

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

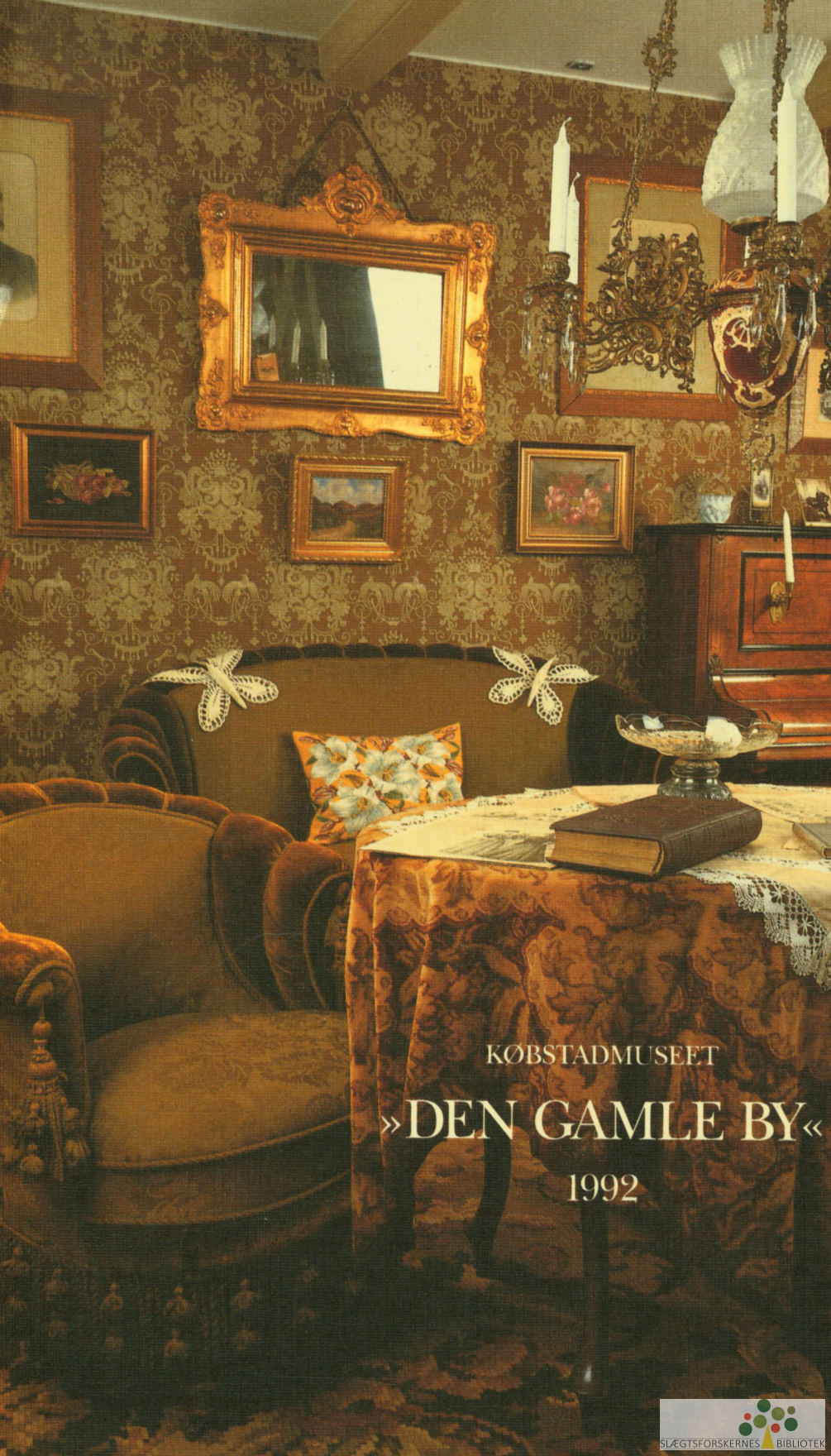
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

1992

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

Årbog 1992

KØBSTADMUSEET

»DEN GAMLE BY«

Årbog 1992

Særligt tilegnet »Den gamle Bys Venner«

Redaktion: Erik Kjersgaard og Henrik Nyrop-Christensen.

Redaktionssekretær: Peter Thorup

Tryk: Aarhus Stiftsbogtrykkerie

ISSN 0105-9254

Omslagsbillede: Klunkestuen i Fich's Gård. – Knud Nielsen fot.

Årbogens forfattere er alene ansvarlige for deres bidrag.

Aftryk i referat er tilladt, når årbogen angives som kilde og et eksemplar af aftrykket indsendes til Købstadmuseet »Den gamle By«. Ved aftryk, eller anden form for gengivelse, i større omfang må forfatterens samtykke indhentes gennem årbogens redaktion.

Fortsættelsen af artiklen om *Helsingør Theaters historie* har af pladshensyn måttet udskydes til næste år, hvor der til gengæld vil blive bragt to afsnit.

Indhold

- Hans Henrik Engqvist: Møntmestergården i Borgergade 7
- Peter Thorup: »Levende Billeder« – Om Helsingør Theaters
Kosmorama 45
- Ebbe Johannsen: Klunkestuerne i »Den Gamle By« 57
- Christian Kvium: Huset ved Bommen 61
- Jens Ingvordsen: Brødrene Bing – Karl Meys legetøjssamling 79
- Svend Erik Jacobsen: Skrædderfaget – Et håndværks historie 115
- Bodil Olesen: Landbosamfundene ved kanten af storbyen 139
- Peter Bang Termansen 183
- Årsberetning 1992 185

Møntmestergården i Borgergade

Af HANS HENRIK ENGQVIST

Borgergade-Adelgade-kvarteret, der blev totalsaneret i 1940-erne og -50-erne, var anlagt i årene umiddelbart efter 1663, da afpælingen påbegyndtes. Den først for få år siden endeligt nedlagte Helsingørgade, som lå mellem Borgergade og Adelgade, var en tilbageblevet stump af en af de veje, der fra den middelalderlige Østerport (ud for Østergade) førte norden ud af byen. Trods dens afvigende retning blev den bibeholdt ved kvarterets anlæggelse – sikkert fordi den allerede på dette tidspunkt var bebygget.

Det nyanlagte kvarters bebyggelse bestod hovedsageligt af små bindingsværkshuse i en og to etager, som i årenes løb var ombyggede og forhøjede med både to og tre etager, så de efterhånden fremtrådte som høje smalle bygninger med grundmurede gadesider. Kvarteret rummede dog også enkelte større gårde og blandt disse var Borgergade 25, som blev kaldt Møntergården, den mest bemærkelsesværdige – og her var det især den lange, to stokværk høje overkalkede bindingsværksbygning langs gaden, man hæftede sig ved.

Gennem arkivundersøgelser har man fundet frem til, at den store bygning må være opført som bolig

for møntmesteren Gregorius Sessemann – efter alt at dømme i årene mellem 1681 og 1683¹. Selve Mønten – stedet hvor mønterne blev slået – lå indtil 1749 i Helsingørgade syd for Møntmestergården. Den store grund, hvorpå Mønten og Møntmestergården blev opført, var ligesom nabogrundene mod nordvest udstykket fra Helsingørgade, hvilket bl.a. ses af matrikelskellene, der lå vinkelret på denne gade.

I grundtaksten fra 1661 står assessor i højesteret Peter Bülche opført som ejer af denne grund, der dette år var bebygget med en gård med 6 våninger og en stor have. I 1665 – d.v.s. umiddelbart efter at Borgergade var anlagt – skænker kongen Peter Bülche et stykke jord med byggegrund ud til denne gade, hvorefter livlægens grund omfattede hele trekanten mellem de to gader med en facadelængde langs Borgergade på ca. 100 m og langs Helsingørgade på ca. 70 m (fig. 2).

Efter Peter Bülches død i 1671 overgik ejendommen til møntmester Gotfried Krueger, der anlagde møntværkstedet med mølle og smedie i Helsingørgade og efter Bülches død i 1681 overtager Gregorius Sessemann den store ejen-

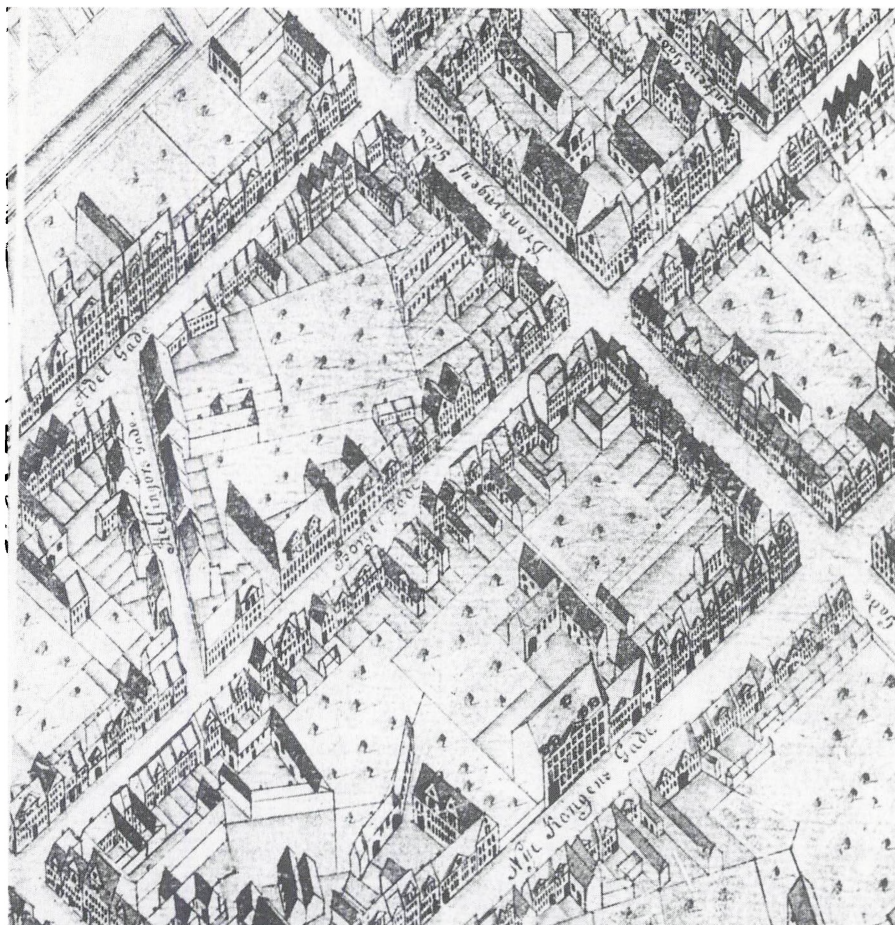

Fig. 1. Borgergade-Adelgade kvarteret. Udsnit af overkonduktør Geddes eleverede kort fra 1761 i stadsarkivet.

dom, der nu beskrives som en gård og ejendom beliggende i Borgergade med hosliggende møllehus og otte tilhørende våninger (de syv i en rad og den ottende overfor) samt en have. Sessemann frasælger våningerne i Helsingørgade samt seks grunde i Borgergade – og før 1683 opfører han så Møntmestergården ud til den sidstnævnte gade² (se fig. 3).

Møntmestergårdens nedbrydning

I den første saneringsetape, som påbegyndtes i 1942, var Møntmestergården ikke med, men i begyndelsen af 1944 stod også den for tur. Det var imidlertid efterhånden blevet almindelig kendt, at der her var tale om en velbevaret og i bygningshistorisk hense-

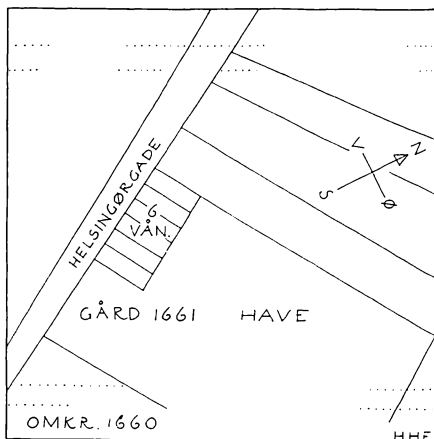

Fig. 2. Kortskitse, som viser Peter Bülches ejendom i 1665. I følge grundtakssten fra 1661 ejer han en gård med en stor have og seks tilhørende våninger i Helsingørgade. I 1665 skænker Frederik III P. Bülche et areal til byggegrunde langs den nyanlagte Borgergade. (HHE: 1992, LP).

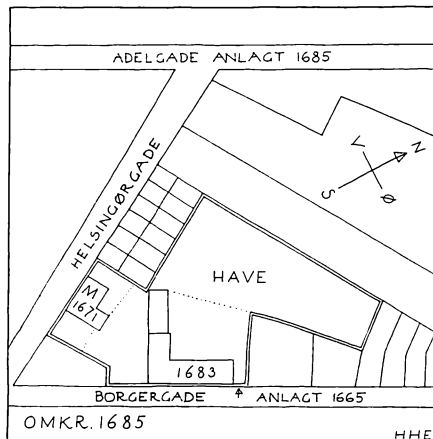

Fig. 3. Kortskitse, som viser grundskel og bebyggelse omkring 1685. Efter Peter Bülches død i 1671 overgår ejendommen til møntmester Gotfried Krüeger, som indretter værksted i Helsingørgade; efter Krüegers død i 1681 overtager møntmester Gregorius Sessemann ejendommen. (HHE: 1992, LP).

ende meget interessant bygning, der ydermere var den eneste af de store bindingsværksgårde fra 1600-årene, som havde overlevet såvel de store bybrande som nyere tiders moderniseringsbestrebelse. Mange mente da også, at en tilintetgørelse af den interessante bygning var urimelig og det blev fra forskellige sider foreslået, at man i stedet lod den nedtage på en sådan måde, at den senere kunne genopføres på et passende sted i byen. Takket være Bymuseets daværende leder, museumsinspektør Chr. Axel Jensen, vandt dette forslag gehør i ansvarlige kredse og resultatet blev, at kommunalbestyrelsen bevilgede de til formålet nødvendige midler.

Den 5. februar 1944 gik forfatteren til denne artikel sammen med et lille hold studerende fra

Kunstakademiets Arkitektskole i gang med det store arbejde, som næsten dagligt blev tilset af Chr. Axel Jensen. Efter fjernelsen af det udvendige pudslag blev facader og gavle målt og tegnet i mål 1:20 og herefter fulgte planer og snit. Så kom turen til de enkelte rum, hvor hver væg blev tegnet i mål 1:20³. Efter at dørfløje, indfatninger, paneler og tapeter m.v. var nummereret, blev de forsigtigt taget ned og stuvet af vejen. Det blev ofte til både to og tre lag, før vi nåede ind til bindingsværk, murværk og bjælkelag. Og her inderst inde kom den store overraskelse, idet der på væggene fandtes rester af beklædninger og kalkmalede dekorationer og på bjælkeloftene farver og bemalinger tillige med beklædninger, som gav et godt indtryk af de to hovedetagers

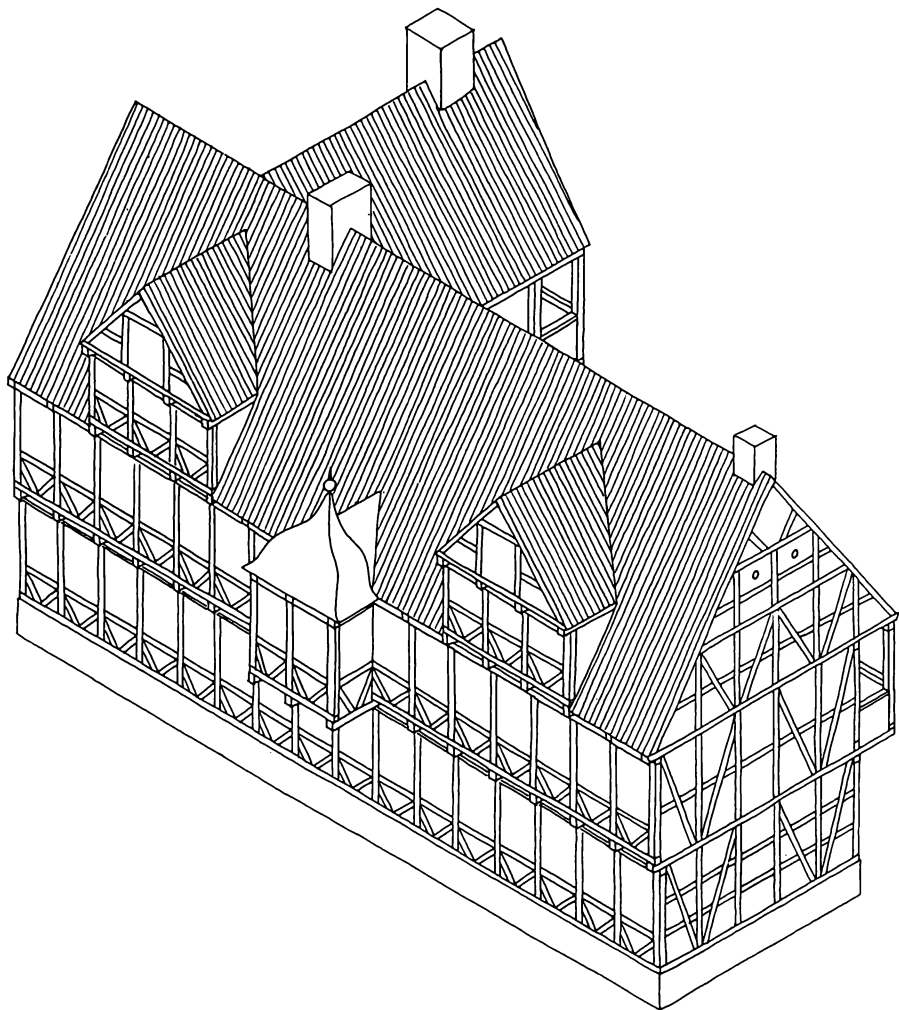

Fig. 4. Møntmestergårdens gadeside og nordgavl, som de så ud i de første 40 år efter opførelsen. (HHL: 1944 og 1992, LP).

ældre og ældste rumudstyr. Ved at sammenholde de enkelte beklædningers og farvers udstrækning med placeringen af oprindelige og senere forsvundne skillevægge var det muligt, dels at fastslå etagerens oprindelige rumopdeling dels at følge de ændringer, der blev foretaget i de første årtier af bygningens levetid. Om de yngre

planændringer gav det senere rumudstyr relativ god besked – hjulpet godt på vej af en række brandtaksationer.

Efter at alt var målt og tegnet – eller fotograferet – og nummeregnet, blev tagværk, bindingsværk og bjælkelag m.m. taget ned og det hele blev magasineret i et til formålet opført skur på Vestre Kirke-

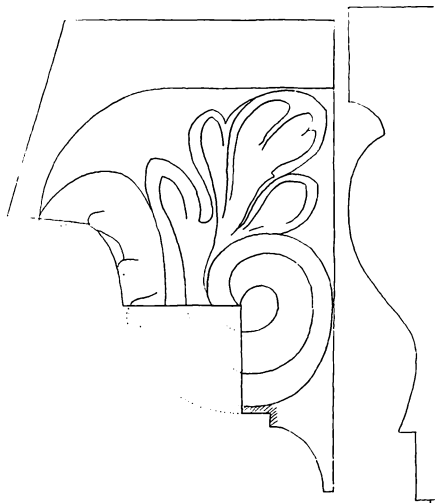

Fig. 5. Fragment af udskåret bjælkehoved fra bjælkelaget over gadesidens stueetage. (HHE 1944, LP).

Fig. 6. Udskåret bjælkehoved på en af gårdsidens bevarede svalegangsbjælker. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

gård – og her ligger det endnu! Dog er der nu en lille mulighed for en genrejsning i »Den gamle By« i Aarhus, så måske kan der holdes rejsegilde på 50-årsdagen for bygningens nedtagning.

Konstruktion og udseende i de første årtier efter opførelsen

Møntmestergårdens to stokværk høje hovedbygning omfattede udover det 16 fag lange og 5 fag dybe forhus en femfags sidefløj, der knyttede sig til de fire sydligste fag af forhusets gårdside. Denne bygning var opført af fyrrebindingsværk, som var rejst på de udadtil godt en meter høje kældermure. Mod gaden havde overetagen et stokværksfremspring på omkring

12 cm og ud for de to midterste fag en retvinklet karnap, som blev båret af tre særlig lange etagebjælker. Herudover var forhuset mod gaden udstyret med to trefagskviste, der med et stokværksfremspring svarende til overetagens hævde sig over tagfoden to fag fra gavlene (fig. 4).

I samtlige fag ud for overetagen – bortset fra de to, der åbnede sig mod karnappen – var der dobbelte skræstivere under løsholterne. At dette også havde været tilfældet ud for stueetagen, fremgik af tap- og naglehuller i stolperne – og dette gjaldt samtlige fag, hvilket viser, at der ikke fra begyndelsen kan have været indgang til bygningen fra gaden.

De fremspringende bjælkehoveder i begge etager var prydet med smukt udskårne volutsvungne akan-

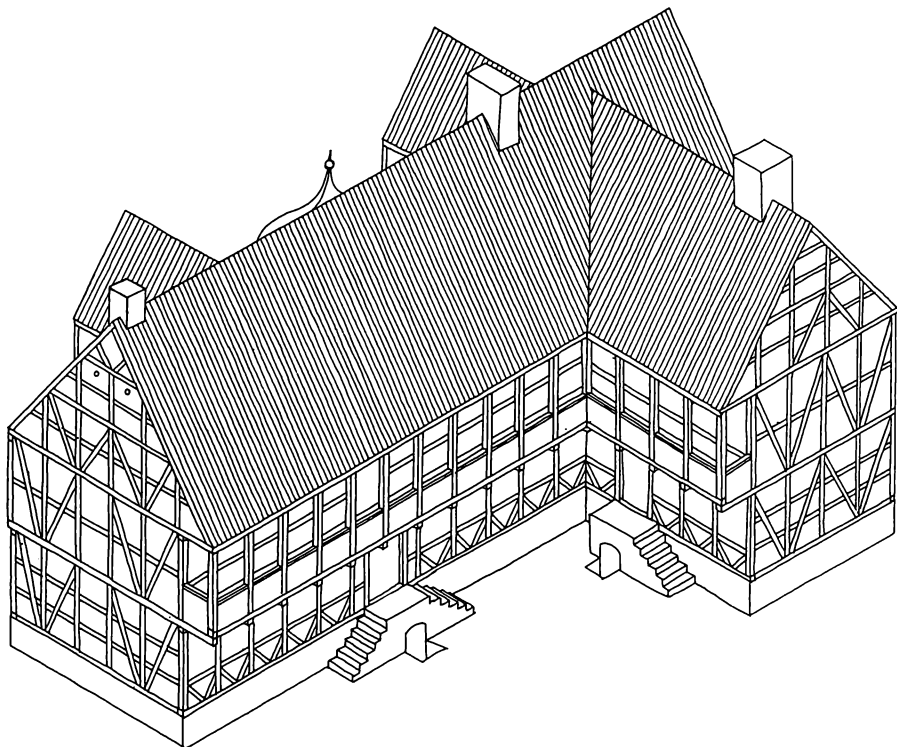

Fig. 7. Møntmestergårdens gårdsider med de åbne svalegange (set fra nordvest), som de så ud i de første 40 år efter opførelsen. (HHE 1944 og 1992, LP).

tusblade . Ydermere var fyldholterne mellem stueetagens bjælkehoveder og remmen, der bar overtagens stolper, udstyret med en karnisformet profilering (fig. 5). Desværre var såvel bjælkehoveder som fyldholter i forbindelse med den overpudsning af murfladerne, som fandt sted kort efter år 1800, blevet stærkt beskadiget. På dette tidspunkt forsvandt også karnappen og gavlkvistene. De sidstnævntes størrelse og placering fremgik af utvetydige spor i tagværket, ligesom det af løsholtaphullerne i de bevarede facadestolper og af geringerne (45°) i overgangsfod-

remmens profilering fremgik, at karnappen havde været retkantet. Derimod ved vi intet om, hvordan karnappen har været afsluttet opadtil. Den kan meget vel have båret en dobbeltsvunget hat, sådan som det ses på flere ældre afbildninger af københavnske huse fra tiden omkring år 1700¹.

Da der næppe som idag har været vinduer i alle fagene mod gaden, har de »blinde« overtafl sikkert – i lighed med overtagens bevarede trekanttafl – været udmuret med gule – indimellem let rødbrændte – flensborgersten og der er grund til at tro, at stenene i

disse tavler – ligesom i trekanttavle-
ne – har været lagt i forskellige
mønstre (fig. 8).

Rester af kalklag, som var beva-
ret under pudsen, viste at gadesi-
den i en årrække efter opførelsen
havde stået rødkalket (temmelig
mørk, nærmest blommefarvet) for-
mentlig med hvide optrukne fu-
ger, som det endnu i sidste halvdel
af 1600-tallet var skik og brug på
bindingsværksbygninger. Af farve-
spor på bjælkehovederne fremgik
det, at disse har haft en helt speci-
el, meget farvestrålende bemaling.
Det udskårne bladværk har såle-
des stået lysegrønt på en møjje-
rød bund.

Mærkeligt nok fandtes der ikke
det ringeste spor af farve på stue-
etagens stolper mellem løsholter-
nes overkant og bjælkeremmen,
hvilket må betyde, at stolperne ud-
for vinduerne har været brædde-
klædt og der er grund til at tro, at
denne beklædning har båret ud-
vendige vinduesskodder, som har
kunnet lukkes om natten.⁵ At det
dengang var almindeligt at beskyt-
te lavtsiddende stuevinduer med
udvendige træskodder, kan bl.a.
ses på en del københavnske gade-
og torveprospekter fra tiden om-
kring 1740⁶. Iøvrigt har vinduer-
ne været røde, hvilket fremgik af
nogle tilsyneladende oprindelige
karmstykker, som sad mellem de
nuværende vinduer og et par af
stolperne, og det er da muligt, at
skodderne har haft samme farve.

Ind mod gården har begge fløje
været udstyret med svalegange,

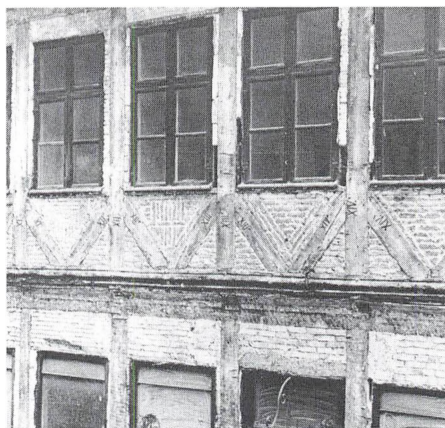

Fig. 8. Mønstermavede tavler i gadesidens over-
etage. Bindingsværk og murtafl stod oprindeligt
rødkalket, muligvis med hvide optrukne fuger.
(Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

der blev båret – og foroven støttet
– af de fremspringende etagebjæl-
ker (se fig. 7 og fig. 34). I forbin-
delse med opførelsen af senere til-
bygninger var fremspringet for de
fleste bjælkers vedkommende ble-
vet noget afkortet. Af de få, der
havde bevaret deres fulde længde,
fremgik det, at svalegangen har
haft en bredde på 130 cm og at
bjælkeenderne ligesom mod ga-
den har været prydet med udskår-
ne akantusblade – og på disse
bjælker var udskæringerne helt
uskadte (fig. 6). Til gengæld ved vi
ikke, hvordan fodrem, stolper og
rækværk har været udformet. I de
få københavnske svalegange fra
denne periode, som vi kender til,
er såvel stolperne som rækværkets
balustre udsejefede og det samme
gælder de små skråbånd foroven
mellem stolperne og den øvre rem,
medens fodremmen og rækvær-
kets håndliste er profilerede. Og

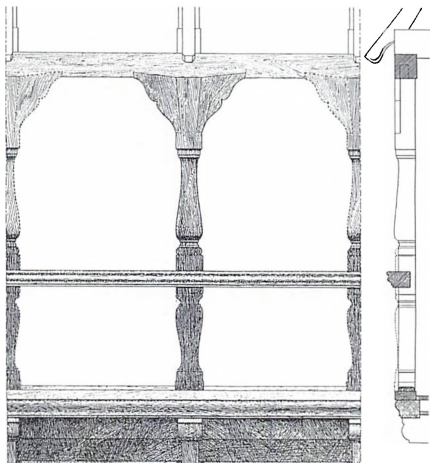

Fig. 9. Gothersgade 31, opført mellem 1683 og 1685. Udsnit af gårdsidens svalegang (Opmåling i Nationalmuseet, udført i 1902 af C.M. Smidt i forbindelse med bygningens nedrivning.

der er god grund til at tro, at Møntmestergårdens svalegang har haft en nogenlunde tilsvarende dekorativ udformning (fig. 9⁷).

Heller ikke opgangen til svalegangen ved vi noget om, idet den ikke har efterladt sig synlige spor. Hvis opgangen – som i provinsens svalegårde – har haft form af en ligeløbstrappe, kan den kun have været placeret ud for de tre vestligste fag af sidefløjens gårdside, idet disse fag og hermed eventuelle spor forsvandt i forbindelse med en ombygning, som fandt sted ved midten af 1700-årene. En anden mulighed er en delvis fritstående spindeltrappe af træ, da sådanne trapper – ofte bræddeklædte – i følge københavnske arkivalier var almindelige i 1600-årenes borgerlige byggeri.

I gårdsidens bindingsværk var de ikke sidenhen ændrede fag ud

for stueetagen udstyret med dobbelte skråstivere og såvel over som under løsholterne var tavlene udmuret med flensborgersten, der flere steder var lagt i mønstre. I det mindre synlige bindingsværk bag overetagens svalegang var der i de få fag, som ikke var gennembrudt af senere døråbninger, under løsholtet en kort lodret dok (småstolpe) og et enkelt sted ydermere en kort skråstiver. I begge etagers sydligste fag sad der rester af en lang skråstiver, der havde strakt sig fra fodremmen op til den øverste del af gavlstolpen.

Også gårdsiden har fra begyndelsen stået rødkalket. Denne farve er dog tilsyneladende ret hurtigt blevet dækket af et mørkegråt – nærmest sort – kalklag, hvorpå der med hvidtekalk var trukket vandrette og lodrette dobbeltstreger, der har skullet illudere fuger i et kvadermurværk (se fig. 12).

I forhusets gavle var hvert fag – bortset fra det i midten – udstyret med lange skråstivere, der – da de parvis hældede i hver sin retning – dannede mønster i bindingsværket (fig. 35). I sidebygningens sydside var der lange skråstivere i tre af de fem fag og såvel i denne side som i gavlene var tavlene udmuret med flensborgersten, ligesom det var tydeligt at alle murflader havde været rødkalkede. Mærkeligt nok var der på sidebygningens sydside over rødkalken rester af den mørkegrå kvaderbemaling, som fandtes på forhusets gårdside. Nævnes skal også, at den søndre

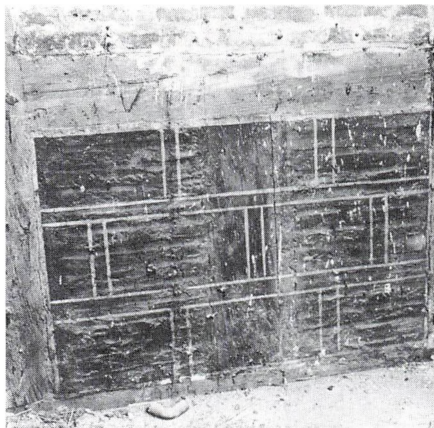

Fig. 12. Gårdsidens kvaderbemaling, som dækker den oprindelige rødkalkning; udført før ca. 1725. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

gavltrekanter engang i 1700-årene var blevet fornyet med bindingsværk af egetømmer og at der øverst oppe sad rester af en udsåret brandstang, der i fordums tid havde strakt sig et godt stykke op over gavlspidserne.

Den oprindelige plandisposition

I den første tid efter opførelsen var forhusets stueetage med tværvægge af bindingsværk opdelt i fire rum: en tværgående forstue på to fag, en femfags stue ved hver af gavlene og mellem den søndre gavlstue og forstuen en stue på fire fag (fig. 11). En dobbeltløbet trappe førte fra gårdspladsen op til den brede forstuedør i gårdens midterste fag. Under trappen var der nedgang til kælderen. Sidebygningens stueetage var og-

Fig. 13. Muret vange. Rest af det oprindelige køkkenildsted i sidefløjens kælderetage. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

så tilgængeligt udefra gennem en dør i gårdens andet fag – regnet fra forhusets gårdside. Køkkenet lå i sidebygningens kælder, hvortil der var nedgang under trappen, der førte op til den nysnævnte dør i stueetagen. I køkkenet blev der ved sydparens 3. fag fundet rester af det oprindelige åbne ildsted (fig. 13).

Forhusets overetage var med vægge af bindingsværk opdelt i en otte fag lang midtersal, et femfagsrum mod syd og to kamre, der tilsammen optog de tre nordligste fag (fig. 10). Muligvis har salen i begyndelsen strakt sig helt frem til nordgavlen, idet noget kunne tyde på, at kamrene først er indrettet kort tid efter bygningens færdiggørelse. Fra gårdens svalegang var der indgang såvel til salen (i 6. og 7. fag fra nord) som til sidebygningen (over døren i stueetagen).

Oprindelige – sidenhen tilmurrede – dørsteder tyder på, at alle døre mellem de større rum i forhusets hovedetager fra begyndelsen har haft deres plads i tværvæggens fjerde fag (regnet fra gadesiden). Det var endvidere tydeligt, at de oprindelige døre mellem forhus og sidebygning havde siddet i skillerummets fjerde fag fra syd gavlen. Det må også nævnes, at der lige fra begyndelsen har stået en skorstensblok ved nordgavlen og en ved tværvæggen i det søndre gavlrum. Hertil kom den skorsten i sidebygningens sydvestre hjørne, som førte røgen fra køkkenildstedet i kælderens op over taget.

Den ovenfor beskrevne plandisposition må for stueetagens vedkommende betegnes som en typisk midtforstue – eller parstueplan. En plantype, der ved midten af 1500-årene vinder indpas i herregårdenes hovedbygninger og i de større bygårdes forhuse⁸. Endnu i første halvdel af 1600-tallet var midtforstueplanen almindelig i københavnske gårde og huse, medens den henimod slutningen af århundredet, da Møntmestergården blev rejst, må have virket temmelig gammeldags, hvilket iøvrigt også må have været tilfældet, hvad svalegangen angår.

Indretning og rumudstyr i de første fire årtier efter opførelsen

Som nævnt viste det sig, at der

trods de mange senere rumændringer og nyindretninger var bevaret en del farvespor og rester af beklædninger, som gik tilbage til de første årtier af bygningens levetid.⁹ Allerførst må dog nævnes, at alle bjælker i de to hovedetager var udstyret med et karnisformet kantprofil – over bindingsværkstværvæggene dog kun i den ene side.

I stueetagen var bjælkerne i det nordre femfagsrum nærmest blomfearvede med blågrå kantprofiler. På loftfladerne mellem bjælkerne var der udspændt lærred, som langs bjælkerne var fastgjort med profilerede lister. Lærrederne var rødmaledede med blomfearvede kanter, idet de to farver var adskilt med hvide og sorte rammestreger. Profillisterne havde samme farve som bjælkernes kantprofiler. På ydervæggene var der mellem bjælkerne små malede felter (kassetter) i samme farver som lærrederne og under bjælkerne var der på den vestre ydervæg bevaret et profileret brædt med en glat umalet flade forinden, hvorpå overkanten af de forsvundne væglærreder havde været fastgjort (fig. 15). På gavlen og tværvæggen har lærredsbeklædningen, hvoraf der var bevaret nogle få stumper, tilsyneladende gået helt op til loftsbrædderne.

Omkring skorstenen ved nordgavlen var der på loftet utvetydige spor efter en muret kappe, der har tvedelt rummets nordligste fag. Kappen har været 190 cm bred og

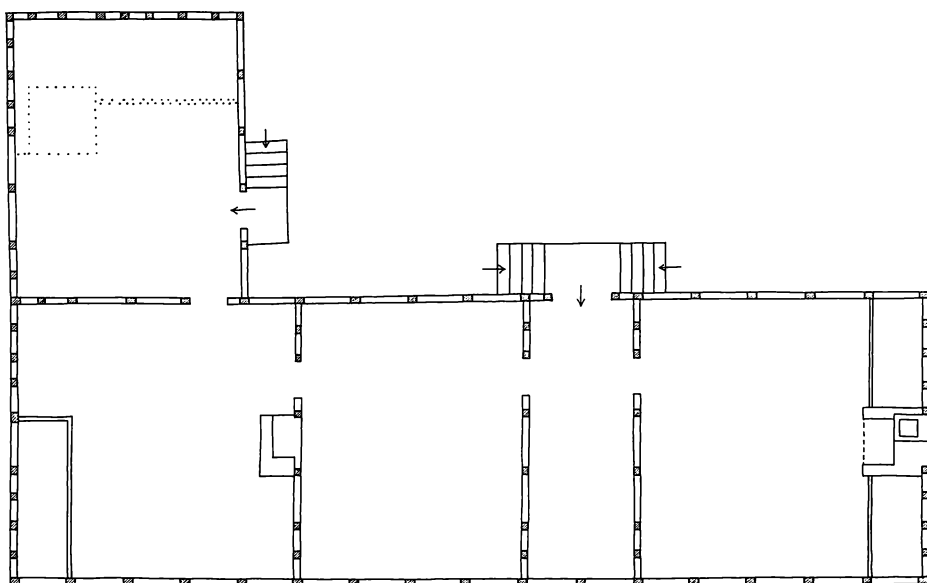
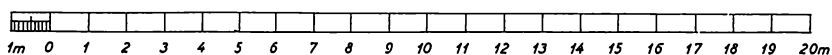
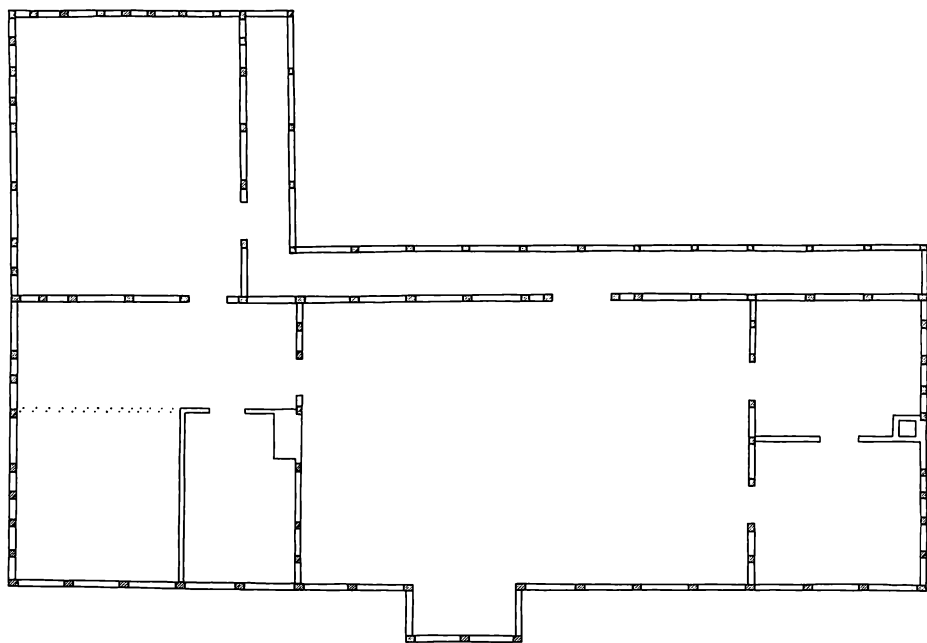

Fig. 10. og 11. Planer i mål ca. 1:200 af Møntmestergårdens salssetage (øverst) og stueetage umiddelbart efter opførelsen. (HHE 1944, I.P).

har haft et fremspring på 164 cm. Sandsynligvis har denne omfangsrige murede blok omsluttet en åben kamin. Spor af bræddevægge tydede på, at de to af skorstensblokken adskilte dele af det nordre fag formentlig ret hurtigt var blevet fraskilt det store rum, som herefter kun omfattede fire fag. Hvilken funktion de to kun 120 cm dybe småkamre har haft, er ikke godt at vide.

I de to forstuefag og i den sydfor liggende firefagsstue var lofterne blommefarvede og stumper af lærred, der foroven var fastgjort med profilerede lister, viste at alle vægge i såvel forstuen som i stuen havde været beklædt med malet lærred.

Efter nogen tids forløb er bindingsværkstværvæggen mellem de to rum blevet fjernet og i det hermed skabte seks fag lange midterrum blev alle loftsflader dekoreret med store, flot malte, flyvende fugle (fig. 16). Undersiden af bjælken med de mange udlusede taphuller fra den nedrevne tværvægs stolper, har sikkert været beklædt med et brædt, der dog sidenhen var forsvundet – formentlig i forbindelse med opsætningen af forskallingen for et pudset loft. Iøvrigt betød indretningen af et stort midterrum, at stueetagen nu til en vis grad var bragt i overensstemmelse med tidens boligidealer.

Dog kan der næppe være gået særlig lang tid, før man har erkendt, at den direkte indgang til den store stue udefra var mindre

hensigtsmæssig og resultatet blev da også, at der langs den vestre ydervæg blev fraskilt en halvanden meter bred forstuegang. Sidenhen blev den lange stue mod gaden med en bræddevæg opdelt i et tofagskammer (mod nord) og en stue på fire fag. Kammerets loft blev overstrøget med en gul farve med sorte kanter langs bjælkerne, medens fugleloftet blev bibeholdt i stuen og i forstuegangen (se fig. 14).

I den søndre femfagsstue blev der fundet rester af et tilsyneladende oprindeligt gulv af diagonallagte fyrrebrædder. Spor på loftet efter bræddevægge, der fremtrådte som umalede striber, viste imidlertid, at de østre tre femtedele af gavlfaget – formentlig ret kort tid efter opførelsen – var blevet skilt fra til et diminutivt kammer, der fik en ret farvestrålende bemaling. Den side af den sydligste bjælke, der vendte ind mod kammeret stod således rødmalet med et lysegrønt kantprofil. Også loftsfladen var rødmalet med en grøn kant, der var adskilt fra den røde farve med sorte streger. Af lærredsrester på gadesiden og bag en profileret liste på gavlvæggen fremgik det, at kammerets ydervægge havde været beklædt med malet lærred. Iøvrigt antyder de ovenfor nævnte farveløse vægspor, at hele loftet har stået ubehandlet i den tid, der gik forud for kammerets indretning. Dog kan man ikke helt se bort fra den mulighed, at kammeret kan være indrettet umiddel-

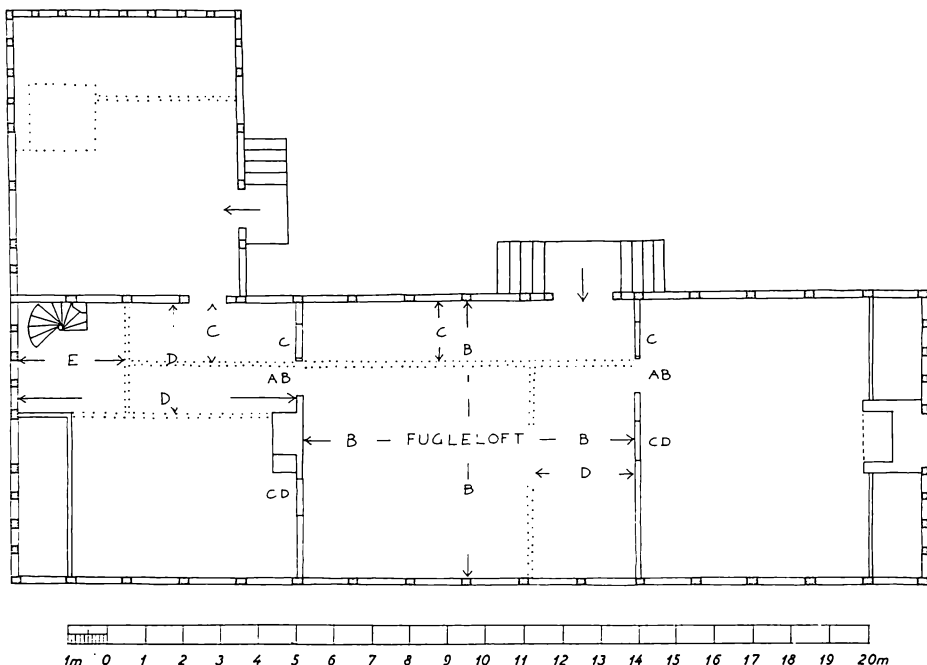

Fig. 14. Flytning af skillevægge og dørsteder foretaget før ca. 1725. B. Nedlæggelse af den oprindelige tværgående forstue til fordel for indretningen af den store midtersal, hvis loft var dekoreret med flot malte, flyvende fugle. C. Indretning af en lang forstuegang langs forhusets gårdside. D. De to nordligste fag fraskilles den resterende del af midtersalen. Gangskillevæggen i det søndre femfagsrum flyttes hen i slut med skorstensvængen og det lille gavlkammers vestvæg og samtidig indrettes den sydvestre gavlstue med spindeltrappen, der fører ned til kælderen. (HHE 1992, I.P.).

bart efter bygningens opførelse.

I den øvrige del af femfagsstuen var loftet nærmest blømmefarvet med sorte kanter langs bjælker og vægge. Afgrænsningen af loftets bemaling viste, at skorstenen på tværvæggen havde været omgivet af en muret kappe, der dog ikke var så omfangsrig, som den ved nordgavlen. Af nogle yngre spor efter brædevægge fremgik det, at der sidenhen langs bindingsværksvæggen ind mod sidebygningen var blevet fraskilt en tre fag lang gang og for enden af denne gang et kammer, der optog de vestre to femtede

af de to sydligste fag. Betydelige rester af en spindeltrappe, som blev fundet under gulvet i kammerets sydvestre hjørne, viser at der her en overgang har været nedgang til kælderen.

I sidebygningens østre halvdel blev der under et pudset loft af yngre dato fundet rester af et loft, der havde haft pudsindklædte bjælker og tilbageliggende pudsede loftsflader. Da sådanne lofter er karakteristiske for tiden omkring midten af 1600-tallet, kan der næppe være tvivl om, at det ældste loft i sidebygningens stueetage går

Fig. 15. Stueetagens nordre femfagsrum. Loftets lærredsbekledning og profilbrædt under bjælkerne. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

Fig. 16. Maleren F. Sedivy konserverer en af de flyvende fugle på loftet i stueetagens store midtersal. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

tilbage til bygningens opførelses-tid. Det skal nævnes, at der mellem bjælkerne var indsat et lag indskudsbrædder, som har dannet underlag for loftsfladernes pudslag. Det er værd at mærke sig, at dette rum er det eneste i Møntmestergården, der lige fra begyndelsen har været udstyret med et pudset loft. Iøvrigt må den nedefra kommende store skorsten (i den søndre del af 4. fag) have været temmelig dominerende og der er grund til at formode, at de fem fag har været opdelt i et større og et mindre rum.

Som nævnt omfattede forhusets overetage et femfagsrum, en otte fag lang midtersal og to kamre, der tilsammen optog de tre nordligste fag. Af de to bindingsværkstværvægge, der adskilte rummene, var den søndre stort set intakt indtil nedtagningen i 1944, me-

dens den nordre mellem salen og kamrene, der for længst var fjernet, kun gav sig til kende som et indvendigt løsholttaphul i gadesidens 4. stolpe fra nord. Af bindingsværksvæggen mellem de to kamre var de nordre to trediedele bevaret.

I det søndre femfagsrum var kun lidt over halvdelen af bjælkeloftet bemalet, medens resten stod ubehandlet. Det var ydermere tydeligt, at de to fag nærmest midtersalen havde udgjort et lille smukt dekoreret kammer, hvis indervæg har stået i flugt med skorstenens vestside. I kammeret var der rester af en kalkmalet vægudsmykning, hvoraf det bedst bevarede parti på det østligste fag af bindingsværkstværvæggen ind mod salen fremstillede indersiden af en rundbuet loggia, hvorigennem man så ud over et landskab med store træer.

Loggiaens østre søjle, der stod ret uskadt, havde et mørkerødt marmorert søjleskaft og et velformet korintisk kapitæl udført i forskellige gråblå farvetoner. Under bueslaget sås en ophængt guirlande (se fig. 17). På ydervæggen var der foroven rester af den mørkerøde marmorering, medens brystningen under vinduet så ud til at have været ensfarvet lyseblå. Også på bjælkerne var der rester af den røde marmorering, medens loftsfladen havde været okkergul med grønne kanter, der var adskilt fra midterfeltet med sorte streger. Medens der ikke kan herske tvivl om kammerets eksistens og næppe heller om at det må være indrettet kort tid efter bygningens opførelse, er der en vis usikkerhed med hensyn til indretningen af den øvrige del af femfagsrummet. Dog kunne det se ud til, at der en overgang i fortsættelse af kammerets indervæg har stået en skillevæg og at loftet mellem denne og gadesiden har været blommefarvet med en sort kant langs bjælker og vægge.

I den otte fag lange sal stod såvel bjælkerne som de mellemliggende loftsflader ubehandlede. Imidlertid fandtes der flere steder på de to ydervægge stumper af gulmalet lærred med en sort stribe i højde med bjælkernes underkant og herunder rester af en blomsterranke. Der kan således ikke være tvivl om, at væggene en overgang har været beklædt med malet lærred og det er højst sandsyn-

Fig. 17. Rest af kalkmalet dekoration på kammerets nordvæg i salselagens søndre femfagsrum. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

ligt, at også bjælkerne og loftsfladerne har været lærredsklædte. At dømme efter farverne på de ganske vist meget små bevarede lærredsrester, kan beklædningen næppe gå helt tilbage til opførelsestidspunktet.

I det nordøstre kammer var bjælkerne rødmaledede med lysegrå kantprofiler og af de farveløse spor efter lister langs bjælkernes overkant fremgik det, at de umalede flader mellem bjælkerne havde været beklædt med malet lærred, hvoraf der langs gavlbjælkens overkant var bevaret enkelte fastsømmede stumper.

På ydervæggen blev der fundet dele af en blommefarvet panelbeklædning. Mellem bjælkerne sad der således korte frisebrædder og under bjælkerne et gennemgående overramstykke, hvis nedadvendte fladrunde kantprofil var bortskåret med skrå geringer ud for

bindingsværkets stolper. Det var således tydeligt, at der på pillerne mellem vinduerne havde siddet lodrette kantprofilerede ramstykker. Iøvrigt blev der på den 6. stolpe fra nord bag et senere opsat tværskillerum fundet et lodret ramstykke, som i længden strakte sig ned til løsholternes oprindelige overkant, d.v.s. til de oprindelige vinduers underkarm. Da der også enkelte andre steder på ydervæggen mod gaden fandtes lignende panelrester, er der grund til at tro, at hele denne ydervæg har været panelklædt. Dog kan denne smukke og yderst praktiske ydervægsbeklædning næppe have udgjort en del af det oprindelige rumudstyr. Bl.a. var der som tidligere nævnt fundet kalkmalerier på denne væg og hertil kommer, at der ikke blev fundet de ringeste spor efter en tilsvarende beklædning på ydervæggen mod gården, hvad man ellers måtte forvente, hvis der var tale om en oprindelig foranstaltning. Da der i en senere tilbygning ind mod gården var bevaret en panelbeklædning, som på alle måder svarede til de mod gaden fundne rester, er der al mulig grund til at tro, at gadesidens panelering først er blevet opsat i forbindelse med de indvendige ændringer, som fandt sted umiddelbart efter forhusets udvidelse, der jo også medførte, at den oprindelige gårdside blev degraderet til et langsgående skillerum. Også ramstykkernes fladrunde kantprofil (den såkaldte snabelstaf), som

er ens de to steder, tyder på en datering til tiden omkring 1725-30. Dette profil er således stort set enerådende på døre og paneler i de københavnske borgerhuse, der opførtes i årene umiddelbart efter den store bybrand i 1728.

I det nordøstre kammers ydervæg ud mod gaden blev der gjort en helt anden og ganske bemærkelsesværdig opdagelse, idet der her mellem de nuværende vinduer og stolperne fandtes nogle lodrette karmstykker fra et ældre – formentlig oprindeligt – vindue, der havde været ca. 128 cm bredt og 193 cm højt. Disse gamle karmstykker, som var af egetræ, var indadtil udstyret med et lille karnisformet kantprofil. Iøvrigt viste mærkerne efter den vandrette tværpost, som sad ca. 117 cm over den forsvundne underkarm, at denne post indadtil havde været halvrund med små flankerende hulkehlprofiler ved overgangen til de vinkelrette sideflader. Det var iøvrigt tydeligt, at vinduerne havde været rødmaledede ud mod gaden. Placeringen af tværposten tydede på, at rammerne havde haft små blyindfattede ruder, hvilket jo også var at forvente.

I det nordvestre kammer blev der på gavlfaget nærmest skorstenen fundet rester af et meget ødelagt kalkmaleri, der tog sig ud som et ophængt draperi – en dekoration, der formentlig går tilbage til tiden kort efter bygningens færdiggørelse.

I sidebygningen var loftet rødmalet. På væggene var der flere steder bevaret store partier af en kalkmalet dekoration med høje blågrønne træer og en rødmende himmel. Denne ganske flot malte dekoration kan dog tidligst være udført i begyndelsen af 1700-årene.

Af bygningens oprindelige snedkerarbejde var der – udover de nævnte rester af vindueskarme samt enkelte profillister – kun bevaret en enkelt sekundært anbragt dør med to lige store fyldinger (se opmåling fig. 36).

Af denne gennemgang af Møntmestergårdens indretning i de første fire årtier af bygningens levetid turde det fremgå, at samtlige rum i stueetagen, der utvivlsomt har udgjort den daglige bolig, lige fra begyndelsen har været ganske veludstyrede, medens dette for salsetagens vedkommende kun synes at have været tilfældet, hvad kamrene og det store rum i sidebygningen angår, idet salen og hovedparten af det søndre rum – efter alt at dømme i nogen tid har stået med bare vægge og ubehandlede lofter. Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at stueetagen i de første fire årtier undergik en række planændringer (fig. 14), medens salsetagens plan stort set forblev uændret.

I stueetagen har rummene syd for den tværgående forstue formentlig fungeret som forværelse, stue og dagligt opholdsrum (sidstnævnte i sidebygningen), medens det

store rum ved nordgavlen sikkert har haft en mere udadvendt funktion (gæstestue?).

Trappehuset

I 1720-erne blev hovedbygningen udvidet med et tre fag dybt trappehus, der strakte sig over de fire midterste fag af forhusets gårdside (fig. 18). I denne rektangulære udbygning, der var opført af egebindingsværk med en højtrejst gavl ind mod gården, var der anlagt en »durchsigtig italiensk« trappe, d.v.s. en treløbstrappe med kvartreposer og en lang hovedrepose ud for de to hovedetager. Overetagens repose hvilede på de fremspringende bjælker, der havde båret svalegangen, som forblev uændret ud for den øvrige del af bygningen. Trappens rækværk var udstyret med udsvejfede dokkebalustre, som var flade ind mod løbene og hovedreposerne, og mellem de kvadratiske mæglere var rækværkets profilerede dækplanke ind mod løbene udformet som håndliste. Endvidere var undersiden af trappeløb og reposer beklædt med fyldingspaneler. I begyndelsen har trappen tilsyneladende stået brunmalet med mønjerøde profiler, medens væggene var hvidkalkede med en ca. 25-30 cm høj sort kant forneden langs vanger og gulve (se fig. 19).

Iøvrigt findes der i Samlingen af arkitekturtegninger i Kunstakademiets Bibliotek en farvelagt 1700-

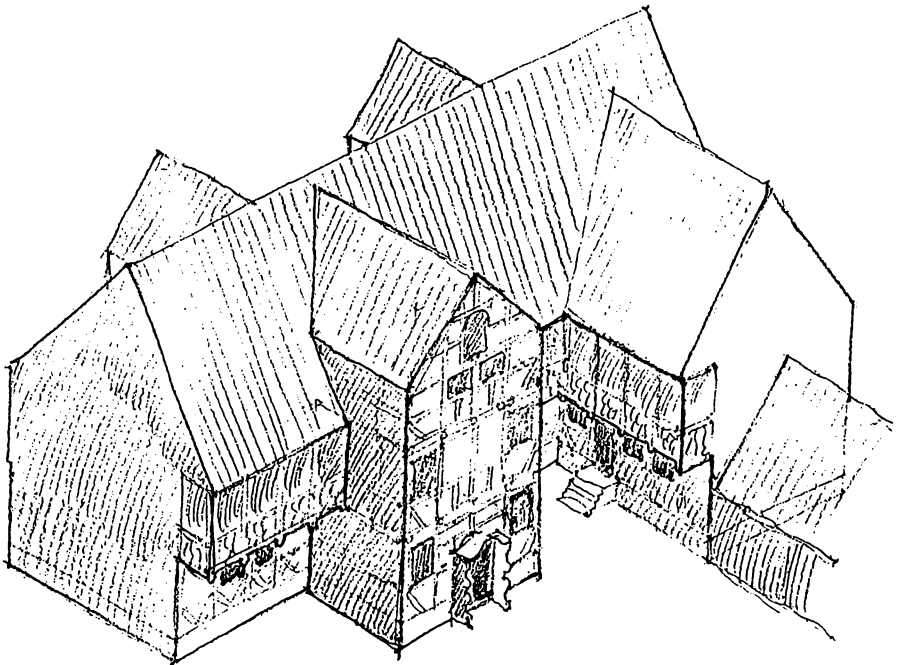

Fig. 18. Gårdsiden efter trappehusets opførelse omkring 1725 (Skitse HHE 1944).

tals tegning, som utvivlsomt har udgjort forlægget for Møntmestergårdens trappehus og trappe. På tegningen, der gør omhyggeligt rede for alle detaljer, ses det bl.a., at mæglerne, der adskiller de enkelte løb, har en kugle som topprydelse. Det skal bemærkes, at sådanne bygningstegninger er uhyre sjældne – især da når det drejer sig om borgerlige bygninger (se fig. 20).

Gårdsidens øvrige tilbygninger

Der kan næppe være hengået mere end nogle få år, før der på begge sider af trappehuset opførtes

en firefags udbygning, hvis yder-vægge kom til at flugte med trappehusets gårdside (se fig. 21, 22 og 25). Hermed forsvandt den resterende del af svalegangen, medens forhuset til gengæld blev udvidet med fire nye rum – to i hver etage. Af disse var det søndre i stueetagen dog kun på tre fag, idet der i faget nærmest sidebygningen var indrettet en lille forstue med et kort indvendigt trappe-løb.

At denne afsluttende udbygning af forhuset ind mod gården senest kan have fundet sted i begyndelsen af 1730-erne, fremgår af en brandtaksation fra 1734,¹⁰ hvori sidebygningen beskrives som værende to fag lang. Vi får endvidere

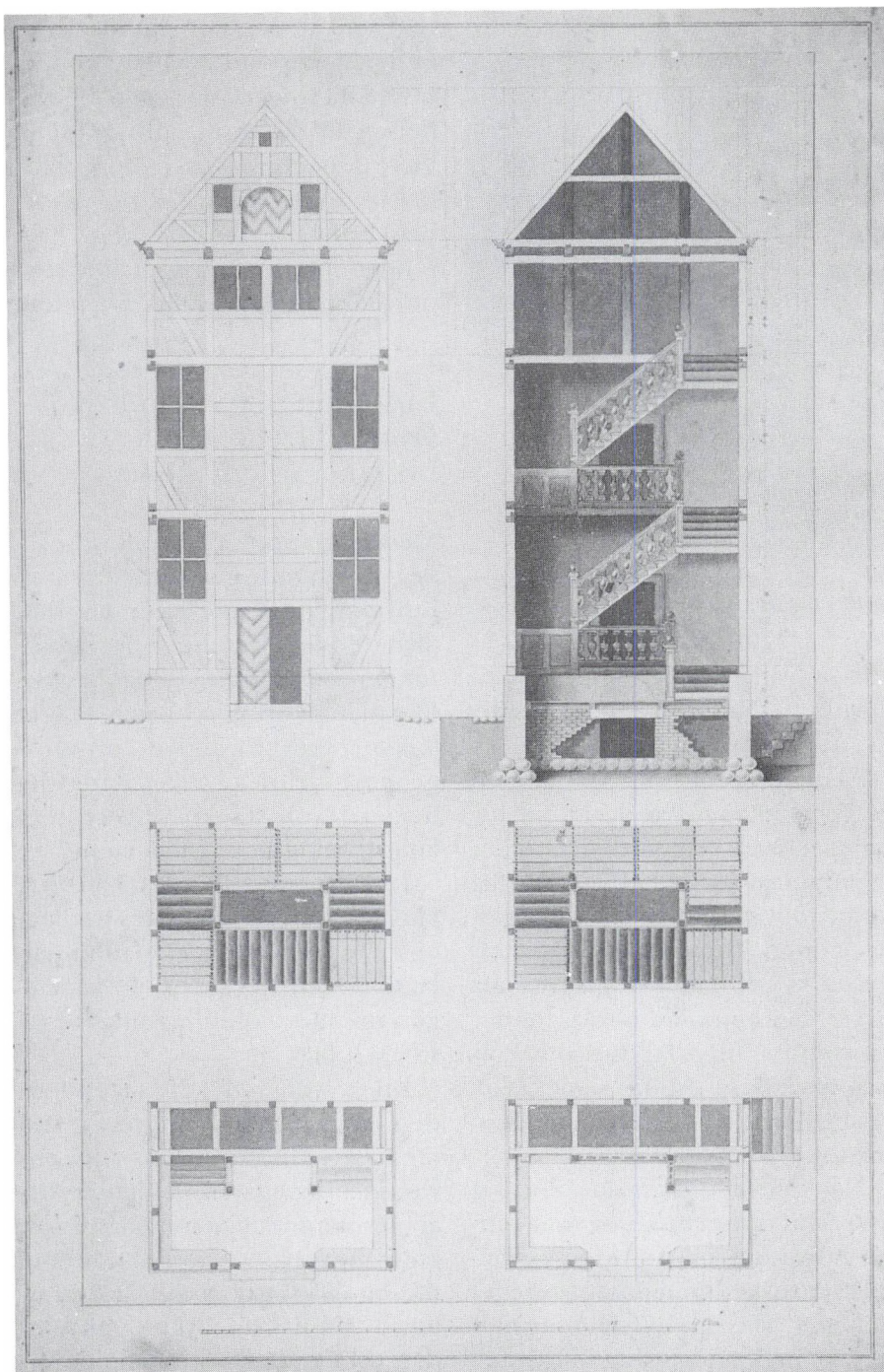

Fig. 20. Gammel tegning af trappehus, som efter alt at dømme har været forlæg for Møntmestergårdens trappehus. Tegningen findes i Kunstakademiets tegningsamling.

Fig. 19. Den store baroktrappe i det omkring 1725 opførte trappehus set fra salselagens hovedrepose. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

at vide, at der i fortsættelse af sidebygningen lå en noget smallere 11 fag lang bindingsværkslænge i en etage med en kvist over fem fag samt at der i baggården (syd for bygningerne) fandtes et otte fag langt vognskur. Det nævnes også, at der ved forhusets nordgavl var en indkørsel med »en Frontespitz over«, ligesom vi får at vide, at der på ejendommen fandtes »en Portion fersk Pumpevand« samt »Hauge Plads og Gewexthus og Lysthus«.

Når det med sikkerhed lod sig fastslå, at trappehuset og den øvrige udbygning mod gården var opført i to arbejdsgange, skyldtes det dels tagværkernes udformning dels den manglende forbindelse mellem de enkelte bygningers bindingsværk. Men samtidigt var det

tydeligt, at der kun kunne være hengået kort tid mellem trappehusets færdiggørelse og påbegyndelsen af de øvrige tilbygninger, idet trappehusets sidemure ikke havde nogen form for overfladebehandling og iøvrigt ved nedtagningen i 1944 stod så friske, som om de var opført få dage forinden.

Indretning og rumudstyr i årene efter hovedbygningens udvidelse

Medens trappehusets opførelse ikke synes at have givet anledning til indvendige forandringer, har den afsluttende udvidelse af hovedbygningen helt klart medført betydelige planændringer i begge etager – ikke mindst fordi den oprindelige gårdside blev »lukket inde« og hermed kom til at fungere som langsgående hovedskillerum.

I stueetagen (fig. 22) blev den lange forstuegang således nedlagt og de to rum mod gaden sammenlagt, så den midterste del af etagen nu atter kom til at udgøre en stor seksfags stue.

I den sydlige del af etagen blev den langsgående bræddevæg flyttet hen i flugt med skorstenens vestside. Det herved etablerede areal blev sammenlagt med det vestre gavlkammer til et større rum, som fik dagslys fra et vindue i sydgavlen. I stuen i sidebygningen blev der, som erstatning for de – i forbindelse med opførelsen af den søndre tilbygning – forsvundne vin-

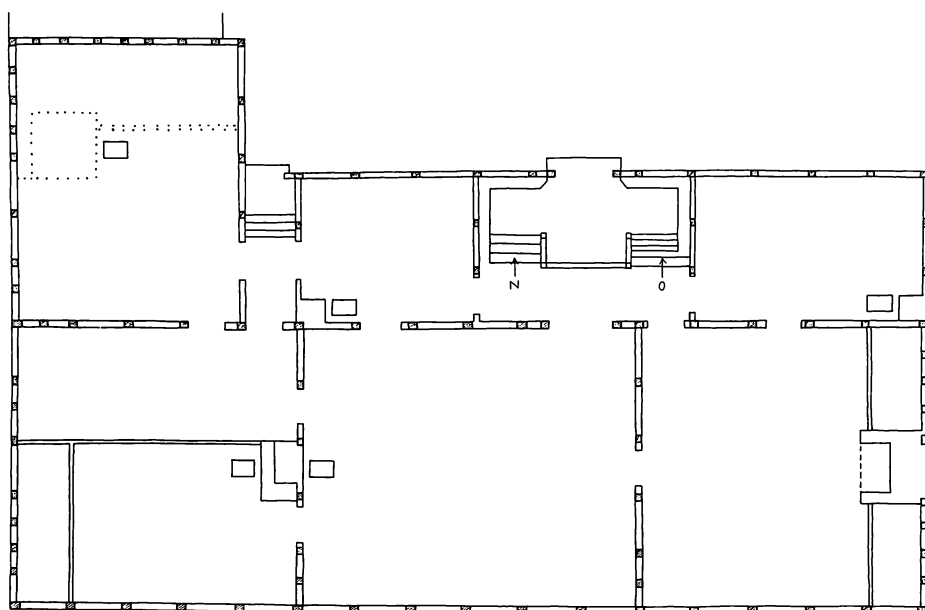
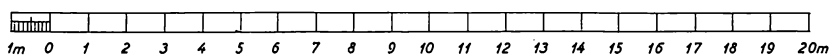
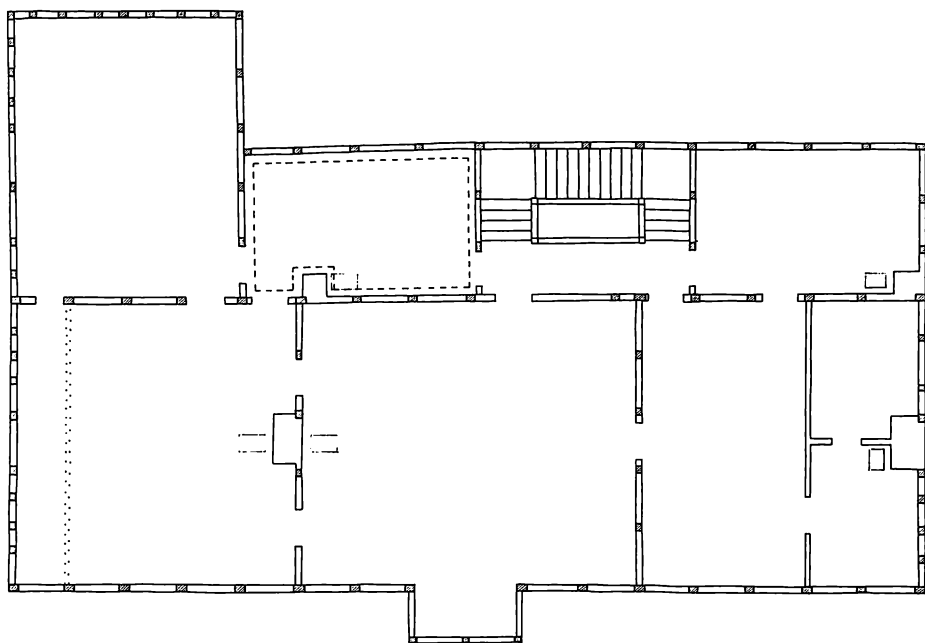

Fig. 21. og 22. Planer i mål ca. 1:200 af salseløge (øverst) og stueetage efter fuldførelsen af gårdsidens udbygning, formentlig kort før 1728. (HHE 1944 og 92, LP).

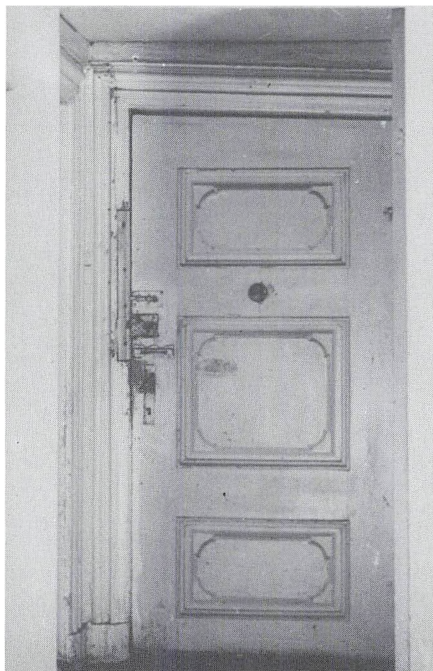

Fig. 23. Senbarok trefyldingsdør mellem trapperummet og den nordre stue mod gården. Formentlig fra 1730'erne. M. Brahdé fot. 1944).

Fig. 24. Barokke enfyldingsdøre i stueetagen set fra stuen i sidefløjen. Formentlig fra årene umiddelbart før 1728. (Fot. 1944 i Københavns By-museum).

duesåbninger, indsat et vindue og en dør i sydmurens 1. og 2. fag (fra øst). På denne murs yderside sad der endnu i 1944 nogle kantprofilerede indfatninger, der omrammede de ovennævnte fag tillige med faget østfor, hvori der som nævnt også var et vindue. Da de lodrette ramstykker kun gik ned til kældermurens overkant, kunne det se ud til, at der en overgang ud for de tre fag har været en altan med udsigt til den lille have, der var anlagt syd for hovedbygningen.

I overetagen (fig. 21) blev den bindingsværkssvæg, der adskilte den store sal fra de to trefags gavlkamre, flyttet to fag i sydlig retning og

samtidig blev gavlkamrene formindsket med et fag, således at der mellem salen og kamrene kunne indrettes et nyt trefagsværelse. Men man opnåede også, at forholdet mellem salens længde og bredde blev mere harmonisk samt at karnappen fik en central placering i rummet. En nyopsat bræddevæg adskilte det ny værelse fra gavlkamrene, hvoraf det vestre blev udstyret med et vindue i nordgavlen. Tilsyneladende har etagens fem sydligste fag i denne periode udgjort et stor uopdelt rum. Muligvis har gavlfaget – som det senere hen var tilfældet – allerede på dette tidspunkt været skilt fra

til et eller to små kamre. Bl.a. sad der i det sydligste fag af væggen ind mod sidebygningen en smal enfyldingsdør.

Det var tydeligt, at hovedbygningens indre i forbindelse med disse planændringer havde undergået en omfattende modernisering. Således fandtes der – især i de rum, der ikke på et senere tidspunkt havde været udsat for større ændringer – en del barokke enfyldingsdøre – som oftest med deres oprindelige indfatninger i behold (se fig. 23 og 37). Hertil kom et mindre antal døråbninger, hvor kun de barokke indfatninger var bevarede, medens dørløjerne – ofte for at passe til senere foretagne rumændringer – var udskiftede. Endvidere var stort set alle rum udstyret med barokke brystpaneler, der dog sidenhen – bortset fra nogle få undtagelser – var blevet beskåret i højden.

I tilbygningen syd for trappehuset var en væsentlig del af den barokke indretning bevaret i oprindelig skikkelse. Dette gjalt i særlig grad overetagens firefagsrum, der bortset fra nogle få overfladiske ændringer stod i den skikkelse, det fik umiddelbart efter tilbygningens opførelse. Her var gulvet således lagt af brede planker med frisebrædder langs væggene og ølandssten på kakkellovnspladsen i hjørnet mellem indervæggen og den nyopførte skorsten. Loftet var pudset med en mangeleddet gesims langs væggene, hvis nederste del var udstyret med høje bryst-

ningspaneler. I de to tætsiddende vinduesfag var disse paneler dog beskåret i højden for at passe til de senere vinduers lavereliggende underkarm. Også overvæggen i de to vinduesløse fag var udstyret med paneler, der med en stor fylding strakte sig helt op til loftsgesimsen. Af bevarede rester fremgik det, at de øvrige vægge over brystpanelerne havde været betrukket med silkedamask.

I det tilsvarende rum i stueetagen var kun den ene enfyldingsdør bevaret, medens der af døren ud til trapperummet kun var karmen i behold, idet døråbningen på et senere tidspunkt var blevet tilmuret. Også her blev der på en af indervæggene over det høje brystpanel fundet rester af et silkedamasktapet, som var sømmet direkte på bindingsværket. Også trapperummets vægge var udstyret med høje brystpaneler, der må formodes at være opsat på dette tidspunkt som erstatning for de oprindelige sortmalede fodpaneler.

I sidebygningens stueetage var der bevaret tre enfyldingsdøre, hvoraf de to var udstyret med en oprindelig jernkasselås. I øvrigt havde disse døres indfatninger en særlig profilering med et dobbeltsvunget hovedled – en udformning, der kun fandtes på nogle få af de enfyldingsdøre, som var bevaret i den øvrige del af bygningen. Iøvrigt var der i de senere ændrede rum i begge etagers fem nordligste fag genanvendt en del barokke indfatninger samt nogle få enfyld-

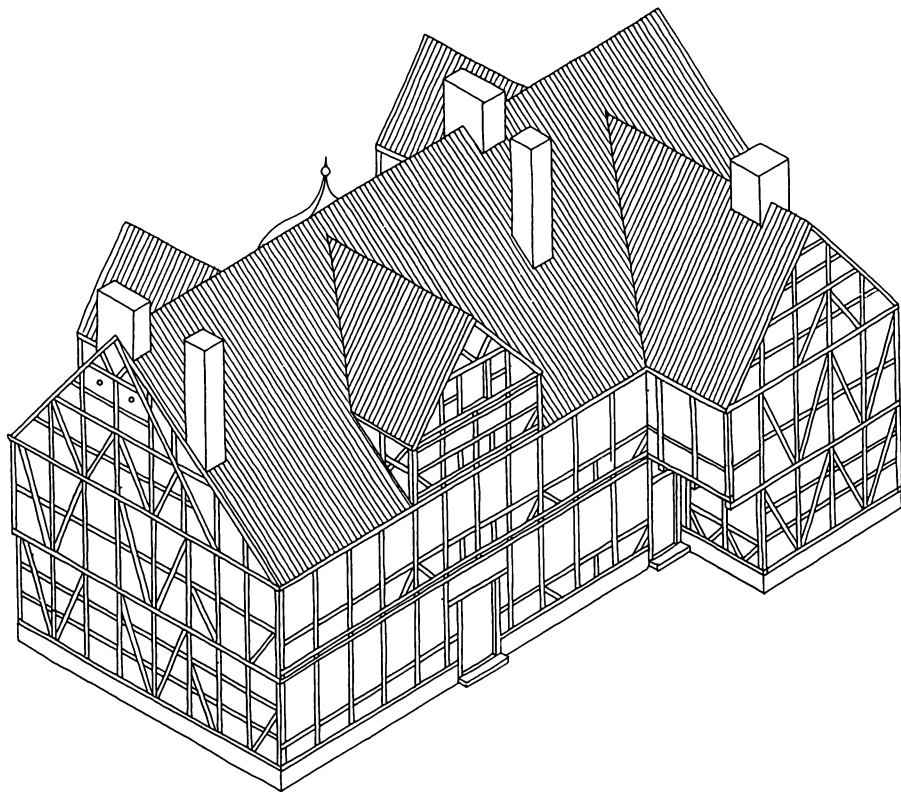

Fig. 25. Møntmestergården efter fuldførelsen af gårdsidens udbygning, formentlig kort før 1728. Skråprojektion i mål 1:200 set fra nordvest. (HHE 1944 og 1992, LP).

dingsdøre. Og så må vi ikke glemme de tidligere omtalte panelrester på vinduesvæggen ud mod gaden.

Mellem trapperummet og værelset i den nordre tilbygning sad der i de to hovedetager en senbarok trefyldingsdør, der på den ene side var udstyret med profilerede lister langs ramtræet og profilerede fyldingsspejl med konvekse hjørneafskæringer, medens fyldingerne på den anden side var ganske glatte (fig. 24). Da denne dørtype – som det vil fremgå af det følgende afsnit – er yngre end enfyldingsdøren, må vi gå ud fra, at de to

trefyldingsdøre først er indsat nogle få år efter ombygningen. Men hvad dette indebærer er ikke godt at vide.

Af den oversigt, som findes i værket »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden i 1728«,¹¹ fremgår det, at Møntmestergården foruden af ejeren møntmester Chr. Winneche den yngre og hans husstand (7 personer) beboedes af »den Muschovitesche Resident« d.v.s. den russiske gesandt med familie og tjenestefolk (18 personer). Selvom en del af tjenestefolkene har haft deres logi

i sidelængen, må man alligevel undre sig over, at bygningerne har kunnet rumme 25 mennesker – så meget mere som man må gå ud fra, at såvel møntmesteren som den russiske gesandt har skullet bo standsmæssigt. Der er derfor grund til at antage, at tilbygningerne ind mod gården og gennemførelsen af den indre ombygning har fundet sted før 1728. At ejendommen først blev vurderet til brandforsikring i 1734, er for så vidt ikke så mærkeligt, idet brandforsikringen først træder i kraft i 1731.

Iøvrigt tyder også snedkerarbejdet på, at den indre ombygning har fundet sted før 1728. Enfyldingsdøre med en profileret svarende Møntmestergårdens optræder således fortrinsvis i bygninger, der er opført før 1730, medens de fleste af de ildebrandshuse, der så dagens lys mellem 1730 og 1740, er udstyret med trefyldingsdøre – ofte med pompøst udformede indfatningspartier.¹²

Sidste halvdel af 1700-årene

Da ejendommen i februar 1768 blev vurderet til brandforsikring, beskrives sidelængen, der førhen var af bindingsværk, som en 11 fag lang grundmuret bygning, der i fagene nærmest hovedbygningen omfattede to høje og i den øvrige del tre lave etager. Også den endnu synlige del af den oprindelige sidebygnings gårdside var nu

grundmuret, idet det yderste fag havde fået samme bredde som det 11 fag lange sidehus, medens faget op til forhusets gårdside var blevet skråt afskåret og samtidig udstyret med en bred vinduesåbning (fig. 26). I de to østligste fag af sidehuset og i det tilgrænsende fag af sidebygningen var der i begge etager indrettet et køkken med åben skorsten, hvilket viser, at hovedbygningen nu var blevet opdelt i to særskilte lejligheder (se fig. 29).

Medens brandtaksationen fra 1734 ikke siger noget om bygningernes rumopdeling, giver taksationen fra 1768¹³ relativt god besked om de enkelte rums størrelse og placering. I stueetagen (fig. 28) mod gaden nævnes således (fra nord): 2 små kamre, en stue på 4 fag med en dobbelt vindovn, en stue på 4 fag og et sengekammer med en vindovn på fire messingfodder og i de fem søndre fag en stue på 4 fag med en dobbelt vindovn og to små kamre. Mod gården nævnes et sovekammer med en enkelt vindovn, og på den anden side af trapperummet en stue med vindovn og en forstue med indgang fra gården samt en stue eller sengekammer med skråt vindue, som løber ud i sidehuset, heri en vindovn.

I overetagen (fig. 27), som er mindre præcist beskrevet, nævnes mod gaden tre sale og to kamre og mod gården foruden trapperummet tre sale, hvoraf den ene med skråt vindue ligesom nedenunder.

I denne etage nævnes tre dobbelte og fire enkle vindovne samt en bilæggerovn. De tre dobbelte ovne må formodes at have stået i de tre sale mod gaden og de fire enkle dels i de to nordre kamre dels i de to mindre sale mod gården, medens bilæggerovnen sikkert har stået i salen med det skrå vindue (op til køkkenskorstenen i sidehuset).

Under taget nævnes 2 kvistkamre og 4 afdelinger og i den grundmurede kælder: (ved nordgavlen) et køkken med tinrækker og retterbænk med en vask af sandsten samt et etfags kammer med vindovn. (Formentlig en lille selvstændig udlejningslejlighed). Dernæst et pakrum og et vaskested med en indmuret kobberkedel samt 4 afdelte kamre.

Sidehuset beskrives som en 11 fag lang grundmuret bygning med heltag, hvoraf de 5 fag (heri medregnet det vestligste fag af den oprindelige sidebygning) er i to etager og de øvrige 6 fag i tre (fig. 26). I stueetagen et trefags køkken med tinrækker, retterbænk med vask og et spisekammer. Herunder en muret kælder. I de følgende fag en etfagsforstue med trappe, en tofags gennemkørsel og en hestestald på 4 fag. I 2. etage udover køkken og trapperum 3 tofags kamre med gipsede lofter – i et kammer en vindovn. I 3. etage samme indretning for de 6 vestligste fags vedkommende

Mellem forgården og den store bagvedliggende have nævnes et stæ-

kitværk på 8 fag og i haven et trefags lysthus af bindingsværk med gibset loft og tegltag. Endvidere omtales »lige for porten« et grundmuret enetages hus, der er 3 fag i kvadrat og hvori der er en vindovn. Samt i baggården (syd for sidehuset) et teglhængt skur.

Ser vi på forhusets rumopdeling, var der i stueetagen (fig. 28) sket den ændring, at det store midterrum var blevet opdelt i en (nordlig) firefags stue og et sengekammer på 2 fag, medens etagens fem sydligste fag nu omfattede en stor firefags stue og to små gavlkamre. Der var således i forlængelse af det ældre østre gavlkammer indrettet et nyt noget mindre kammer. En lille – senere blændet – dør i bagmuren viser, at det nyindrettede vestre kammer har været tilgængeligt fra stuen i sidebygningen, hvilket indebærer, at trappen ned til kælderen nu må være nedlagt.

I overetagen (fig. 27) synes der ikke at være foretaget ændringer, idet de to små kamre ved sydgavlen formentlig går tilbage til tiden omkring 1730, at dømme efter den lille enfyldingsdør, der fra stuen i sidebygningen fører ind til det vestre gavlkammer.

Af brandtaksationen fremgår det også, at alle værelser i de to hovedetager nu havde »gipsede« lofter, paneler langs væggene og derover enten malet lærred, voksdugs- eller papirstapeter. Det er således tydeligt, at hovedbygningen – formentlig i forbindelse med opdelingen i to lejligheder – havde un-

dergået en ret omfattende modernisering. Bl.a. var samtlige vinduer blevet udskiftet med nye med træspindser i de seksrudede rammer. Da de nye vinduer var højere end de gamle, var de øverste to trediedele af løsholterne stemt væk, ligesom de barokke brystningspaneler på vinduesvæggens inderside var beskåret i højden, hvilket som tidligere omtalt også gjalt panelerne på de øvrige vægge i størstedelen af hovedbygningen.

I de rum i overetagen, der ikke på et senere tidspunkt havde været udsat for større ændringer, fandtes der en del døre, tapeter og lofter, som bar rokokotidens stilpræg. Dette gjalt i særlig grad den seks fag lange sal, der fremtrådte som et stilrent rokokorum med tre fløjdøre, hvoraf de to var placeret i tværvæggens andet fag fra gaden, medens den tredje førte ud til trappen (fig. 30 og 38). Dørfløjene havde tre fyldinger, hvoraf de to var temmelig høje, og den i midten nærmest kvadratisk. Profile-ningen af såvel dørfløje som indfatninger var typisk for perioden og så havde dørene været udstyret med lange udsvejfede nøgleskilte i rokokostil, hvoraf et enkelt var bevaret. Det pudsede loft havde en lav hulkehl langs væggene, der over de beskårne barokke brystpaneler var opdelt i lærredsklædte felter, som langs ramtræet var kantet med – oprindeligt forgyldte – profillister. Gulvet, der dog godt kan være noget ældre, var lagt af brede planker med en bred frise langs

væggene. Da de to sydligste fag mellem 1808 og 1810 blev skilt fra, blev den søndre dør flyttet til den nyopsatte bræddevæg, hvorefter de fire resterende fag stadig fremtrådte som et rent rokokorum.

I andre rum var der kun tale om en vis stilmæssig tillem্পning. Således var de barokke enfyldingsdøre i den side, der vendte ind mod det nordfor salen liggende trefagsværelse, udstyret med et sekundært tværramstykke, hvilket gav denne dørside en vis lighed med rokokotidens enkeltfløjede tofyldingsdøre. Og i værelset sydfor trapperummet var silkedamasktapetet udskiftet med et grønt voksdugstapet med røde kartoucher. I den store stue ved sydgavlen blev der også fundet rester af et rokokotapet, der var gråblåt med store, temmelig primitive, røde kartoucher.

I stueetagen må man have levet en del år endnu med det ældre rumudstyr, idet der her – bortset fra de bevarede enfyldingsdøre og de nedskårne brystpaneler samt en enkelt rokokodør – kun fandtes rumudstyr, som stammede fra tiden omkring år 1800.

Efter at Mønten i 1752 var flyttet til Gammelholm, solgte møntmester Winneckes enke gården til Etien Jardin Peyrembert. Da den kort efter kom i stor gæld, blev gården overtaget af storhandelsmanden Just Fabritius, der havde kautioneret for Peyrembert. Just Fabritius, der havde flere store gårde i byen, har næppe selv bebo-

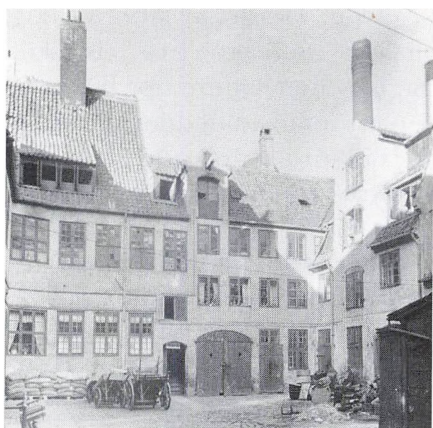

Fig. 26. Sidefløj og sidebygning efter ombygningen i 1760'erne, beskrevet i brandtaksation fra 1768. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

et Møntmestergården, som formentlig har været lejet ud. Efter Just Fabritius' død i 1767, blev ejendommen solgt til Murermester Heinrich Brandemann, der samme år var blevet udnævnt til hofbygmester.

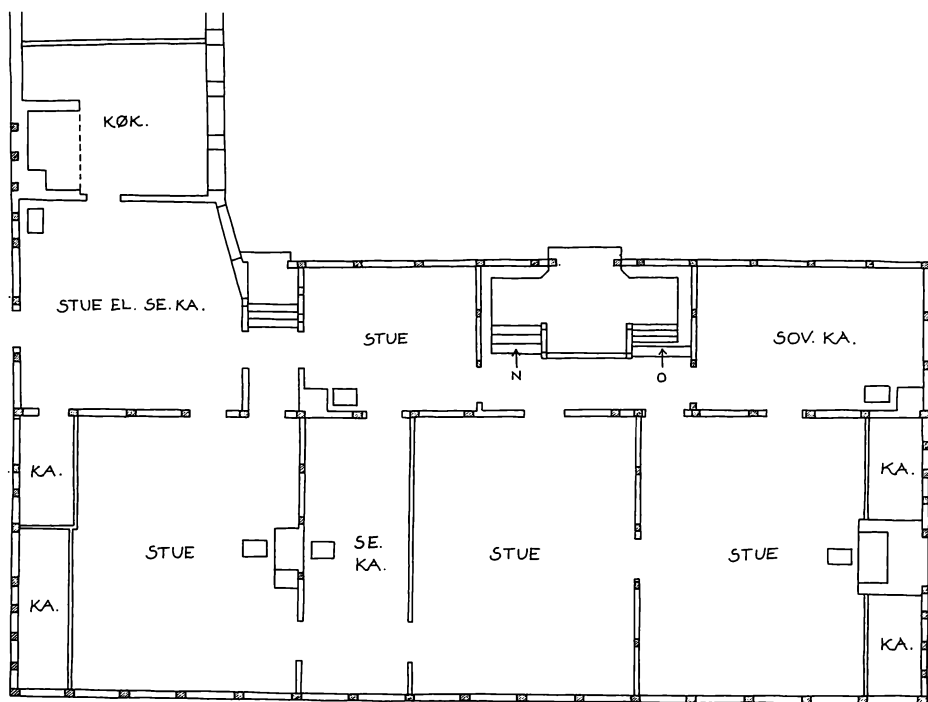
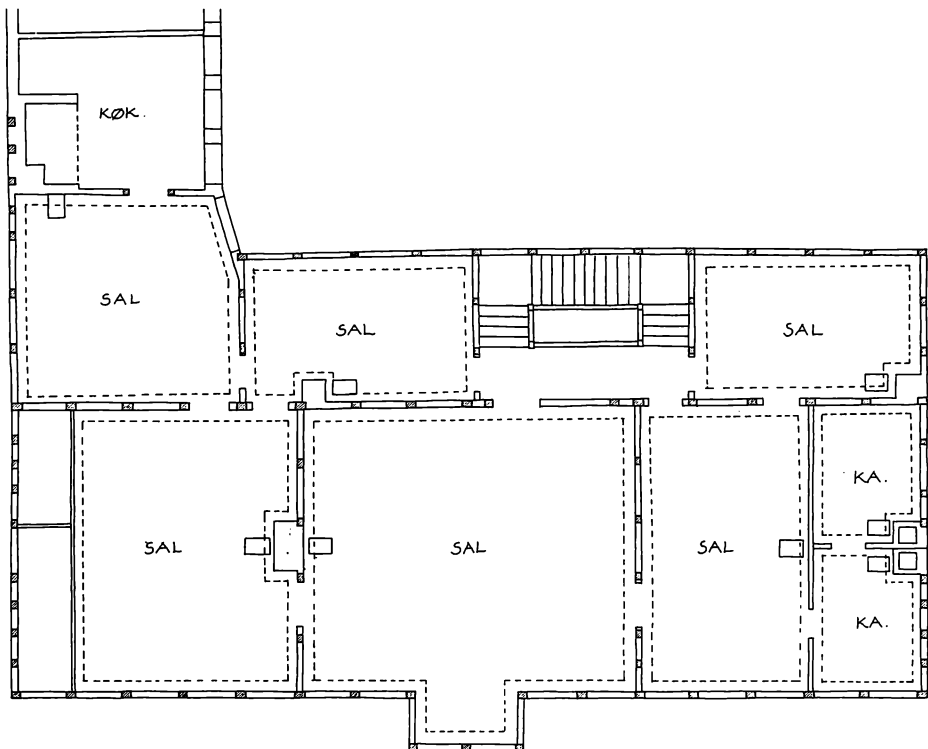
Efter erhvervelsen boede Brandemann selv i stueetagen, medens salsetagen var lejet ud til kammerherre von Ahrenfeldt (indtil 1773). Muligvis har kammerherren haft sit logi i Møntmestergården allerede i Just Fabritius' ejertid og det samme kan for så vidt også have været tilfældet for Brandemanns vedkommende (han fik borgerbrev som murermester i 1762).

Da det ovenfor beskrevne rokokoprægede rumudstyr – og det gælder frem for alt snedkerarbejdet – efter udformningen og profileringen at dømme synes at være fra

tiden omkring 1760-65, må det være enten Just Fabritius eller Heinrich Brandemann, der har iværksat disse arbejder. Da det er Brandemann, der i februar 1768 lader ejendommen taksere til brandforsikring, skulle man tro, at det også er ham, der har stået for udførelsen. Dog synes tidsrummet mellem erhvervelsen og taksationsdatoen at være alt for kort til gennemførelsen af disse arbejder, der jo udover den indvendige modernisering også omfattede den totale ombygning af sidebygningerne og udskiftningen af samtlige vinduer. Mere sandsynligt er det, at arbejderne er påbegyndt i Just Fabritius' ejertid – muligvis med Brandemann som murermester – og måske også som lejer – og at Brandemann ved Fabritius' død har overtaget ejendommen og fuldført de igangværende arbejder, hvorefter han så har ladet gården taksere til brandforsikring.

Det skal nævnes, at Brandemanns svoger, smedemester J. C. Wilchen, 1767-68 på det areal, syd for hovedbygningen, der tidligere udgjorde en del af Møntmestergården, lod opføre et velproportioneret grundmuret hus i tre etager – formentlig med Brandemann som arkitekt og bygmester. Huset var udstyret med et fornemt snedkerarbejde i rokokostil og en flot fireløbstrappe med et pragtfuldt smedet rækværk.

Fig. 27. og 28. (På modstående side) Planer i mål ca. 1:200 af salsetage (øverst) og stueetage efter ombygningen i 1760'erne, beskrevet i brandtaksation fra 1768. (HHE: 1944 og 1992, I.P.).

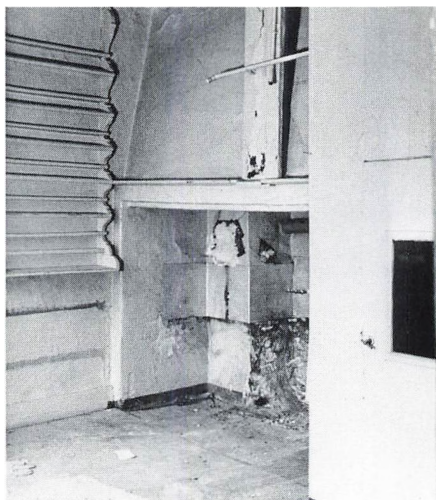

Fig. 29. Åbent køkkenildsted i sidefløjens salsetage indrettet i 1760'erne, nævnt i brandtaksation fra 1768. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

Efter år 1800

Heinrik Brandemann beholdt Møntmestergården indtil han i 1803 afgik ved døden og efter enkens død samme år blev den erhvervet af murermester og arkitekt Philip de Lange og feldbereder Gustav Lund.

I 1802 blev ejendommen nyvurderet til brandforsikring – mærkeligt nok på Philip de Langes foranledning – og i denne vurdering oplyses ikke blot om rummenes størrelse og beliggenhed men også om deres indretning og udstyr.¹⁴

I hovedbygningens stueetage (fig. 32) nævnes mod gaden (fra nord): 2 tofags stuer, hvoraf den østre – udover det gipsede loft og de bryst- og pillepaneler, som findes i alle rum – er udstyret med lærredstapeter malet med »løvværk, indfattet i skyer« og en enkelt vind-

ovn, medens den vestre stue har arabesksmalet lærred på væggene. Derefter følger et trefags værelse med løvværksmalet lærred og en enkelt vindovn. I dette rum omtales mærkeligt nok en kamin med stengerichter. Det er formentlig den tidligere gavlkamin, der her er kommet til ære og værdighed. Endvidere en firefags stue med tre »cirkelslagszirater« på loftet, malet gulv og arabesksmalet lærred indfattet i friser og forgyldte lister (feltinddelte overvægge med lister, der dækker samlingerne mellem ramtræ og lærred). I denne flotte stue er der en treetages vindovn med pyramide. Herefter følger et tofags værelse med malet gulv, arabesksmalede lærredstapeter og en toetages vindovn og endelig i de fem sydligste fag en firefags stue med malet gulv, papirstapet på væggene og en toetages vindovn samt i gavlfaget et etfags værelse med lærredsbeklædt loft og reoler – og bag dette et mørkt kammer med en dobbelt glasdør. Og så får vi at vide, at alle stueetagens vinduer mod gaden er udstyret med udvendige skodder.

Mod gården nævnes nord for trapperummet et værelse med en enkelt vindovn og sydfor trappen et etfags værelse med indvendige vinduesskodder og bræddevæg ind mod et tofags værelse med vindovn samt en etfags forstue med indgang fra gården. Om værelset med det skrå vindue siges bl.a., at det er udstyret med en toetages vindovn.

Fig. 30. Salsetagens midtersal, som formentlig fik sit rokokopræg i forbindelse med ombygningen i 1760'erne. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

I 2. etage mod gaden (fig. 31) nævnes: et værelse (ved nordgavlen) med papirstapet og en toetages vindovn. Det andet gavlværelse, der atter omtales i senere vurderinger, må være overset. Endvidere en trefags sal med papirstapet og en toetages vindovn og en sal på 6 fag med tre dobbelte døre, tre cirkelslag og en krans af egeblade på loftet, lærred malet med figurer, indfattet i forgyldte lister samt en toetages vindovn. Herefter følger en sal på 4 fag med to cirkelslag på loftet, løvværksmalet lærredstapet og en toetages vindovn samt ved sydgavlen et etfags værelse med løvværksmaledede lærredstapeter. Iøvrigt har hovedpar-

ten af de nævnte lærreds- og papirstapeter i rummene mod gaden i begge etager været indfattet i rammer og kantet med malede profilister.

Mod gården: På hver side af trapperummet en firefags sal med løvværksmaledede lærredstapeter og en enkelt vindovn. I værelset med det skrå vindue er væglærrederne malet i bänder, heri en toetages vindovn.

Sidehusets indretning var uforandret. I køkkenerne nævnes de åbne skorstene (med jernankre) og i stueetagens køkken ydermere to afdelte spisekamre og et pigekammer med bilæggerovn.

Medens salsetagens rumindde-

ling var som i 1768, var der i stueetagen sket store ændringer. Den store nordre stue med de to små gavlkamre var således med et bindingsværksskillerum af savskåret tømmer opdelt i 2 tofags stuer (ved nordgavlen) og et værelse på 3 fag og ind mod gården var trefagsstuen syd for trapperummet med en bræddevæg opdelt i et etfags og et tofags værelse. De løvværksmalede lærredstapeter tyder på, at den store nordre stues opdeling er gennemført kort tid efter 1768, medens det klassicistiske snedkerarbejde, der især er dominerende i den øvrige del af etagen, viser at der omkring 1800 og senere må være foretaget ret omfattende moderniseringer af stueetagen.

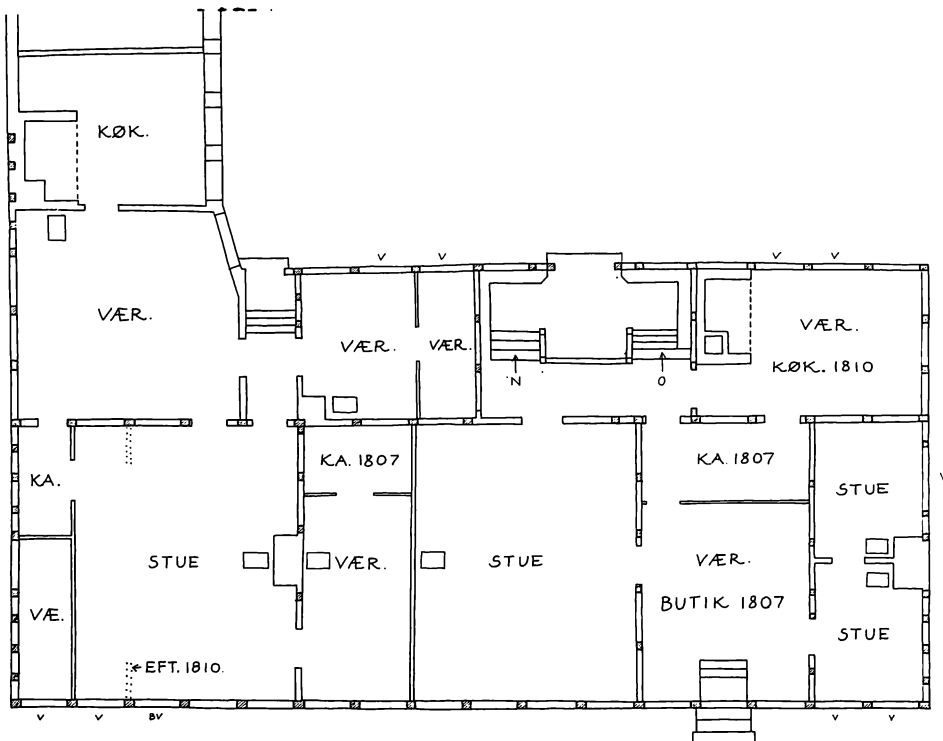
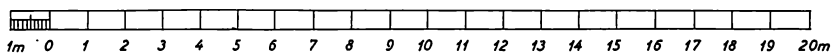
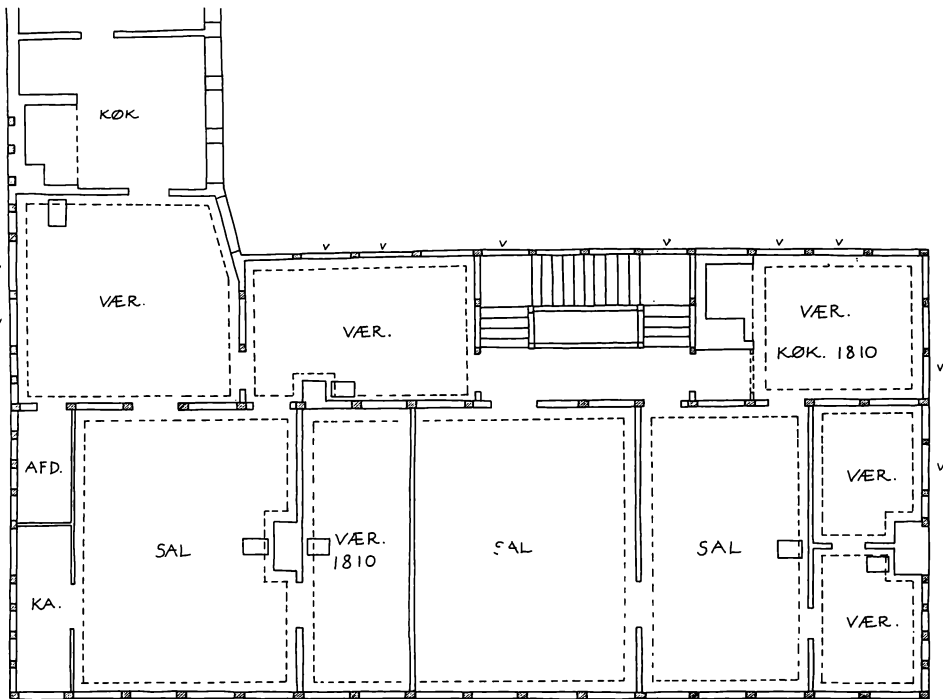
For salsetagens vedkommende er det helt afgjort rokokotidens rumudstyr, vi præsenteres for og det gælder såvel snedkerarbejdet som de malede lærredstapeter samt enkelte lofter. For den store midtersals vedkommende er dette særlig klart.

I 1802 nævnes også et grundmuret, enetages tværhus, der er sammenbygget med sidehuset. I denne bygning var der vognremise, gennemfart og sprøjtehus. Det allerede i 1734 omtalt vognskur i den søndre baggård findes stadigvæk, og det samme gælder haven med stakit og lysthus, der tillige med huset i forgården »lige for porten« er beskrevet ganske som i 1768.

Efter at Gustav Lund i 1805 var blevet eneejer, forhøjer og forlænger han tværhuset, hvorefter det fremtrådte som en 10 fag lang toetages bygning med mansardtag. Han lader hele ejendommen omvurdere både i 1807 og i 1808. Dog er der tilsyneladende ikke foretaget større ændringer, hverken i hovedbygningen eller i sidehuset. I stueetagen er der indrettet butik i det nordlige trefags værelse og såvel i butikken som i det syd for midterstuen liggende tofags værelse er den bageste del fraskilt til et lille mørkt kammer, der det sidstnævnte sted er udstyret med en glasdør. Om butikken får vi at vide, at der var opgang fra gaden af tre udvendige bornholmske stentrin og tre indvendige trætrin og at der i døråbningen var udvendige fyldingsdøre og indvendige glasdøre samt at butikken var udstyret med en disk med skuffer og hylder under. Den søndre firefags stue beskrives nu som et rum med 3 dobbelte døre, gipset og malet loft, feltinddelte overvægge med papirstapeter på lærred og over dørene dørstykker, ligeledes af papir og endelig nævnes det, at stuen er udstyret med en marmoreret kakkellovnsniche. Det ser således ud til, at denne stue er blevet nymonteret mellem 1802 og 1807.

Efter Gustav Lunds død i 1809 overtages ejendommen af sadelmager Christopher Hedemark, som lader den nyvurdere til

Fig. 31. og 32. (På modstående side) Planer i mål ca. 1:200 af salsetage (øverst) og stueetage i 1810 efter flere omfattende ombygninger. Udført bl.a. på grundlag af brandtaksationer fra 1802, 1807 og 1810. (HHE 1992, LP).

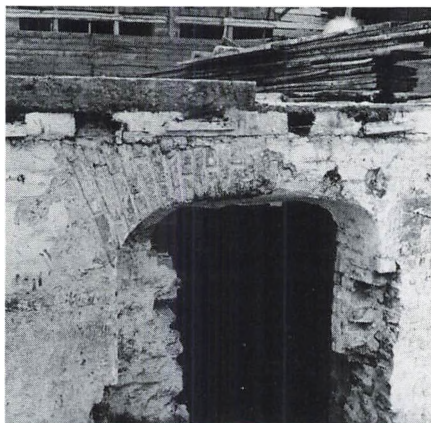

Fig. 33. Oprindeligt stik over kælderør i den oprindelige gårdside. (Fot. 1944 i Københavns Bymuseum).

brandforsikring i 1810¹⁵ og denne vurdering viser, at der nu var sket virkelig store ændringer – især hvad hovedbygningens ydre angår. De to gavlkviste mod gaden var således erstattet af en 14 fag lang fabrikskvist, som gav lys til de værkstedslokaler, der var indrettet i tagetagen. Også karnappen var forsvundet og samtlige murflader stod nu pudsede og kalkede, idet det lille stokværksfremspring var udformet som et facadebånd. Og så var de ældre smårudede vinduer mod gaden udskiftet med klassicistiske vinduer med en enkelt rude i overrammerne og to tilsvarende ruder i rammerne under tværposten.

Den væsentligste indvendige ændring var, at begge etager nu var opdelt i to lejligheder og at der i denne forbindelse var indrettet køkkener med åben skorsten, komfur og afdelte spisekamre i gårdsidens firefags værelser nord for trapperummet. I 2. etage var

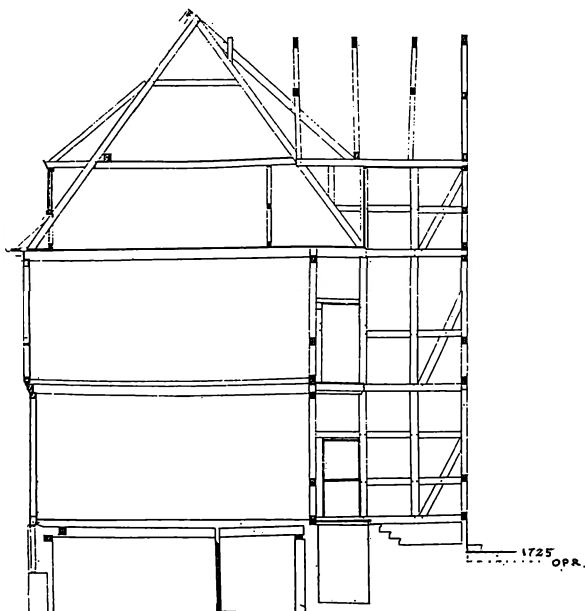
den store midtersal opdelt i en firefags stue og et tofags værelse, idet stuen tilsyneladende kom til at høre til den nordre lejlighed og værelset til den søndre. I stueetagen lå skellet mellem de to lejligheder i det på forhånd eksisterende skillerum (i samme stolpefag som i 2. etage).

I det gamle tværhus var der nu indrettet hestemøller, 16 stamper og en feldberedermølle med 4 stamper samt en barkmølle. I gården bag tværhuset var der opført et treetages baghus på 8 fag med hestestald og vognremiser i stueetagen og i baggården (syd for sidehuset) var der opført en 5 fag lang grundmuret bygning i en etage, hvori der var 12 nedgravede garverkar og for enden af denne bygning et teglhængt lokum med 7 sæder. Ydermere var der i gården nedgravet ikke mindre end 26 runde og 44 firkantede garverkister og hertil kom 4 store runde kar, der ikke synes at have været nedgravet.

Den gamle hovedbygning, der var opført som en fornem enebolig for Kongens møntmester, var således degraderet til et almindeligt etagehus med udlejningslejligheder, medens den øvrige del af den store ejendom fungerede som en stor garverivirksomhed. Der er iøvrigt grund til at formode, at ombygningen af hovedbygningen og anlæggelsen af garveriet allerede er påbegyndt af Gustav Lund og blot fuldført af efterfølgeren Christopher Hedemark.

Fig. 34. Tværsnit i forhus og trappehus set mod syd, opmålt i 1944. Her gengivet i mål 1:200 efter opmåling i Københavns Bymuseum.

Senere hen blev de fem sydligste fag af forhusets stueetage opdelt i et tofags værelse ved gavlen og en trefags butik og efterhånden blev alle stueetagens fag mod gaden – bortset fra to fag ved begge gavle – udstyret med høje, smalle butiksvinduer. – Og sådan fremstod Møntmestergården stort set indtil nedtagningen i 1944.

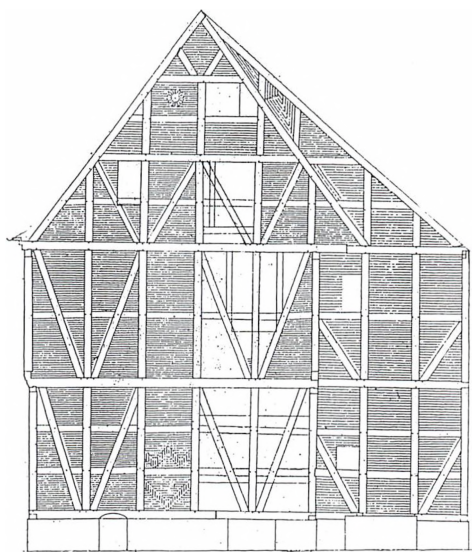

Fig. 35. Nordgavl opmålt i 1944. Her gengivet i mål 1:200 efter opmåling i Københavns Bymuseum.

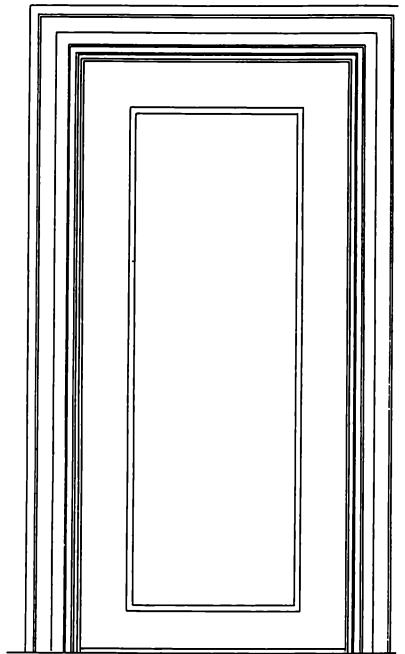
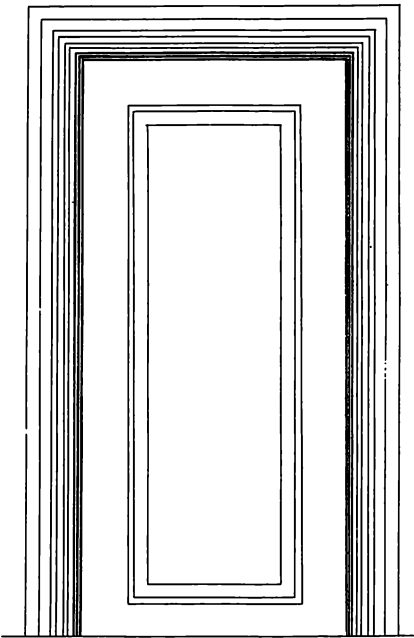
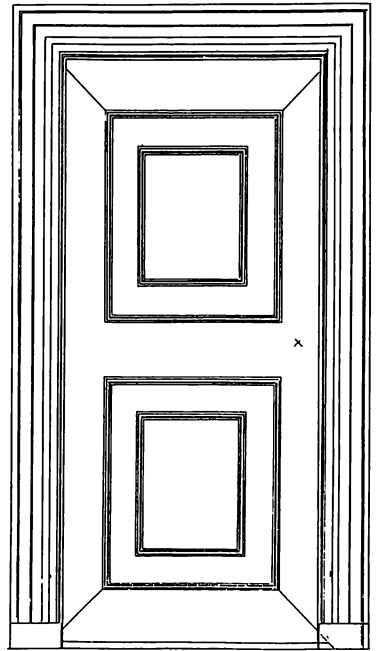
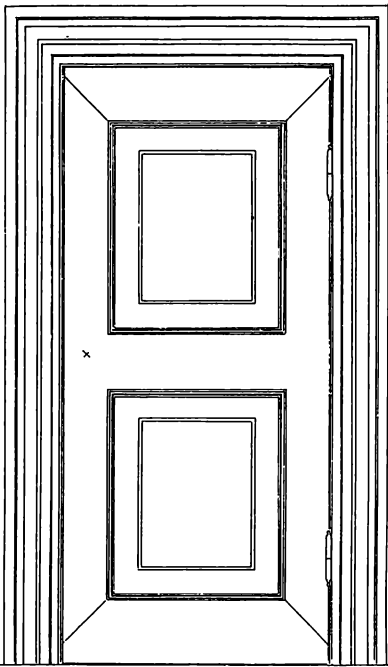

Fig. 36. (øverst) Sekundært anbragt tofyldningsdør (ca. 1685). Opmålt i 1943 af arkitektstuderende.
 Fig. 37. Barok enfyldningsdør (ca. 1725). Opmålt i 1941 af arkitektstuderende. – Begge her gengivet i
 mål 1:20 og (næste side) 1:4 efter opmåling i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

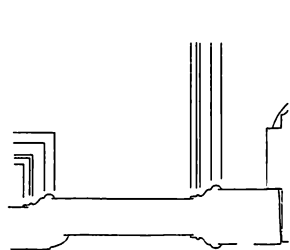

Fig. 36

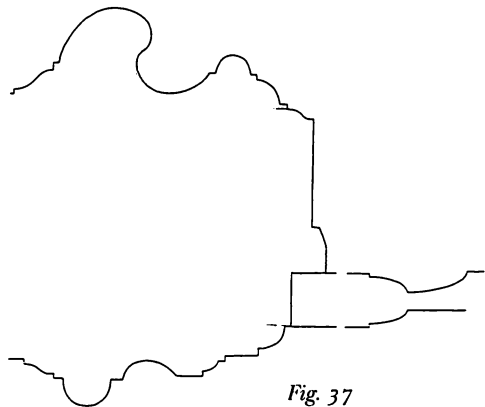

Fig. 37

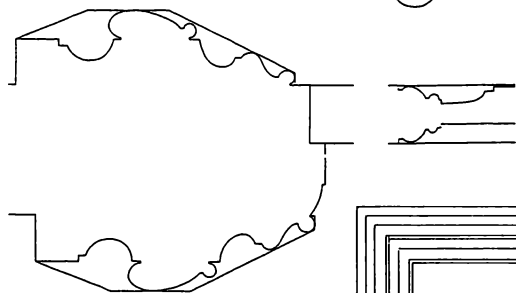

Fig. 38

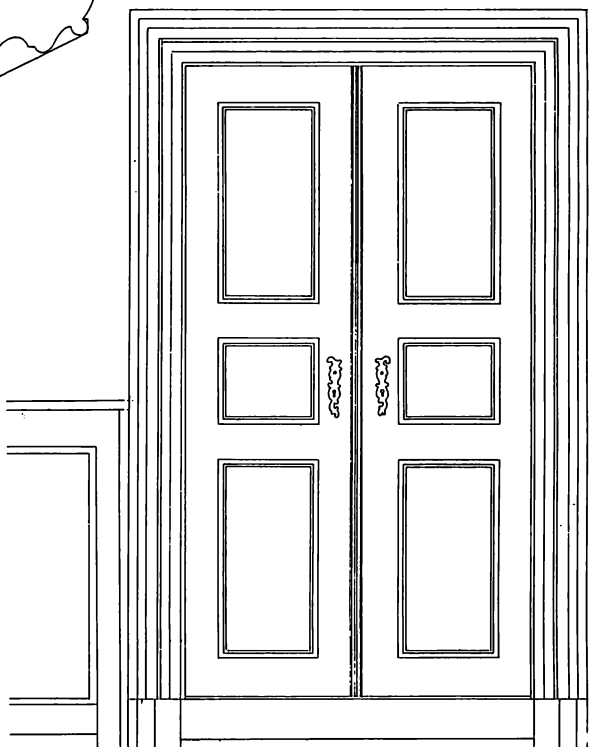

Fig. 38. To-fløjet rokokodør 1760-65 i trapperum ind til overetagens midlersal. De høje brystpaneler er fra årene omkring 1725. Opmåll af arkitektstuderende, her gengivet i mål 1:20 og 1:4 efter opmåling i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

Noter

Tegninger mærket HHE og LP er rentegnet af arkitekt Lisbeth Pepke efter forfatterens oplæg.

1. Harald Langberg har i et utrykt manuskript, hvoraf kopi findes i Bymuseet, gjort nøje rede for ejendommens historie og for de skiftende ejere (med kildehenvisninger). De her gengivne historiske oplysninger om ejendommen og dens ejere bygger i udstrakt grad på Langbergs manuskript, som er udarbejdet for Bymuseet og dateret 22. februar 1944.
2. Se også Steffen Linvald: To Huse. Borgergade 25 og Dr. Tværgade 9, som er udgivet i 1980 af J.E. Bjerrings efterfølger.
3. Hovedopmålingerne findes i Bymuseet, medens opmålingerne af de enkelt rum er forsvundet.
4. En karnap med dobbeltsvunget tag ses på Rach og Eegbergs maleri fra slutningen af 1740'erne af geheimeråd Rabens gård (Stormgade 17 og 19). Gengivet i billedværket Holbergtidens København skildret af malerne Rach og Eegberg (1977) side 96. Karnapper ses også på J.J. Bruuns tegning fra 1750 af Kongens Nytorv (på hjørnet af Lille Kongensgade). Gengivet i Mollerup: Danmarks gamle Hovedstad (1912) side 32.
5. Iagttagelsen, der blev gjort af Chr. Axel Jensen, er omtalt i et manuskript til et foredrag, som blev holdt i 1944. Manuskriptet findes i Bymuseet.
6. Borgerhuse med skodder ses bl.a. på stik af Gråbrødre Torv efter tegning af J.J. Bruun. Gengivet i Hafnia Hodierna (1748).
7. Et godt indtryk af en barok svalegang giver et fotografi af en sidebygning i den i 1869 nedrevne Grønbechske gård i Slotsholmsgade. Gengivet i Chr. Axel Jensen: Dansk Bindingsværk fra Renæssancetiden (Kunst i Danmark, 1933) fig. 83.
8. Se bl.a. Hans Henrik Engqvist: Strandgade 30, udgivet 1945 og 1973 af Henry L.W. Jensen (side 33) og af samme forfatter: Fire Fynske Herreborge i årsskriftet Architectura 2 1980 (side 122).
9. Et hefte med notater om fund og iagttagelser, nedskrevet af forfatteren til denne artikel under bygningens nedtagning samt en noget ufuldstændig gennemfotografering, foretaget af arkitekt Mogens Brahde, udgør tillige med opmålingerne og en række fotografier i Bymuseet i alt væsentligt grundlaget for den efterfølgende redegørelse. Heftet er i forfatterens eje. Mogens Brahdes film findes i Købstadmuseet »Den gamle By« i Aarhus.
10. Københavns Brandforsikrings taksationer i Landsarkivet for Sjælland.
11. Udgivet af Københavns Brandforsikring 1906.
12. Hans Henrik Engqvist: Døre og dørprofiler 1500-1850 i årsskriftet Bygningsarkæologiske Studier 1990, se oversigterne side 76-79.
13. som note 10.
14. som note 10.
15. som note 10.

»Levende Billeder« – Om Helsingør Theaters Kosmorama

Af PETER THORUP.

Opfindelsen af de levende Billeder, eller som vi kalder det i dag – Film, blev gjort af amerikaneren Thomas A. Edison i årene 1891-93, men problemet med Vitascope, som Edison kaldte sin maskine, var, at kun en person ad gangen kunne se filmen.

Desværre for Edison tog han ikke patent¹ på sin opfindelse, så andre arbejdede videre på ideen, og i 1896 valfartede alle fotointeresserede til »Den indiske Salon« i Paris, hvor brødrene Louis og Auguste Lumière for første gang i verdenshistorien viste film på et lærred². Blandt tilskuerne var den senere danske hoffotograf Lars Peter Elfelt.

Årsagen til Elfelts tilstedeværelse i Paris skal uden tvivl tilskrives en anden fremsynet og nysgerrig dansker, nemlig bogtrykkeren, fabrikanten, kunstmaleren og forlystelsesmandarinen Lauritz Vilhelm Pacht.

I det tidlige forår 1896 havde Pacht været i Paris for at finde nyheder til sit forlystelsesetablissement »Panorama« som lå på Rådhuspladsen i København³. Han havde besøgt Lumières forestillinger, var blevet begejstret, men

brødrene solgte ikke filmapparater. Pacht tog derefter til London, købte et apparat af Birt Acres og den 7. juni 1896 fandt den første filmforevisning sted på dansk grund⁴.

De levende Billeder vakte begejstring og folk strømmede til, på trods af lægelige advarsler om den hermed forbundne sundhedsfare, og snart indgik de i flere københavnske varietéers programmer. Trods succes var og blev filmforevisningerne dog kun en lille del af et større underholdningsprogram.

Filmene Pacht viste i »Panorama« var til at begynde med alle optaget i udlandet, men den 26. december 1897 kunne københavnere samme sted se de første danske film.

Det var korte film af ca. 1 minuts varighed med titler som »Brandvæsnet rykker ud«, »Svanerne i Sortedamssøen«, »Svanerne fanges ind« og »Kørsel med grønlandske Hunde«. For optagelserne stod kgl. Hoffotograf Peter Elfelt⁵.

Med Elfelts danske optagelser var der vakt ny interesse for filmmediet, men egentlige biografer, som vi kender dem i dag, var der

Theatret i Helsingør.

Søndag den 13de September,
Kl. 8 pr., giver Hr. kongelig Hof-
fotograf **Elfelt** en interessant,
stor Fremvisning ved Kinematograf
af sine bekendte

SE PLAKATERNE!

Levende Billeder,

med stort og righoldigt Program,
hvoraf findes flere aktuelle Billeder
for Helsingør.

Musik under Fremvisningen.

Billetpriserne ere: 1. og 2. Park.
75 Øre, st. Park. 60 Øre, Børn 50
Øre, Nr. Balkon 50 Øre, st. Balk.
og Børn 35 Øre.

Billetter kan forudbestilles og
faas hos Hr. C. Anth. Petersens
Eftfl. (Telf. 31) samt Søndag hos
Frk. Poulsen og ved Indgangen
fra Kl. 7 $\frac{1}{2}$.

**Denne morsomme og højst inter-
essante Aften bør Alle overvære.**

SE PLAKATERNE!

ikke plads til. Ganske vist forsøgte enkelte entusiastiske »filmfreaks«, men biografdrift var den sikre vej til økonomisk ruin, f.eks. måtte »Panorama Hafnia«, der i efteråret 1899 åbnede på Amagertorv, lukke efter kun et års virke med 43.000 Kr. i underskud⁶. Bedre gik det ikke for Elfelts »Kjøbenhavns Kinoptikon«, som i 1902 lukkede med et underskud på 3.000 Kr.

Biografer var der ikke plads til, men når omrejsende filmoperatører kom til provinsbyerne var der rift om pladserne, og fredag den 11. september 1903 kunne man i Helsingør Avis, under overskriften

»Levende Billeder«, læse følgende:

»På Søndag Aften giver kgl. Hoffotograf Elfelt paa Theatret en Fremvisning af levende Billeder ved Kinematograf. Blandt Billederne findes flere fra Helsingør. Forevisningen til hvilken Entreen er særdeles moderat, kan antagelig gøre Regning på talrig tilslutning.«

Forestillingen blev som spået et til løbsstykke, og om mandagen fortalte en begejstret journalist om det passerede:

»Forevisningen af de levende Bil-

leder i Aftes havde samlet aldeles overfyldt Hus. Det blev en meget interessant og fornøjelig Aften.

Billederne vare store og klare, og Kinematografen fungerede i det Hele tilfredsstillende. Der lød stærke Bifald efter hvert enkelt Billede. Særlig Lykke gjorde det, naar Foreviseren lod Pladerne gaa tilbage, saa man f.eks. saa en Del Væddeløbsheste i strakt Karriere sætte baglæns over Forhindringerne. Det var ganske vist ikke naturligt, men tog sig meget pudsigt ud«.7

Journalisten har med al tydelighed ikke vidst hvad han skrev om, men han har haft en god aften. Bemærkelsesværdigt er det imidlertid, at handlingen i filmene og disses titler udelades.

Vi ved ikke, hvilke film der blev vist, men der har sandsynligvis været tale om et program bestående af Elfelts egne produktioner, og Helsingoranerne har kunnet glæde sig over »Et livfuldt Cykelsammenstød fra en københavnsk Gade«, »Badescener fra Skovshoved«, fra 1899, børnedansen fra »Elverhøj« og en film med titlen »Pas de Deux«, hvori man ser Margrethe Andersen og Clara Rasmussen (Pontoppidan), fra 1902. Hertil kom så de billeder fra Helsingør som var lovet i avisen, »Kaiserinde Maria Feodorownas ankomst til Helsingør«, »Dronning Alexandras ankomst fra England 1903 til Helsingør«.

Elfelt var jo Kgl. Hoffotograf, så

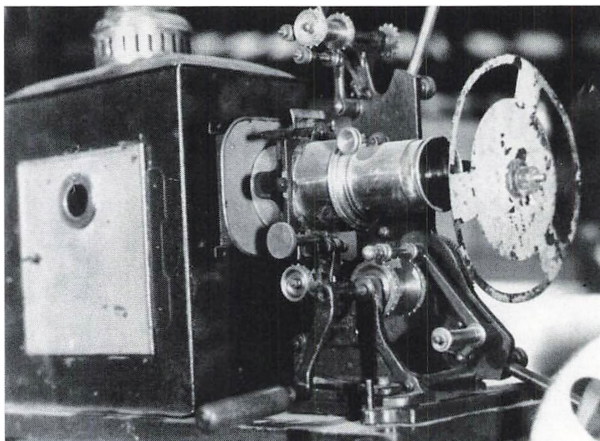
der er blevet vist en del film med kongefamilien, men mon ikke han også viste de første danske studieoptagelser fra 1903. Optagelser hvori man ser Valborg Borchsenius og Hans Beck danse Tarentellen fra »Napoli« eller en solo fra »Sylfiden« danset af Ellen Price⁸.

Elfelt var privilegeret, han havde adgang til de kongelige gemakker og var ofte tilstede når Europas kronede hoveder var forsamlede. De fleste af disse royale strimler er ret stillestående uden egentlig handling, men under en kongelig jagt blev kong Oscar II af Sverige ufrivillig filmstjerne i en actionfilm. Det skete en dag hvor Peter Elfelt filmede Oscar II med følge, under bemeldte jagt. Pludselig styrtede majestæten, opbragt og selvforglemmende, lige mod kameraet og skældte voldsomt ud, fordi Elfelt tillod sig at filme uden at tage hatten af⁹.

Filmforevisninger var engangsforeteelser i 1903 og søndagen efter var der igen levende mennesker på scenen i Helsingør Theater.

Vi skal nu helt frem til lørdag d. 19/3 1904 før der igen blev vist levende Billeder på teatret, og i Helsingør Avis stod at læse: »Norge i levende Billeder« (tagne dels af en engelsk Turist i Sommer, dels af os). I alt blev der vist 27 film og blandt andet kunne man opleve »3 glade Negre«, »En Slædetur i juleferien« og »Verdens bedste Cyklist«. Forestillingen va-

Helsingør Theaters »Kosmorama«'s første kinomaskine af mærket Pathé Frères, indkøbt af Anton Petersen i sommeren 1905. Maskinen blev drevet med håndkraft, og lyskilden var en blanding af glødende kul tilført gas – Drummonds Kalklys. Fotografi på Helsingør Bymuseum.

rede »ca. 1½ Time«.

Filmene, som blev fremvist af et selskab, der kaldte sig »Nordisk Biograf Co«, vakte igen stor begejstring og programmet »Norge i levende Billeder« fortsatte mandagen med, hvorefter man skiftede program. – »Amerika« blev det kaldt, og foruden billeder fra landet af samme navn kunne tilskuerne se billeder fra Den japansk-russiske krig og »Søslaget ud for Port Arthur«.

Mandag til torsdag rullede »Amerika« over det hvide lærred, men i torsdagens udgave af Helsingør Avis stod følgende: »I alle Forevisninger i Dag samt Fredag og Lørdag nye Billeder i naturlige Farver.«

Når vi i dag ser film fra stumfilmens glansperiode oplever vi dem som »tavse«, gråtonede og primitivt frembragte fænomener. Tit glemmes det, at filmene, der i reglen var ledsaget af musik, ofte var farvede ved tintning eller viragering under fremkaldelsen¹⁰, eller ved håndkolorering.

Især i Frankrig arbejdede man fra den tidligste stumfilmstid med at håndkolorere film. Både Méliès' film og de tidligste Pathé film findes i farvelagte udgaver. Processen var langsommelig og kostbar. Hvert eneste billede blev med en tynd pensel malet i de ønskede farver. Arbejdet foregik som samlebåndsarbejde, hvor en arbejder malede hudfarve på skuespillerne, en anden de røde farver, en tredje de blå etc. etc. Med tiden blev processen forenklet ved hjælp af skabeloner, men det var stadig et stort arbejde, og i Danmark var det kun naturfilm, der undtagelsesvis blev håndkoloreret¹¹.

Søndag den 20. november 1904 fik Helsingør Theater igen besøg af en omrejsende filmoperatør, og frem til d. 5/12 kunne man se Kaufmann's Marionetteater og Levende Billeder.

Lørdag den 19. januar 1905 møder vi igen »Nordisk Biograf Co« ved C. Køpke i Theatret og den 16. april samme år er Kgl.

Hoffotograf Peter Elfelt tilbage¹². Den 1. september træffes Aktieselskabet Svenska Kinematografteatren mellem søjlerne i det gamle teater og onsdag den 1. november møder vi for første gang navnet »A/S Kinematografen« i forbindelse med filmforevisninger i Helsingør Theater.

Med fremkomsten af »A/S Kinematografen« forsvinder de omrejsende filmfremvisere fra teatret¹³, men hvem var de egentlig. Hvem var de, disse ægte filmpionerer og hvordan var livet som omrejsende »gøgler i levende billeder«.

Valdemar Madsen fortæller:

»Min Broder Soph. Madsen var en af de første, der købte Halvfemsernes største Sensation Lumière Apparatet« – den tekniske Nyhed, som havde vakt Opsigt paa Udstillingen i Paris i 1895.« - - - »Med dette Apparat vilde min Broder foretage en Turné gennem Landet, og da det var nødvendigt, at man var to til Betjeningen, kom jeg med.

Vi blev som alle Artister engageret som et Nummer på Programmet, med Titlen: »Aarhundredets Attraktion«, »Den vidunderlige Kinematograf«. Rejsen varede et Par Aar og gik over Landets største Byer, hvor Fremvisningen vakte vild Sensation og maabende Forbløffelse. Utallige Steder blev vi prolongeret og mødte naturligvis med nyt Program hver 14. dag.« - - - », - - Rejselivet var mere eventyrligt den Gang, der var jo ikke den

Kontakt mellem Land og By som nutildags. Det hele var mere roligt og langsomt. Ogsaa Rejserne. Vor Bagage var ikke saa nem endda, idet vi jo ogsaa maatte medtage de tunge Staalflasker med Ilten og Brinten, som vi kun kunde faa fyldt i København¹⁴.

De lokale Vanskeligheder, som Afstand, Billedvidde o.s.v. kom vi nemt over, idet vi, hvis det var nødvendigt, blot satte et Par Borde ovenpaa hinanden til Plads for Maskinen, medens Resten af Tilbehøret var et Par Ølkasser, hvorpaa vi stod under Fremvisningen. Paa denne Maade fik vi det samme Objektiv til at passe overalt« - - -

»Hvordan Indtægterne faldt, husker jeg ikke mere, – men jeg var jo ung, og da vi altid var med, hvor der var Fest og Glæder, faldt det jo ikke svært at blive inviteret til Selskaber, der dyrkede baade Bacchus og Venus. To Ting lærte jeg i disse Aar: At tage Tilværelsen med et godt Humør, og at have en Bukserem med de fornødne Antal Huller, saaledes at den kunde passes til de gode og daarlige Tider.«¹⁵

Tilværelsen som omrejsende filmoperatør var usikker og farlig. Økonomisk set var det ikke nogen guldgrube og arbejdsforholdene var med nutidens øjne uacceptable. Fremviserudstyret var tungt, og filmene var de meget brandfarlige nitratfilm. Ofte gik det galt så det hele gik op i lys lue. I den følgende historie var operatøren heldig.

Det var i begyndelsen af dette århundrede. Det var markedsdag et eller andet sted i Danmark, og det omrejsende Biograftheater havde netop kørt de første par forestillinger da filmen brændte:

»- - Nu var gode Raad dyre; man havde ikke andet end nogle lange Laser af Naturfilm, og klar Film, der var godt med Regnvejr paa, og saa noget almindelig sort Film. Smart, som Gøjlerfolket er, gav man sig til at lave en Film af dette Materiale. Først et Stykke Naturfilm, saa et Bjerglandskab med et Tog, der kørte ind i en Tunnel, saa et langt Stykke sort Film, saa et stykke Landskabsbilleder, derefter et langt Stykke sort igen, og endeligt et Billede med Tog der holder ved en Jernbanestation, og saa var den Film færdig.«

Det blev en stor succes. Bag scenen larmede en flok børn, operatøren fik »skejser« i kassen og publikum morede sig over spændingsfilmen »Kampen mellem Negre i Tunnel«. ¹⁶

Helsingør Avis Mandagen d. 30. oktober:

»Onsdag den 1., Torsdag den 2., Fredag den 3. og Lørdag den 4. Nov., Kl. 8¼ pr., begynder atter Forevisninger af levende Billeder med fuldstændig nyt, meget stort interessant, morsomt og hurtigt afvekslende Program.

Fineste Billeder direkte fra Udlandets store Huse.

1. Klasses Maskiner og Apparater«.

HELSINGØR TEATER.
 Fredag den 11., Lørdag den 12., Søndag den 13. og Mandag den 14. Januar, Kl. 8. - 10.

KOSMORAMA
 Stort, nyt, interessant Program. Store Serier.

Negerens Hævn.
 Den Fattiges og den Riges Jul

To Sange bedragen
Krenolinen.
FORAARSFEEN.

En Perle af en Tjenestepige
 En overført Maad eller Kirurgens Triumf.

FLODHESTEJAGT
 i Sydvest Afrika.

Den stakkels blinde Pige

Vidunderlige Niagara

I SOBAD.
 Musik under Forestillingerne. Eventuelle Endringer i Programmet forbeholdes.
 Dette store, interessante og morsomme Program gives kun disse 4 Dage.

Billetterne sælges paa Helsingør Teater, og paa alle de 12 andre Biografteatre i Helsingør.
 ANSTRELSMÅBET KINEMATOGRAFEN.

Plakat og Program fra 1906. Programmerne, som udkom skiftevis i farverne rød, grøn, hvid og lilla på tyndt papir, malle 31 x 85 cm. og kostede 5 øre. DgB.

Annoncen var underskrevet A/S Kinematografen, og bag navnet gemte teatrets daværende ejer Anton Petersen sig. Han havde i sommerens løb været i Paris og anskaffet en kinematograf af mærket »Pathé Frères«. ¹⁷

Anton Petersens søn Haagen fortæller:

»Operatørrummet blev indrettet i en sammenfoldelig blikkasse af samme fabrikat og opstillet mellem de to midterste balkonsøjler. Ved filmforevisninger måtte da to bænkerækker, to gange fire pladser, fjernes. Med højre hånd rullede operatøren filmen, og med venstre passede han kullene. I begyndelsen rullede filmen af spolen ned i en spand, og den følgende dag blev den spolet op af min mor. Senere forbedredes maskinen med en opspolingsrulle. I taget af kassen var der et blikrør til aftræk, det blev forbundet med et rør, der gik gennem balkonen, videre under stolerækkerne til bagvæggen og derfra ud på trappen til loftet, langs væggen op til udføringen i tagryggen.

Filmene vistes på et lærred opspændt på en træramme. Denne ramme kunne let flyttes og blev ved teaterforestillingen sat helt tilbage på en bænk i en kasse på scenens bagvæg.« ¹⁸

Det lærred Haagen Petersen taler om, kan meget vel have passet til de ni metalbeslag, der stadig findes i scenegulvet på Helsingør Theater. Der er selvfølgelig tale om et stort måske, men sikkert er

det, at beslagene ikke er ældre ¹⁹. Der er ikke noget der taler direkte imod, at beslagene har støttet det første permanente lærred i teatret. Hvis det er tilfældet, har filmene været vist på et 343 cm. bredt lærred. Højden er det desværre svært at udtale sig om, men med det tilnærmelsesvis kvadratiske format datidens film havde, må det antages, at højden også har ligget omkring de 343 cm.

Filmene var, som nævnt, korte, og i pauserne blev et fortæppe med påmalede reklamer sænket ned foran lærredet. Reklametæppet eksisterer endnu og er et skoleeksempel på genbrug. Der er tale om bagtæppet til »Skovdekorationen«, på hvis bagside man har malet reklamer for de handlende i Helsingør.

»For at skåne lærredet mod støv og snavs blev et tæppe rullet ned foran. Musikken til filmene var fra klaver, violin og cello. De øvrige lydeffekter såsom storm, regn, torden, smækken med døre, lussinger m.m. udførtes af lydapparater og håndklap på scenen bag lærredet.« ²⁰

Lydeffekterne var vigtige på datidens biografteatre. Med tiden kom det så vidt, at biograferne netop brugte lydeffekterne i kampen om publikums gunst. Ofte blev lydene frembragt af en mere en ivrig dreng, som naturligvis blev kraftig misundt sine »hovedroller« fra børnerækkerne.

»Nok var det spændende at se de levende billeder, men endnu

C. P. Jørgensen

Helsingørs nyeste Manufacturforretning

Edv. Petersen

lig friskbr. ægte Java Kaffe
der foretrækkes og kjøbes af Alle,
da der ikke existerer nogen bedre.
36. Sudergade 36.

C. Berentzen

Skotøj-Magasin

anbefaler.

anbefaler.

13 Classes
haandsyet
Fodtøj.
Stort Udvalg af Galoscher.
Solidt Arbejde
fra
ind- & udenlandske
Fabrikker.
Stengade 18. Helsingør.

Prøv og dem, og De vil
kun
kjøbe

Nordsjællands
Margarine.

Kristen
& færdigs
er de bedst

P.

Vil
Vil
42 Stend

Helsingør Fiskehalle
Hansen & Gottliebsen.

Kjøb altid Deres
i Crome & Goldschmidt
Stengade 62 lige for
Leverandør

mere spændende måtte det være at spille »hovedrollen«, at være den, der skød med pistol, truttede i bilhorn og stødte i politifløjte og i det hele taget forlenede alle situationer med den rette naturlighed – altså ikke alene havde lov til, men ligefrem skulle smadre vinduesglas med en hammer, når en mand på billedet røg gennem en butiksrude, lade en sæk med gammelt jern dumpe i gulvet, når en vogn kørte mod et hus, skramle med kasseroller, når stuepigen faldt med servicet, kaste med brændestykker, når der blev slagsmål på beværtningen, klappe rytmisk med to træstykker, når hjælpen nærmede sig pr. galopperende hest osv., osv.«²¹ Det har uden tvivl været den lille Haagen Petersen, som bestred det ærefulde hverv. Han har truttet i bilhorn, smadret tallerkener og betjent vind- og regnmaskinerne, der endnu findes i teatrets scenekælder, men »På scenen foregik der også andet end blot indsatsen af lydeffekter, idet det nemlig var almindelig, at man inviterede slægt og venner til at overvære forestillingen fra bagsiden af lærredet. Et langt bord blev stillet op, og kaffekanden gik rundt.«²²

Familie og venner bag lærredet og salen fyldt med et begejstret publikum. – Ja, sådan må det have været.

Anton Petersens idé holdt. Ti-

den var til film og biografdrift, og enhver by med respekt for sig selv fik i årene 1904 til 1906 en eller flere biografer. Det var ofte driftige og fremsynede forretningsfolk, som øjnede en hurtig gevinst, der stod for etableringen af disse nye forlystelsescentre.

I løbet af november og december måned 1905 blev der kørt 25 filmforevisninger af A/S Kinematografen, og d. 8/12 annonceres årets sidste forestilling til d. 12/12.

Onsdag den 27. december indrykkede A/S Kinematografen atter en annonce i Helsingør Avis under overskriften »Helsingør Theater. Kosmorama.« og selvfølgelig »Levende Billeder«. I annoncen blev publikum gjort opmærksom på at »Forevisningerne begynder atter 1 ste Nytaarsdag kl. 8¼ pr. med store og fuldstændige nye Serier«. ..²³ A/S Kinematografen havde døbt sin biograf, men ellers forblev alt ved det gamle. Fra d. 2/1 - 4/1 var der film. Søndag den 7. januar gæstede et omrejsende teaterselskab Helsingør Theater, og i de to efterfølgende weekends var der igen film, den 24. og 25. januar skuespil etc. etc. Film blev afløst af skuespil og sommerperioden var som før i tiden en død periode på Helsingør Theater.

Frem til maj 1907 var Anton Petersen ene om at drive biograf i

Reklamer for de handlende i Helsingør. Reklametæppet, der endnu findes på Helsingør Theater i »Den gamle By«, er malet på bagsiden af et gammelt bagtæppe. DgB.

byen, men på arbejdernes internationale kampdag åbnede Biograf-Theatret i Stengade 60²¹.

»Biograf-Theatret. Stengade 60 Aabnes af Undertegnede Onsdag den 1. Maj Kl. 6 med Forestilling hver fulde Time.

Paa Søn- og Helligdage fra Kl. 4-11 og Søgnedage fra Kl. 7-10.

Da jeg i den senere Tid har haft at gøre med Ledelsen af et Biograf-Theater, som er bleven anerkendt og søgt som et af Landets bedste, haaber jeg også her ved udelukkende at fremstille gode smukke, belærende og humoristiske Billeder at vinde et æret Publikums Interesse.

Onsdag d. 1. Maj Forestilling Kl. 6-7-8-9-10.

De øvrige Dage i denne Uge Kl. 7-8-9.

Billetpriser Reserv. Pl. 35 øre, 2 Pl. 25 øre, Børn 15 øre.

Ærb. H. Ch. Nielsen«²⁵

Konkurrencen var hermed skærpet på biograffronten. I 1910 åbnede byens tredie biograf »Billed-Teatret«, men Kosmorama overlevede.

I 1931 holdt tonefilmen sit indtog i Kosmorama. I 1938 fægtede en grønklædt smilende Errol Flynn sig over lærredet i biograf-salen og det gode vandt, men tiderne ændrede sig. Den gamle teaterbygning forfaldt, fjernsynet holdt sit indtog med varsler om biograf-død og i begyndelsen af 70-erne blev Kosmorama opkøbt af forlaget Lademann²⁶, men på det tids-

punkt var biografen Kosmorama for længst flyttet ud af det gamle Helsingør Theater.

De fleste spor fra teatrets tid som biograf, under navnet Kosmorama, er i dag for største delens vedkommende forsvundet, men enkelte er tilbage, selvom de er svære at få øje på.

Da teatret sluttede sin aktive karriere som biograf i 1956 var operatørrummet indrettet i balkonnens foyer, og filmene blev vist gennem tre luger i bagvæggen. Kinomaskinerne er nu forsvundne og rummet ført tilbage til sit oprindelige udseende, men over den tofløjede dør på balkonen, bagerst i teatersalen, kan det opmærksomme øje svagt skimte tre indsatte trækiler/plader i panelet.

Fra balkonen skal vi ned på scenen, hvor der i den nye del af gulvet er nedfældet ni rektangulære jernbeslag. Forrest, ca. 241 cm. fra scenekanten, findes en række på tre 10,4 x 6,5 cm. store beslag med et enkelt centralt placeret cirkulært hul. Ca. 26,3 cm. bag de yderste ses to 5,1 x 15,6 cm. store, nærmest nøglehulsformede beslag. Parallelt med og 198,4 cm. bag disse ses yderligere to af samme form og størrelse. De to sidste beslag, som sidder 460,2 cm. fra scenekanten, er, i forhold til de to parallelt stillede beslag, forskudt 44,7 cm ud mod scenerummets ydervægge. Beslagenes placering og udformning tyder på, at de har holdt noget der skulle kunne flyttes efter behov. Det vides ikke med

Helsingør Theaters »Kosmorama« kort før nedtagningen i sommeren 1957. Fotografi i DgB.

sikkerhed, men det har højst sandsynlig været teatrets første filmlærred. Haagen Petersen fortæller nemlig om den første tid med levende billeder i Helsingør Theater, at lærredet blev fjernet fra scenen når der skulle spilles teater. Hvornår lærredet er blevet indkøbt og opstillet første gang er usikkert, men mon ikke det er ble-

vet indkøbt og opstillet første gang i efteråret 1905 efter Anton Petersen »filmrejse« til Paris. Lærredet er selvfølgelig blevet udskiftet nogle gange i tidens løb, men beslagene har holdt en flytbar ramme til et lærred frem til midten af 40-erne, hvor de sidste teaterforestillinger fandt sted.

Noter

1. Edison udtog kun et amerikansk patent på sin opfindelse.
2. Den første offentlige filmforevisning fandt sted i Paris den 28. december 1895.
Jens Ulf-Møller: Da filmen kom til Danmark. Sekvens. Filmvidenskabelig årbog 1989. Kbh 1989.
3. Bygningen, hvori »Panorama« havde til huse, var oprindeligt tegnet af Thorvald Bindsbøll som udstillingsbygning for kunstnersammenslutningen »Den Frie Udstilling«.
4. Marguerite Engberg: Dansk Stumfilm I-II, Rhodos 1977.
5. Der hersker nogen uenighed om hvorfra og hvordan Elfelt fik sit kamera.
John Ernst hævder i tidsskriftet »Kosmorama« nr. 66 fra 1964, at Elfelt fik Jens Poul Andersen fra Nellerød, kaldet Nellerødmanden, til at bygge et kamera efter en skitse han havde lavet ved sit besøg hos Lumière. Hvorimod Marguerite Engberg mener at kunne fastslå, at Elfelts første kamera var frem stillet af franskmændene Jules Carpentier og købt hos Lumière. Et kamera der tjente tre formål: Optagelse, fremvisning og kopiering.

6. At underskuddet efter datidens forhold kunne blive så stort skyldtes, at filmene ikke som nu blev lejet, men skulle købes af producenterne. Ifølge Ole Olsen kostede en film 90 øre pr. meter i 1908.
- Ebbe Neergaard: *Historien om Dansk Film*, Gyldendal 1960.
- Ole Olsen: *Filmens Eventyr og mit eget*, Jespersen og Pios Forlag 1940.
7. Helsingør Avis d. 14/9 1903.
8. Peter Elfelt lavede foruden de første studieoptagelser på dansk grund også den første danske spillefilm »Henrettelsen«. Filmen blev optaget i det tidlige forår 1903, og blev en stor succes.
- Selv var Elfelt ikke begejstret: »Det var ganske rigtigt mig, der startede den danske dramatiske produktion – men ærlig sagt – saa fortrød jeg meget snart de rystende meters tilblivelse. Det var en kedelig historie.«
- Artikel af Arnold Hending om PE i Aarhus Stiftstidende d. 10/2 1956.
9. John Ernst: Lars Peter Elfelt, Kosmorama nr. 66, 1964.
10. Desværre har vi i dag sjældent lejlighed til at se eksempler på de »farvede« stumfilm da de ulgængelige kopier er i sort/hvid. Som et lille kuriosum skal det nævnes, at der allerede i slutningen af 1890'erne blev arbejdet med at sætte lyd til de levende Billeder.
- Om Tintning og viragering/toning se Urban Gad: *Filmen, dens Midler og Maal*. Kbh. 1919.
- Dinnesen, N.J. og Kau, E.: *Filmen i Danmark* s.35 ff. Århus 1983.
11. Marguerite Engberg: *Danske Stumfilm I-II*, Rodos 1977, side 74-75.
12. Elfelts anden optræden i Helsingør Theater blev ingen succes.
- Helsingør Avis d.17 april 1905: »Hoffotograf Elfelt foreviste i Aftes på det herv. Theater en Serie levende Billeder. Publikum var dog ikke rigtig fornøjet med disse, der paa faa Undtagelser nær, var interessantløse og Utydelige. Den kun en Time lange Forestilling overværedes af et saa stuvende fuldt hus, at Publikum ogsaa maatte anbringes oppe paa Scenen«.
13. Søndag d. 28/1 1906 gav Peter Elfelt en enkelt forestilling, men det er også undtagelsen.
- Helsingør Avis 27/1 1906.
14. Ilten og brinten blev sammen med kalk brugt til at fremstille det nødvendige lys til filmfremviseren. Der blev kort sagt arbejdet med åben ild og nitrafilm.
15. »Ja, det var dengang -«. Danmarks ældste Filmoperatør fortæller om sit liv som omrejsende operatør i slutningen af sidste århundrede.
- Filmoperatøren nr. 8, 2. aargang 1935.
16. »En Filmhistorie«.
- Filmoperatøren nr. 1, 1. aargang 1934.
17. Interview med Haagen Petersen.
- »Levende billeder afløste de levende skuespillere« artikel af Birger Mikkelsen i Helsingør Dagblad d. 28/8 1976.
18. Kenno Pedersen: »De første levende billeder« i *Det gamle Helsingør*, Kbh 1982.
- Curt von Jessen: *Helsingør Theater. Beskrivelse og bidrag til dets bygningshistorie*. Købstadmuseet »Den gamle By«s årbog 1963. Århus 1964.
19. Vi må formode, at de omrejsende filmforevisere selv med bragte en eller anden form for lærer. Tænk blot på Elfelts »optræden« d. 16/4 1905 (se note 12), hvor publikum måtte sidde på scenen på grund af pladsmangel i salen.
20. Curt von Jessen op. cit.
21. Gunnar Sandfeld: »Den stumme scene« Kbh. 1966.
22. Kenno Pedersen op.cit.
23. Trods navnet var Kosmorama i Helsingør ikke en del af Constantin Philipsens biografkæde, som i 1907 bestod af 26 biografer over hele landet.
- Dinnesen, N.J. og Kau, E.: *Film i Danmark*. Akademisk forlag, Århus 1983.
24. Kenno Pedersen skriver i sin artikel »De første levende billeder«, at Helsingørs Biograf-Theater åbnede den 2. maj 1906. Datoen er 1.maj og året er 1907.
- Kenno Pedersen op.cit.
- Helsingør Avis 1/5 1907.
25. Helsingør Avis: 1. maj 1907.
26. Omkring Lademanns eventyr på det danske filmmarked se: Dinnesen, N.J. og Kau, E. op. cit. side 515 - 522.

Klunkestuerne i »Den Gamle By«

Af EBBE JOHANNSEN

I »Den gamle By« er det nu muligt at følge de skiftende former for boligindretning fra ca. 1600 til 1920. Der har hidtil manglet stuer fra slutningen af 1800-tallet, klunke-tiden, men det er der rådet bod på ved indretningen af »Dame-skrædderinden« i Fichs Gård. Her kan man således for fremtiden opleve en autentisk dagligstue og et soveværelse i opulent klunkestil.

Men før vi går ind i stuerne, vil det være på sin plads at se på, hvad klunkestilen egentlig er for noget.

Sit navn har den fået fra de utal-lige klunker, d.v.s. små kugler af uldtråde, som sammen med fryn-ser og kvaster og andet possement-arbejde var tidens foretrukne pynt, ikke alene på gardiner og portierer, men også på stole og sofaer og som kantning af borde og hyldemøbler.

Man kunne naturligvis købe dem, ligesom hele det øvrige store tekstile udstyr, der hørte til i et klunkehjem, hos fagfolk: tapetse-rere, møbelpolstrere og dekoratø-rer, men man kunne også lave dem selv.

Otto Rung fortæller i »Fra min Klunke-tid«, der er den klassiske skildring af livet i et højborgerligt københavnsk hjem, at hans mor, der ellers ikke var bebyrdet med husarbejde, selv knyttede dem.

Han skriver: »... jeg ser altsaa Moder sidde foran sin Oldemors gamle Mahogni- og Rosentræs-y-bord ... og med sine smaa hvide Fingre knytter hun i Ly af de stift opkrammede Mollsgardiner de sir-ligste fløjlsbløde og grønne Uld-garnsklunker, eller hun gimper over en Viklenaal Frynser til det nye Bordtæppe af shirtingsforet Plyds.«¹

Det var tekstilerne, der domine-rede i klunkehjemmene, og fik dem til at minde om fløjlsforede æsker.

Man yndede i øvrigt polerede og udskårne møbler af nøddetræ og mahogni i efterligning af ældre stilarter som gotik, renæssance, barok, rokoko og Louis XVI.

De gamle stilarter blev dog ikke efterlignet slavisk, men omformet i tidens smag, og man skabte mø-beltyper, der helt var klunke-tidens egne, f.eks. de overpolstrede sid-demøbler samt etageren. Denne er et hyldemøbel, beregnet til ud-stilling af det nips, som var et uundværligt indslag i interiørerne sammen med talløse fotografier.

Foruden den mangfoldighed af bohavede, der kendetegner tiden, var der også faste regler for møb-lernes placering. De blev med for-kærlighed rykket ud på gulvet og

anbragt på skrå i hjørnerne – det gjaldt også for klaverer og skriveborde.

Ligesom Otto Rungs skildring af sit barndomshjem i Store Kongensgade i København, hvor familien ejede ejendommen mellem Fredericiagade og Hindegade, beretter om livet i det store klunke-tidshjem med rødder i de gamle familier, således viser Nationalmu-seets klunkelejlighed, hvorledes en rig forretningsmand kunne indrette sig efter sidste mode i 1890.²

Andre familier boede selvsagt mere beskedent, men idealerne for hjemmenes indretning var de samme, og det kommer til udtryk i mu-seets to nyindrettede klunkestuer.

I dagligstuen er der pragtfulde polstrede møbler, betrukket med grønt ulddamask og plyds og be-hængt med klunker, frynser og kvaster, samt polerede møbler i nyrenæssance- og rokokostil. Der er også mængder af nips, fotografier og skilderier, som tiden krævede det.

Møblernes placering følger mo-dens krav. Midt på gulvet under lysekronen står der et rundt bord med visitkortskål på og med stole af forskellig facon omkring. Det øvrige bohage grupperer sig rundt om dette midtpunkt.

Hovedparten af bohavet hidrø-rer fra dameskrædderinde, frøken Theodora Amalie Warberg, Fre-dericiagade 55 A i København, hos hvem stuen stod så godt som uændret fra tiden omkring år-

hundredskiftet, indtil museet modtog den.

Fredericiagade fører fra den ri-meligt fashionable Store Kongens-gade, langs familien Rungs ejen-dom, op i de dengang jævne kvarterer. Her indrettede frøken Warbergs forældre 1899 - 1900 i forbindelse med deres sølvbryllup denne fine stue, idet de polstrede møbler, dameskrivebordet m.m. blev anskaffet til lejligheden.

Forklaringen på polstermøbler-nes høje kvalitet er sikkert den, at faderen, Theodor August War-berg, var tapetserer, dekoratør og møbelpolstrer, så han har måske selv udført arbejdet eller fået det til favørpris. Igennem sit arbejde i de omkringliggende store hjem, som det Rung'ske, må han have haft et nøje kendskab til, hvorle-des de velhavende familier indret-tede sig. I 1889 var han i øvrigt med Reisetipendieforeningen til den store udstilling i Paris, hvor han har kunnet se det dengang nyeste inden for faget.

Familiens lejlighed bestod af to sammenlagte to-værelseslejligheder, hvoraf museets indbo har op-taget et tofags rum. Man skal imid-lertid ikke tro, at denne stue har været brugt til dagligt. Det har væ-ret »den fine stue«, der så godt som aldrig har været anvendt hvil-ket var ganske almindeligt.

Efter forældrenes død – mode-ren døde som den sidste i 1915 – blev datteren boende i lejlighe-den, som hun indskrænkede til det halve.

Stadsstuen fik lov til at stå uændret og ubrugt fra forældrenes tid, bortset fra at den blev benyttet som prøveværelse for de damer, hun som dameskrædderinde syede til. Selv beboede hun en etfagsstue.

Dette sjældne interiør blev i 1957 registreret af Nationalmuseet.³ I »Den gamle By« har det kun været nødvendigt at supplere med enkelte genstande.

Her er dagligstuen blevet kombineret med et soveværelse, der i kvalitet, man kan næsten sige pragt, korresponderer med den Warbergske stue.

Det består af seng, servante med spejl og natbord med marmorplader, toiletbord, medicinskab, håndklædestativ, konsol til ophængning på væggen, bord og stol. Et klædeskab mangler og ligeledes den divan, der oprindeligt hørte til møblementet.

Møblerne er udført i det bedste snedkerarbejde af højglanspoleret mahogni og mahognifinér med stilelementer af nyrenæssance og nyrokoko. Til toiletbord som servante hører fine garniturer, og fra konsollen har Thorvaldsens Kristus skuet velsignende ned over den sovende.

Der har bare ikke været nogen sådan!

Soveværelset bærer absolut præg af ubrugthed, og dog har det stået i et privathjem hos en enlig dame.

Har dagligstuen fra frøken Warberg karakter af paradegemak, så gælder det i endnu højere grad for dette soveværelse.

Dermed forholder det sig således: Den kvinde, frøken Johanne Jensen, som bohavet har tilhørt, var et af otte børn. Hendes far var ledvogter i nærheden af Randers og var blevet invalideret ved banens anlæg. Han var ikke selv i stand til at passe arbejdet, som konen og børnene måtte tage sig af. Johanne Jensen havde en hofteskade og kunne ikke tage del i det.

Hun kom til Randers, hvor hun arbejdede som direktrice og ekspederede hos ekviperingshandler Niels Hansen. Da han døde, startede hun i 1920'erne selv en forretning med drengetøj i Brødre-gade 7, men i begyndelsen af 1930'erne holdt hun op, da den ikke svarede sig.

Efter at have lukket forretningen forestod hun hjemmet hos nogle bekendte uden dog at ophæve sit eget hjem. Hun har formodentlig levet af legater, bl.a. oppebar hun et fra Niels Hansens søn, der havde tjent penge i Østen.

Hun karakteriseres som en myndig og sikker dame, forankret i sit indremissionske miljø.

Privat boede frøken Jensen i Søren Møllersgade 18, hvor hun havde indrettet sig en fuldt møbleret paradelejlighed, bestående af tre stuer og køkken. Lejligheden var udstyret med et komplet og elegant indbo. Selv boede hun i et værelse over lejligheden, hvor der også var et mindre køkken. For vel havde hun køkkenet i paradelejligheden, men der var bare ikke indlagt vand!

Hun har således aldrig sovet i sit pragtfulde soveværelse, hvor der foruden det allerede nævnte bohav var et rødt gulvtæppe og en prismekrone. Kun én gang skal soveværelset være blevet benyttet. Det var da en frihedskæmper overnattede i det.⁴

Begge museets klunkestuer repræsenterer således den realiserede drøm om det ideale hjem, hvor den karakter af udstilling, der er

nødvendig på et museum, allerede var blevet praktiseret af de oprindelige beboere.

Noter:

1. Otto Rung: »Fra min Klunketid«, Kbh. 1942, s. 17.
2. Tove Clemmensen: Nationalmuseets Klunkehjem, Nationalmuseet 1990.
3. Nationalmuseets registrering.
4. Oplyst 1968 af Johanne Jensens nevø, boghandler Niels K. Jensen, Rønde.

Knud Nielsen fot.

Huset ved Bommen

Af CHRISTIAN KVIUM

»Den gamle By« har omsider fået sig et billetkontor, som *passer* til stedet: et fint lille bomhus med en klassicistisk søjleportal, der lyser langt væk af civiliseret værdighed og orden. Bygningen er en kopi. Originalen står i Korsør, hvor den blev opført i 1839 eller 40 som konsumtionskontor ved købsta-dens Landport. Hvad det vil sige, skal vi se nærmere på i denne artikel.¹

Da Korsør-huset blev bygget, var de danske købstæder endnu skarpt afgrænset fra landet, i enkelte tilfælde af rigtige volde, men som regel af planker og hegn (der meget sjældent var i ordentlig stand) eller simpelthen linier markeret med pæle og sten. At denne – oprindelig stadsretligt begrundede – »lukkelse« var et meget bekvemt samlende udtryk for hele det diffuse og foranderlige kompleks af kulturelle forskelle mellem By og Land er både sikkert og vist. Men bygrænsen var også en *afgiftsgrænse* således forstået, at den enevældige stat nu i mere end halvandet hundrede år havde opkrævet en indførselsafgift på landbrugsprodukter ved »grænseovergangene«, portene, kaldet (*port-konsumtionen* eller *accisen*).² Afgiften kan betragtes som en slags told. Men hvor den importtold, der blev (og jo stadigvæk bliver)

opkrævet ved rigets grænser, i høj grad byggede på protektionistiske doktriner, tjente »bytolden« kun det ene formål at skaffe penge til enevoldskongens slunkne kasse. Den var derfor aldrig nogen populær afgift og kom under stadigt kraftigere beskyldning i 1820'erne og 30'erne for endelig at blive op-hævet få år efter enevældens afskaffelse i 1848.³

Oprindelig varetoges konsumtionen – medregnet de afgifter, som ikke blev opkrævet ved porten – af et særligt »væsen«. I Hovedstaden kom den af praktiske grunde under toldvæsenets administration allerede i begyndelsen af 1700-tallet.⁴ Derimod blev den generelt mere besværlige og mindre indbringende opkrævning i provinsen længe bortforpagtet til pengestærke enkeltpersoner eller konsortier, der så selv havde at ansætte det fornødne antal betjente samt leje, købe eller bygge de boder, betjentene opererede ud fra – og meget ofte også boede i. Men ordningen blev med tiden forpagterne for ulønsom og staten for ineffektiv, og i årene 1775-78 blev den opgivet overalt.⁵ Med staten som arbejdsgiver, bygningsadministrator og bygherre blev konsumtionsvæsenet herefter stadigt tættere knyttet til toldvæsenet, og i 1797 blev de to væsener slået

Det nye billethus.
»Den gamle By«.

sammen til ét med Generaltoldkammeret som øverste administrative instans.⁶

Om provinsens konsumtionskontorer og deres indretning i forpagtningernes tid er der ikke meget at sige: de er alle for længst væk, og kun få af dem findes afbildet eller nærmere beskrevet. En del af dem faldt allerede i 1700-tallets sidste årtier, herunder boderne ved Nørresundbys to bomme, der blev solgt til nedbrydning i 1794. Vi kan gætte på, at de har været faldefærdige. Ihvertfald er inventarlisten deprimerende: »Udi Øster Boms Bod: 1 gammel Jern Vindovn med Tromle og Tude, 1 gl. Bord med Skuffer under samt Laas og Nøgle, 1 gl. ubrugelig Bænk, 1 Sengested fæstet til Muren. Udi den vester Boms Bod: 1 gammel Sengested, 1 gl. Bord med Skuffe, Laas og Nøgle, 2 gamle faste Bænke«. ⁷ Andre boder stod længere, f.eks. det »halve« hus, der helt indtil 1894 lænede

sig op ad Mølleporten i Stege.⁸ Bodden ved Kongens Port i Fredericia blev revet ned i 1856. Den var blevet bygget allerede i 1736, men vel at mærke som militært vagthus. I 1779 blev der indrettet konsumtionskontor i den ene af stuerne, og i 1821 overtog told- og konsumtionsvæsenet hele bygningen.⁹ I Odense lå Møllebro Port indtil 1818 nord for åen. Den hertil hørende bod var blevet opført omkring 1760 som et 4-fags hus på ca. 17 m², der »stod på pæle udi Odense å«. Et billede af denne oprindelige bygning kendes ikke. Den skal imidlertid have lignet det berømte »Bispens lysthus« ganske meget. Dog var gavlen ud mod åen bræddeklædt – formentlig af sparegrunde. Bodden blev i 1798 solgt til told- og konsumtionsvæsenet af en købmand Haugsted, der havde ejet den siden 1776. I 1817 blev den revet ned, da konsumtionskontoret skulle flyttes syd for åen i forbindelse med en ombyg-

Mølleporten i Stege. Akvarel af A. W. Nielsen, 1842 (Møns Museum).

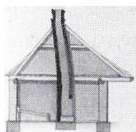

ning af broen. Den projekterede bod ved broens sydlige ende blev imidlertid ikke til noget: den var alt for dyr. Og så blev den gamle bod genrejst i 1818 i lettere forandret skikkelse. I 1844 blev broen udskiftet med en jernbro, som blev kaldt Frederiksbro efter kronprinsen, den senere Frederik VII. Møllebro Port skiftede selvfølgelig også navn, men den gamle bod fik lov at blive stående indtil 1847.¹⁰ En anden gammel bod, huset Sct. Jørgens Gade nr. 22, blev først re-

vet ned i 1980. Her havde betjenten ved Sct. Jørgens Port haft sin base indtil 1760. Så flyttede han over på den anden side af gaden, til nr. 27, hvor han blev indtil 1829, da porten blev rykket et kort stykke længere ud.¹¹

Mange af de konsumtionsboder, vi kender, stammer fra årene umiddelbart efter »afprivatiseringen« i 1778. Fra omkring århundredskiftet blev der så at sige ikke bygget udenfor København, før den økonomiske nedtur efter kri-

N Kongens Port. Corps de Garde, som star 1756 er bygget af grind Muur.

Fredericia. Vagthuset ved Kongens Port. Udsnit af tegning af S.C. Gedde, 1754 (Forsvarets Bygningstjeneste).

C.B. Hornbechs konsumtionskontor fra 1811 ved Vesterport i København. Akvarel af H.G.F. Holm, 1830 (Nationalmuseet).

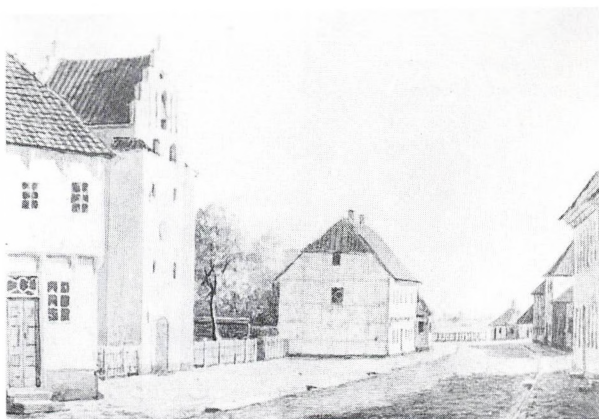
gen 1807-14 begyndte at vende i slutningen af 1820'erne. Men nye konsumtionskontorer kunne selvfølgelig også indrettes i lejede lokaler, og sådanne billige projekter gennemførtes løbende i hele perioden. F.eks. blev betjenten ved Kertemindes Munkebo Port, som siden midten af 1700-tallet havde været indlogeret i det senere Vestergade 68, overflyttet til et hus længere ude, der ejedes af en skomager med det meget passende navn Peder Bom. Huset, det senere nr. 78, blev revet ned i 1913.¹²

Konsumtionskontoret ved Kertemindes nordport, Hindsholm Port, som blev genopført i 1755, var fra denne tid indtil 1812 placeret i det senere Langegade 52. Nu

ønskede man imidlertid at få den i 1796 påbegyndte bebyggelse »udenfor Hindsholm Port« – også kaldet »Friheden« – indenfor konsumtionslinien. Porten blev derfor flyttet, og betjenten rykkede ind i nr. 111. I 1839 blev konsumtionsgrænsen udvidet igen. Boden, der blev bygget ved denne lejlighed, blev revet ned kort før 1900. Den siges at have lignet den sidste bod ved Munkebo Port meget, men billeder findes ikke.¹³ I Langedades anden, sydlige, ende lå Langebro Port. Ligesom Hindsholm Port var den blevet genopført i 1755. Et maleri af Kertemindes, der dukkede op i 1923 under tapetet i et værelse på herregården Lundsgaard viser porten og

Kerteminde Torv med 1804-konsumtionsboden nederst til højre. Tegning fra 1840'erne (Kerteminde Museum).

den tilhørende bod omkring 1770. Bodene blev i 1804 erstattet af en på den anden side af gaden og senere, i 1815, solgt til nedbrydning.¹⁴

Den nye bod, som blev revet ned i 1854, ses nederst på en tegning af byens torv fra 1840'erne. Den er beskrevet som en bindingsværksbygning i fire fag indrettet til beboelse for betjenten¹⁵ og fremtræder på billedet som en typisk repræsentant for de konsumtionsboder, der siden 1770'ernes slutning var blevet opført overalt i landet på statens initiativ og regning. At disse boder i så høj grad ligner hinanden skyldes formentlig, at Generaltoldkammeret foretrak bestemte velprøvede modeller, og det ovenfor omtalte vagthus fra 1736 ved Kongens Port i Fredericia giver os grund til at tro, at disse modeller er blevet overtaget fra hæren.¹⁶

Fæstningsbyen Fredericia kan byde på endnu en konsumtionsbod med en fortid som vagthus, nemlig Magasinmøllens bod, der endnu eksisterede i begyndelsen

af dette århundrede.¹⁷ Antageligvis har konsumtionsvæsenets indflytning her direkte forbindelse med indflytningen i vagthuset ved Kongens Port i 1779. For allerede i 1780 opførtes to nye og efter sigende identiske boder ved hhv. Prinsens Port og Strandporten, hvor militæret åbenbart har ønsket at beholde vagthusene for sig selv.^{17a} Bodene ved Strandporten forsvandt sporløst i 1833, da porten blev nedlagt. Samme år blev bodene ved Prinsens Port renoveret og udvidet. Men heller ikke af denne bygning, som blev solgt til nedbrydning i 1851, findes billeder.¹⁸

Statens overtagelse af konsumtionsopkrævningen blev fulgt af en strøm af praktiske påbud og krav til købstæderne fra Generaltoldkammerets side. Maribo blev således allerede i 1778 beordret til at udskifte bommene ved alle sine fire porte.¹⁹ Året efter blev også samtlige bomhuse udskiftet. Huset i Østergade (som findes på et kobberstik i Magazin for Natur- og

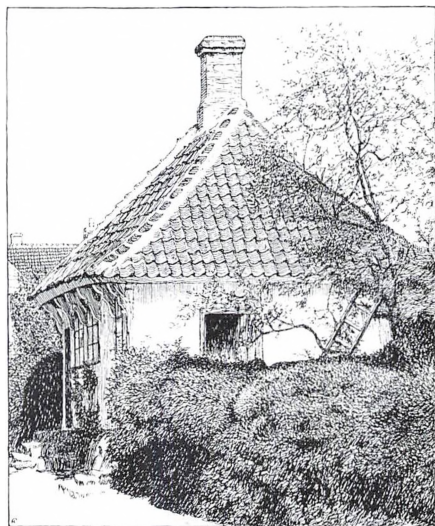
Maribo Nørre bom med nord. Akvarel af Christian Henriksen fra 1854 eller 1844 (Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo).

Menneskekundskab fra 1843) blev revet ned kort efter konsumtionens afskaffelse i 1850. Den noget større Vestergade-bod forsvandt i 1938.^{19a} Boderne i Søndergade og Nørregade var allerede i hhv. 1820 og 22 blevet erstattet af nye, og disse karakteristiske »General-toldkammer-huse« eksisterer stadigvæk i bedste velgående.²⁰

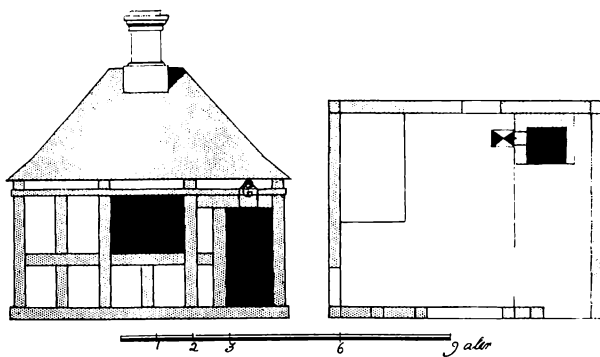
Vordingborg Vesterport fik ny konsumtionsbod i 1779/80.²¹ Og staten handlede i det hele taget så hurtigt, at købstæderne sommeti-

der havde svært ved at tage al denne aktivitet alvorligt. Da General-toldkammeret i 1779 krævede Slagelses indhegning forbedret »endog i betydelig grad«, svarede byens magistrat således, at »selv om man ville anbringe en ringmur om staden, ville man lige så let kunne indsmugle en sæk eller en pakke som nu over en grøft eller et gærde«. ²² Det har de høje herrer næppe været uvidende om: deres energiske indsats i disse år var vel først og fremmest beregnet på at gøre konsumtionsvæsenets nye kongelige status synlig. I Slagelse lod de bygge nye boder ved i al fald nogle af byens syv porte. Om boderne i Slotsgade, Bredegade, Nygade og Skovsøgade vides næsten intet.²³ Løvegade-boden skimtes i det fjerne på et maleri af byen fra begyndelsen af 1800-tallet.²⁴ Tag og skorsten antyder muligheden af, at boden ligesom Bjergbygades bod, der står den dag i dag, er en

Slagelse. Bjergbygades bod. Tegning af Kr. Kongstad (efter Kr. Kongstad og Hugo Matthiessen: Den gamle Købstad, Gyldendalske Boghandel 1927, side 41).

Århus. Byggetegningerne til 1784-konsumtionsboderne (efter A.P. Mølgaard, *Århus Toldsted gennem Tiderne, Dansk Toldtidende* 10, 1912, side 66).

af nybygningerne fra slutningen af 1700-årene, men sikker kan man selvfølgelig ikke være.

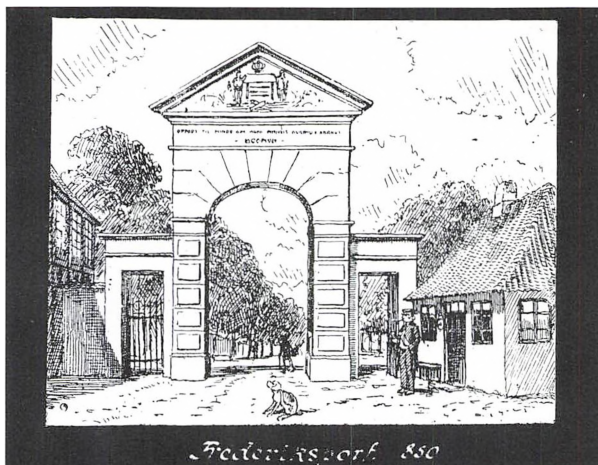
Huset Bjergbygade 11 er en meget »typisk« konsumtionsbod. Det blev bygget i 1783 som afløsning for det tidligere lejede kontor og lettere moderniseret engang i første halvdel af 1800-tallet. I 1851 blev det solgt, men undgik nedrivning og er nu fredet.²⁵ Også Smedegade-boden eksisterer endnu. Dog ikke på sin oprindelige plads, men i byens anlæg, hvortil den blev flyttet i 1928.²⁶ Opførelses-tidspunktet kendes ikke. Men selv om tagkonstruktionen er en anden end Bjergbygade-husets, taler udseendet for, at den stammer fra samme periode.

Ligesom Slagelse havde Århus syv porte. Fem af de dertil hørende acciseboder ejedes i 1779 af byens magistrat, de to sidste af en tidligere konsumtionsforpagters enke, og der blev betalt en årlig leje på 2 rigsdaler og 64 skilling pr. hus.²⁷ I 1784 opkøbte staten alle grundene og byggede nye boder over hele linien, selv ved Mindeport, hvor en ny »konsumtions-

betjenterbod« ellers var blevet opført så sent som i 1773.²⁸ Om denne bod allerede var lige så faldefærdig som de øvrige vides ikke – måske var den med sine 10-11 m² bare blevet for lille til en Kongens betjent. De nye boder blev bygget på grundlag af den her gengivne tegning og var på 16 m².²⁹ Boderne ved Mindeport, Mejlgedes Port, Munkeport og Mølleport holdt konsumtionens tid ud. Brobjerg Ports bod blev udskiftet sammen med portanlægget i forbindelse med, at Frederik VI besøgte byen i 1824. Ved samme lejlighed fik porten med »hans Majestæts allernådigste tilladelse« navneforandring til Frederiksport.³⁰ Studsgades Port fik ny konsumtionsbod i 1831.³¹ Også byens Vesterport fik ny konsumtionsbod. Den skal være blevet opført efter tegningen til Aalborg Østerports bod,³² men præcist hvornår vides ikke.

Ved Holstebro Nørreport opførtes i 1794 en grundmuret 3-fags bod med tegltag for 150 rigsdaler.³³ Som boderne i Århus forsvandt den efter konsumtionens ophør. Bomhuset på Sønderland,

Århus. Avistegning af Frederiksport, som den skal have taget sig ud omkring 1850 (Toldmuseet).

som byens konsumtionsforvalter samme år med Generaltoldkammerets tilladelse købte for 100 rigsdaler af skoleholder og bedemand Niels Westergaard, eksisterer derimod endnu. Westergaard havde været kongelig konsumtionsbetjent fra 1778 indtil dette tidspunkt, og huset, som lå lige dér, hvor byens tre sydlige indfaldsveje mødtes, havde fungeret som konsumtionskontor i hele hans embedsperiode (og tænkeligt længere). Da staten overtog det, var det netop blevet formindsket fra syv til fire fag, og dets nuværende tre fag er resultatet af en senere ombygning.³⁴

En temmelig upåfaldende bod ved Havnevej (tidligere Valentinstræde) i Nykøbing S. blev bygget i 1796.³⁵ Fra samme år stammer den meget mere karakteristiske bod, Sct. Jørgensbjerg 1, som endnu står for enden af Kordilgade i Kalundborg. Det samme gælder Sønderport-boden i Bogense, der i forfalden og hæsligt ombygget

stand blev revet ned i 1917.³⁶ Med andre »acciseboder« er vi på mere usikker grund. Jeg nævner »Madam Grytters Hus«, hvor Vejle Nørreports posekigger holdt til omkring 1800,³⁷ Strandmøllens kontor i Assens,³⁸ boden ved Ringkøbings østre bom, som anes i baggrunden på to af I. Kierkegaards akvareller fra hhv. 1808 og 1810,³⁹ Kolding Nørreports (Låsbyports) bod, som findes på en fin udsigt over byen fra Nørrebanke omkring 1830 tegnet af J. Fyhn,⁴⁰ og boden, man kan inspicere på et par af Peder Ussings billeder af Ribe Nørreport, som denne skal have set ud nogle år før nedrivningen i 1843.⁴¹

Som sagt var told- og konsumtionsvæsenets byggeaktiviteter i provinsen skruet ned på lavt blus under krigen 1807-14 og den efterfølgende langvarige depression. Men noget skete der selvfølgelig hele tiden. Bl. a. fik den lokale entreprenør Hans Langhoff i 1822 kontrakt på en ny bod til 700

rigsdaler ved Odense Nørreport i forbindelse med, at porten blev flyttet ud fra sin oprindelige beliggenhed i Nørregade mellem nr. 66 i vest og nr. 79 i øst til hjørnet af Kræmmergyden mellem Nørrebro nr. 1 og 2. Man slog hermed to fluer med et smæk. For dels kom en klynge småhuse, som i løbet af 1700-årene var vokset op udenfor porten, nu indenfor byens konsumtionslinie, og dels var den gamle bod i et så syndigt forfald, at reparationer ikke længere kunne betale sig. Langhoffs bod, som holdt konsumtionens tid ud, var på hele 29 m² og er efter bygningsbeskrivelsen at dømme blevet opført på grundlag af det såkaldte

'forslag B' til et billigt vagthus ved Odense Kanal fra 1820, bortset fra at taget blev konstrueret, så det ragede ud over fortovet. At tegningen er forsvundet fra byggesagen kan hænge sammen med, at den blev inddraget som »typehusplan« for den række af identiske discountboder, som i løbet af 1820'erne og 30'erne blev opført rundt omkring i landet.⁴² En kendsgerning er det i hvert fald, at 'forslag B' stemmer ganske nøje overens med tegningerne til en bod i Roskilde fra 1827 og de her gengivne tegninger til boden ved Hjørningsøstre bom fra 1838 (der året forinden skal være blevet benyttet i Skive)⁴³

Holstebro. Bomhuset på Sønderjylland. Tegning af Hakon Spliid (i H. Söiberg, H. Zangenberg og Helge Søgaard: Jydske Købstæder. Arkitektur og Kultur, København 1936, side 139).

SPLIID

1934

»Typehuset« kan betragtes som en videreudvikling af »general-toldkammermodellen« fra 1700-tallets sidste årtier. Men det kan vores lille Korsørtempel sådan set også. For bygningen bag de blikfangende søjler er en traditionel provinsiel konsumtionsbod, som næppe har været radikalt forskellig fra den bod, der siden 1785 havde ligget ved porten. Og faktisk har også den klassicistiske søjleportal *sin* historie i told- og konsumtionsvæsenets regi. Den begynder ikke overraskende i Hovedstaden og nærmere betegnet med de konsumtionskontorer, der i 1811 og 14 blev bygget udenfor hhv. Vesterport og Nørreport. Hvor de gamle kontorer (der var blevet ødelagt under det engelske bombardement i 1807) havde været ganske beskedne, blev de nye opført i den monumentale, romersk inspirerende stil, som landbygmester og – fra 1808 – overbygningsdirektør C.F. Hansen havde introduceret, og hvis mest typiske eksempel nok er arkitektens eget Råd- og Domhus på Nytorv, som blev bygget i årene 1805-15.⁴⁴

Skaberen af de nye søjleprydede konsumtionskontorer (og andre af det københavnske told- og konsumtionsvæsenes klassicistiske bygninger) var nu ikke den store Hansen selv, men en af hans dygtige kunstakademiske disciple, bygningsinspektør (og fra 1823 hofbygmester) C.B. Hornbech.⁴⁵ Hansen havde på denne tid travlt med en række store opgaver, bl.a. Chri-

EN HILSEN FRA KALUNDBORG

Bomhuset skt. Jørgensbjerg i Kalundborg. Kurt Petersen.

KALUNDBORG VINEN **1992**

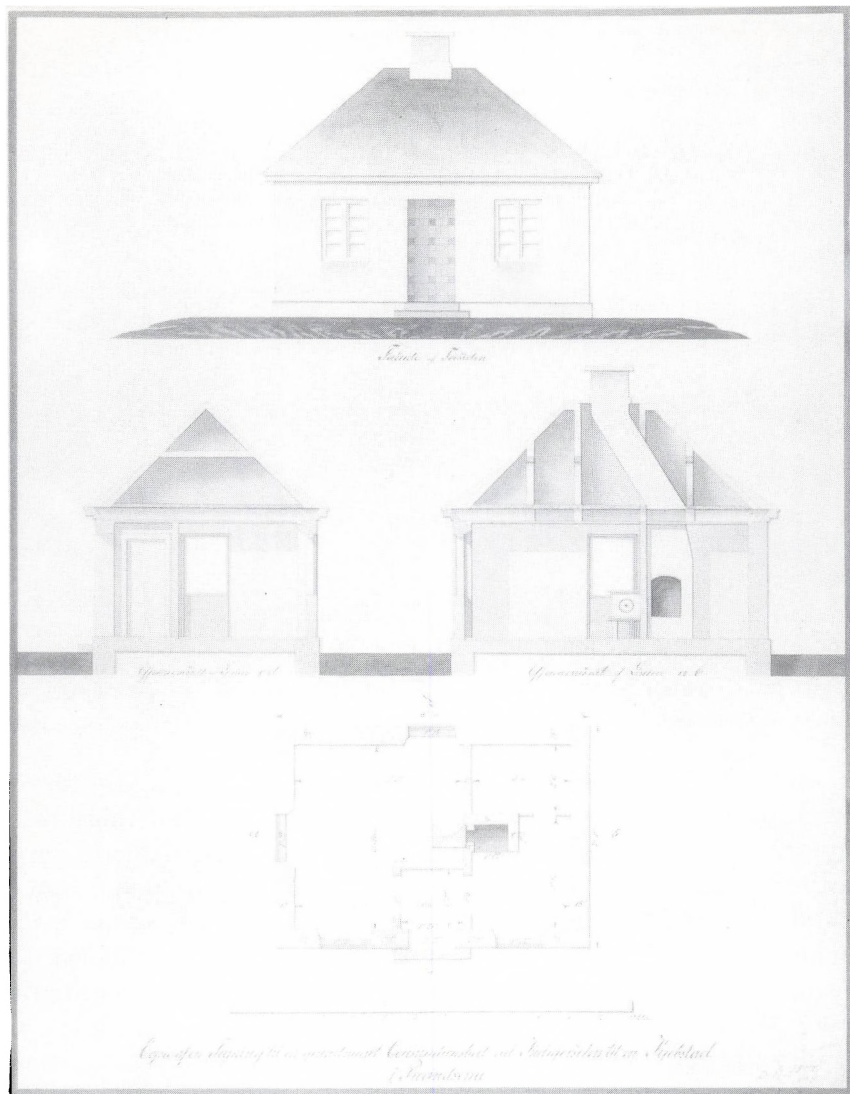
CABERNET SAUVIGNON, CHILE

AF TAPPEL FOR KALUNDBORG OG ØMEGNS MUSEUM
AF TROELS SMITH & AARLÉN VIN & SAUVEJF-DANMARK

12%   PRODUCT OF CHILE   75 c

Kalundborg. Bomhuset Skt. Jørgensbjerg 1. Tegning af Kurt Petersen på Kalundborg Vinen 1992.

stiansborg.⁴⁶ Desuden var han som overbygningsdirektør blevet ansvarlig for alt offentligt byggeri i provinsen. Her havde han i lang tid ganske vist ikke meget at lave, for af økonomiske grunde var offentligt byggeri udenfor Kongens København overhovedet ikke til ladet før 1815.⁴⁷ Men nu begyndte flere provinskøbstæders magistrater og fogeder at planlægge nye rådhus. Således anmodede bystyret i Middelfart dette år hr. cand. theol. J.H.T. Hanck, der var adjunkt ved Odense Kathedralskole og ulønnet bygningskonduktør for Fyns Stift, om at tegne et sådant. Stiftamtmanden fandt tegningen både »smagfuld og skøn«, men det gjorde C.F. Hansen ikke,

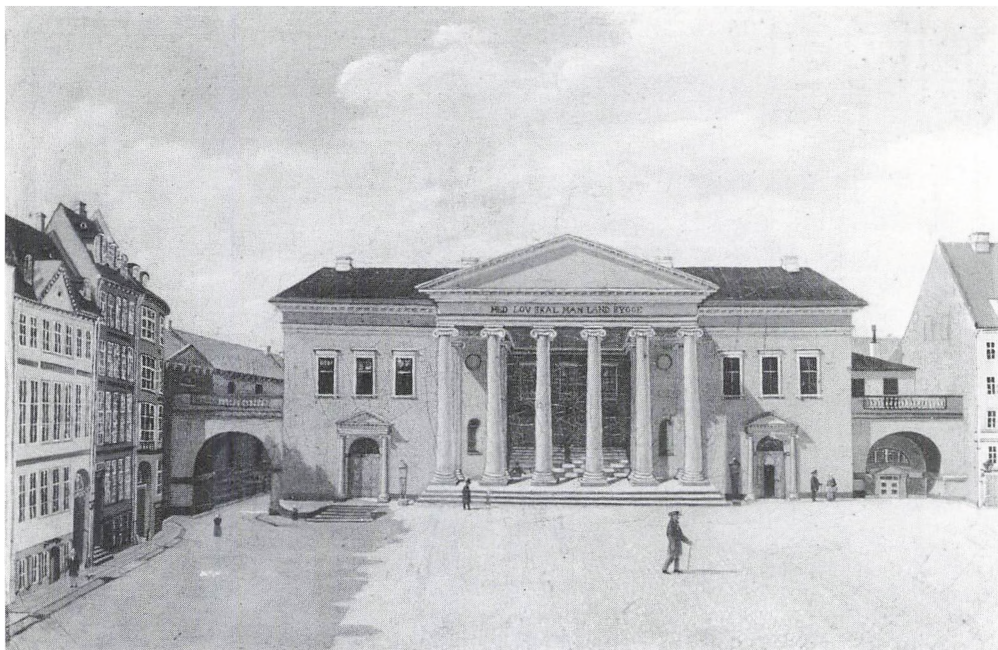

»Copie af en Tegning til en grundmuret Consumtionsbord ved Indkjørslen til en Kjøbstad i Provindsene«, bl.a. anvendt i Hjørring ved østre bom i 1838 (Rigsarkivet).

selv om det tydeligvis var *hans* stil, Hanck havde villet lægge sig efter, og sagen blev syltet.⁴⁸

Måske var overbygningsdirektøren ganske enkelt jaloux. En kendsgerning er det i hvert fald, at han havde svært ved at få sine egne provinsrådhus-projekter igen-

nem de lokale instanser. »I Virkeligheden egnede hans pompøse Udtryksform sig ikke for det danske Provinsmilieu, der i Smaabyerne hidtil ikke havde kendt noget særligt iøjnefaldende Skel mellem offentlige og private Bygninger«, som Voss skriver.⁴⁹ Der er igen

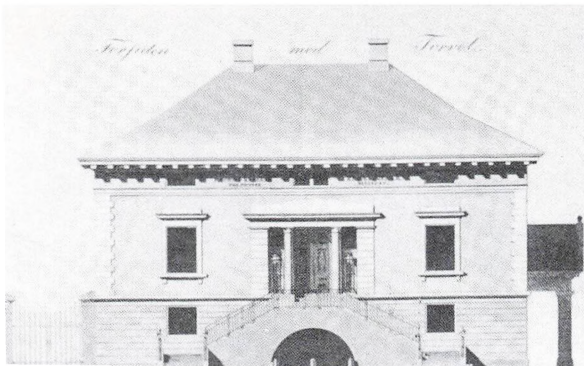
Som C.F. Hansen selv tænkte sig sit nye Raad- og Domhus i 1805, da arbejdet blev påbegyndt (Københavns Bymuseum).

tvivl om, at C.F. Hansens ideer fik stor indflydelse på den offentlige byggestil i provinsen frem til århundredets midte.⁵⁰ Men monumentalklassicismens særlige kendetegn, søjlerne, sparede man på. Dog ikke i Kolding, hvor murermester Mathias Christensens rådhus blev indviet i 1840. »Bygningen ... fremtraadte da som en kuriøse Kopi af C.F. Hansens Raadhus i København og tillige som et Eksempel paa, hvorledes Provinsens Borgerskab gerne holdt sig Hovedstaden forbilledlig«, bemærker Voss.⁵¹ Og mere præcist kan det vist ikke siges.

Føromtalte Hanck udarbejdede i 1820 to forslag til et Kongeligt Dansk Toldkontor ved Odense Kanal. Det første af disse forslag blev

– som han vel også havde forventet – forkastet af Generaltoldkammeret: Hanck forestillede sig et palæ på ca. 250 m² med forhal og søjleportal, og prisoverslaget lød på hele 6621 rigsbankdaler. Det andet var mere beskedent: den projekterede bygning på 41 m² skulle koste 2001 rigsbankdaler og lignede mest af alt en forvokset konsumtionsbod. Men også dette tilbud blev i første omgang afvist – hvorfor ikke *leje* de nødvendige lokaler? Toldinspektør Krag fandt intet passende og fremsendte så to yderligt skrabede versioner af forslag 2, nemlig de såkaldte vagthusforslag A og B til hhv. 1098 og 1263 rigsbankdaler, men undlod ikke at gøre opmærksom på, at man jo ikke sparede alverden der-

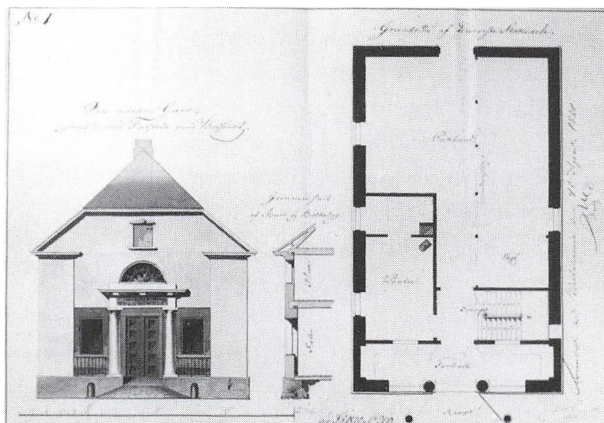

J.H.T. Hancks forslag fra 1815 til et nye rådhus i Middelfart (Rigsarkivet. Efter Knud Voss: Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, København 1966, side 413).

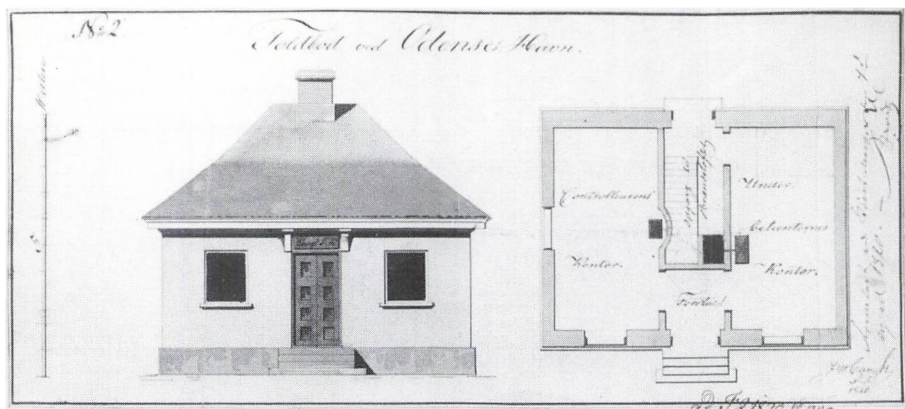
ved. Det kunne Generaltoldkammeret godt se, så Krag fik sin vilje: et hus bygget efter forslag 2 stod færdigt i 1821, og året efter genbrugtes, som tidligere nævnt, forslag B, da en ny konsumtionsbod ved byens Nørreport skulle opføres.⁵²

Hanck var næppe ophavsmand til vagthusforslagene A og B. Et bedre bud er formentlig tømrermester Hans Langhoff, der jo løb med kontrakten på Nørreport-boden. Langhoff havde allerede i 1803-06 formedelst ca. 1100 rigsdaler tegnet og bygget Odenses

pragtport, Vesterport. Opførelsen af den dertil hørende ny accisebod var blevet overladt til prokurator Rasmus Faber. Faber havde haft store planer, men endte p.g.a. tidernes ugunst med at opføre et forholdsvis ordinært hus på ca. 47 m², som han fra og med 1806 udlejede til told- og konsumtionsvæsenet for 30 rigsdaler om året. Helt tilfreds med dette hus blev man tilsyneladende aldrig – eller også var det bare Langhoff, det generede! I al fald producerede han mange år senere, i 1839, et forslag i Hancks ånd til en ny facade

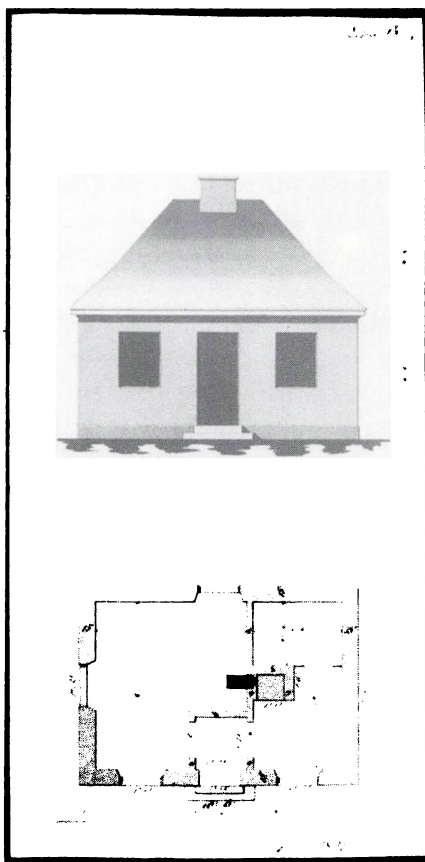
J.H.T. Hancks dyre forslag I fra 1820 til et toldkontor ved Odense Kanal (Rigsarkivet. Foto Otto Madsen).

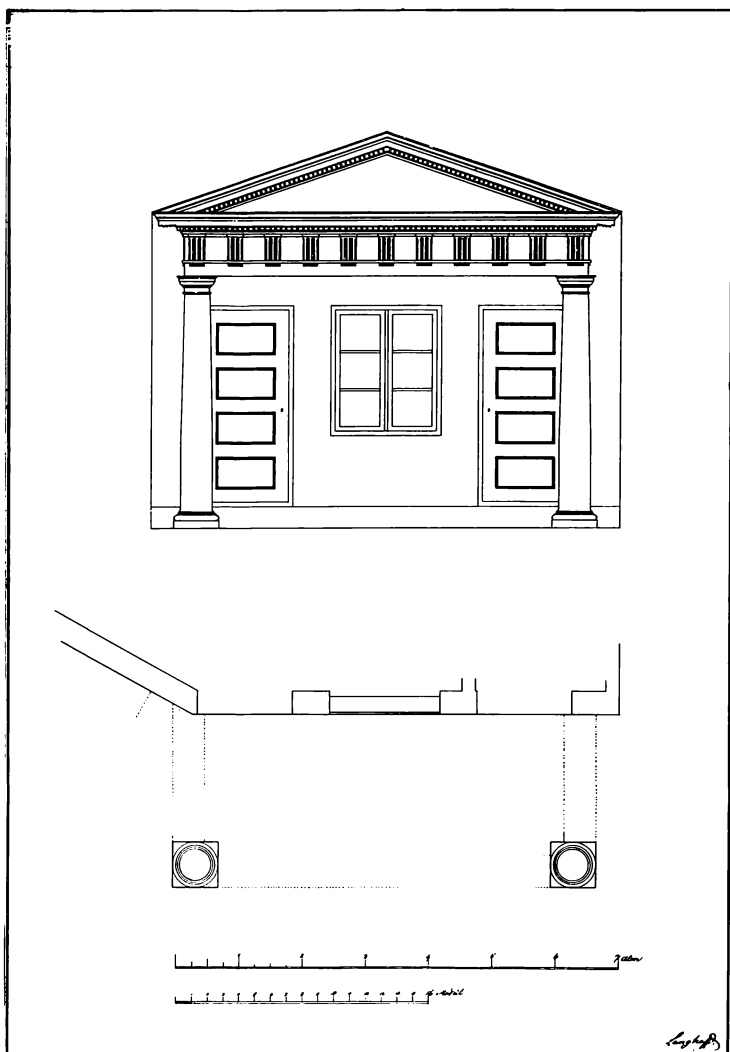
J.H.T. Hancks billige forslag II fra 1820 til et toldkontor ved Odense Kanal (Rigsarkivet. Foto Otto Madsen).

de med søjler og det hele. De 186 rigsbankdaler, ombygningen ville koste inklusive dørene og vinduet, lyder måske ikke af meget. Men myndighederne må vel have ment, at Vesterport var respekt-indgydende nok i sig selv, for pengene blev ikke bevilget, og huset fik lov at stå i fred indtil konsumtionens ophør.⁵³ Én søjleportal nåede Langhoff imidlertid at skænke byen. Det skete i 1838, da Sct. Jørgens Port for hundredesyttende gang blev rykket en tand længere ud. Til ny konsumtionsbod opkøbtes i den forbindelse en ejendom, Sct. Jørgens Gade 41, som han fik lov at bygge om for 145 rigsbankdaler.⁵⁴ Huset eksisterer endnu, desværre uden portalen. Heller ikke tegningerne er bevaret. Men mon ikke dessinen har været nogenlunde den samme som året efter?

Odense var på den tid provinssens største og fineste by. Så meget tænkeligt havde krigsråd Dyrhau-

Odense. Tegningen til vagthusbefordring »B« fra 1820 (Rigsarkivet. Foto Otto Madsen).

Odense. Hans Langhoffs forslag fra 1839 til en ombygning af konsumtionsboden ved Vesterport (Rigsarkivet. Foto Tage Ludvigsen).

ge netop Langhoffs projekter i tankerne, da han i 1839 påtog sig at nedbryde den gamle accisebod fra 1785 ved Korsørs Landport og opføre en ny.⁵⁵ For resultatet af kontrakten blev det lille tempel,

som var årsag til denne artikel. Vi kan roligt gå ud fra, at søjlerne skulle imponere de mange – og ofte fornemme – rejsende, som passerede porten. Og hvis huset i dag udsender mere neddæmpede

og Lidenlundske signaler, er der vel bare at sige, at det gør krigsrådets virksomhed også!

Noter

1. Artiklen kan betragtes som en bygningshistorisk følgesvend til den permanente udstilling om »Byens Porte, 1800-1850«, som for nylig blev åbnet i Den gamle Bys Toldbod. For venlig hjælp med illustrationer takkes Erik Housted, Thomas W. Lassen (Lolland-Falsters Stiftsmuseum, Maribo), Otto Madsen, Anders Monrad Møller (Dansk Toldmuseum), Lisbeth Pedersen (Kalundborg og Omegns Museum), Jens Refstrup (Møns Museum, Stege) og Kurt Risskov Sørensen (Kerteminde Museum).
2. Strengt taget var portkonsumtion og accise to forskellige ting, jf. *Anders Monrad Møller*, Den ulykkelige Zise, *Arkiv* 11,3, 1987, 201-16. Men eftersom accisen var afgiftens almindelige folkelige betegnelse, kan vi lade som om der ikke er noget terminologisk problem.
Konsumtionen indførtes første gang af Frederik III efter udbruddet af krigen mod Sverige i 1657. Den blev midlertidigt pålagt alle fødevarer, som indførtes til forbrug i købstæderne, samt levende kvæg. I forbindelse med overgangen til enevælde i 1660 blev den taget op igen. I en ny, midlertidig forordning blev den samordnet med en buket af forbrugsafgifter, som skulle erlægges både i byen og på landet (og altså ikke blev opkrævet ved portene). De vigtigste af disse var afgifterne på formaling af korn samt brygning, tapning og udskænkning af alkoholiske drikke. Efter Christian V's tronbestigelse i 1670 blev det besluttet at gøre konsumtionen til en fast afgift. Det skete ved en forordning i 1671, der byggede på de samme principper som forordningen af 1660. Om alt dette meget mere i *H. Becker-Christensen*, Dansk toldhistorie II, Toldhistorisk Selskab 1988, 251ff. En gennemgang af de mange forskellige konsumtionsafgifter, som ikke blev opkrævet ved portene, findes også i *Herm. Andersen*, Told- og Konsumtionsvæsenet i Den gamle Købstad, Købstadsmuseet »Den gamle By«, *Aarborg* 1936/37, 36ff.
3. Allerede i 1806-7 havde man på kronprins Frederiks foranledning diskuteret, om ophevelsen af portkonsumtionen i Danmark og Norge var tilrådelig, men udbruddet af krigen mod England i 1807 satte en stop-

per herfor. I Norge blev afgiften – som dér virkelig betegnedes Bytolden – afskaffet i 1827, og det påvirkede selvfølgelig den danske debat. Spørgsmålet blev rejst i Stænderforsamlingen 1835-36, men regeringen holdt igen under henvisning til, at staten ikke kunne undvære denne indtægt, og først i midten af 1840'erne nåede stænderne til enighed om et forslag, der indebar en forøgelse af brændevinsafgifterne i stedet. Krigsudbruddet i 1848 forsinkede sagen, men i 1850 kom den på den nye Rigsdags program, og allerede den 7. oktober s.å. vedtoges et »Forslag til Lov om den jydsk Toldgrændses Ophævelse, Brændevinsbeskatningens Forandring og Consumtionens Ophør udenfor samt Omordning i Kjøbenhavn«. Portene blev snart efter revet ned, dog ikke i København, hvor de først blev åbnet den 1. april 1852. Og få år efter var også konsumtionskontorerne, »acciseboderne«, væk næsten alle steder med Korsørboden som en af de behagelige undtagelser. Konsumtionens afskaffelse er behandlet af bl.a. *Henrik Fode* i Dansk Toldhistorie III, Toldhistorisk Selskab 1989, 116ff.

4. *H. Becker-Christensen*, Dansk Toldhistorie II, 1988, 457.
5. *ib.* 458 og 464ff. (om 1778-forordningen).
6. *ib.* 479ff. (om organisationsstrukturens udvikling fra forordningen i 1778 til forordningen i 1797); 509ff. (om toldforordningen af 1797 i almindelighed).
7. *Chr. Petrus Christensen*, Nørresundbys Historie 1701-1850, bind 2, Aalborg 1924, 101f.
8. *Stege inden for volden*, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen, Møn Kommune, 1981, 206. Jf. *Bent Rohde Jensen*, En mønsk stormugler på Sjette Frederiks tid, *Zise* 6,2, 1983, 50-67 (54).
9. *Erik Housted*, Toldvæsen og toldere i Fredericia, *Zise* 7,1, 1984, 4-29 (10). *id.*, Til rigerens forsvar, gavn og bedste. Fredericia som garnisonsby i 300 år, Fredericia 1979, 35f.
10. *Otto Madsen og Anders Monrad Møller*, Odenstetoldkammers historie 1632-1988, Toldhistorisk Selskab 1989, 224. I 1847 lejede man sig ind hos skomager Mathias Rex i Frederiksgade 7, og her blev man indtil 1850: *ib.*, 225.
11. *ib.*, 222f.
12. *V. Woll*, Konsumtionsboderne i Kerteminde, *Fynske Aarbøger* II,2, 1944, 231-40 daterer udflytningen til »omkring 1833« (234). Se også *K.R. Sørensen og J.E. Jensen*, Historiske huse i Kerteminde, Kerteminde Museum 1989, 393 og 397 (hvor udflytningen dateres til hhv. 1816 og 1824!).
13. *Woll*, 1944, 237f.; *Sørensen og Jensen*, 1989,

- 93 og 217.
14. *Woll*, 1944, 233f.; *Sørensen og Jensen*, 1989, 93f.
  15. *Woll*, 1944, 234; *Sørensen og Jensen*, 1989, 93f.
  16. En meget betydelig del af personalet havde da også militær baggrund, især under Frederik VI, de facto regent fra 1784 og konge fra 1808 til 39, jf. *Fode*, *Dansk toldhistorie* III, 1989, 80, og *Fra historien*, **Dansk Toldtidende** 67, 1969, 56-59.
  17. *Housted*, 1979, 55f. med foto af mølle og bod fra ca. 1890; *id.*, 1984, 10. Se også A. *Ravnholt*, *Accise og Konsumtion med specielt Henblik på Byerne i Vejle Amt*, **Vejle Amts Aarbøger** 1929, 112, med et andet fotografi af møllen og boden fra århundredeskiftet på side 111.
  - 17a. At disse vagthuse har været bygget over samme læst som de allerede nævnte fremgår af *Housted* 1979, 41f.
  18. *Housted* 1984, 10.
  19. C. C. *Haugner*, *Maribo Historic II*, Nakskov 1938, 149.
  - 19a. *ib.*, 149, 154f. (med Hugo Matthiessens fotografier fra 1915 af de fire boder).
  20. **Huse i Maribo**, Maribo Kommune, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen 1985, 181 og 244.
  21. *Bent Rohde Jensen*, *Konsumtionen i Vordingborg*, **Zise** 5, 1, 1982, 25-50 (25).
  22. *Richard G. Nielsen*, *Mennesker og miljøer i det gamle Slagelse*, *Slagelseegnens Kulturkreds* 1976, 36.
  23. Slotsgades Port og bod ses dog på Johan Jacob Bruuns prospekt af købstaden fra 1755.
  24. Billedet findes på Kalundborg Museum. En kopi kan ses på udstillingen »Byens Porte 1800-1850« (jf. note 1).
  25. *Søren Lundqvist*, *Bjergbygade* 11, *Slagelse*, upubl. manus. 1981, 3f.; *Nielsen* 1976, 32f.; *Otto Jensen*, *En gammel Konsumtionsbod*, **Tidsskrift for Toldvæsen** 14, 1896, 81-85.
  26. *Nielsen* 1976, 46 (med fotografier).
  27. A. P. *Mølgaard*, *Aarhus Toldsted gennem Tiderne*, **Dansk Toldtidende** 10, 1912, 61-67, 87-95, 114-18 (66).
  28. *Mølgaard*, 66, anfører, at fem af grundene kostede 200 rigsdaler stykket. Oplysningen om 1773-boden ved Mindeport findes i *Peder Jensen*, *Tolderstien der blev borte*. *Smugleri og konsumtion, byporte, indhegninger og tolderstier i Århus*, **Århus Stifts Årbøger** 63, 1970, 7-39, på side 15.
  29. Ifølge *Mølgaard*, *ib.*, var seks af disse boder i bindingsværk og kostede 167 rigsdaler stykket, mens den syvende, som var grundmuret, kostede 198 rigsdaler. Konsumtionsvæsenet fik en bod på havnens sydside med i købet. Størrelsen er beregnet af *Fode* i *Dansk Toldhistorie* III, 1989, 103.
  30. *Jensen* 1970, 15f. Porten blev længe efter sin nedrivning i 1851 foreviget af den malende tandler Frederik Visby (1839-1926). Den charmerende lille akvarel kan sesigtiges i udstillingen »Byens Porte, 1800-1850« (jf. note 1).
  31. *Mølgaard* 1912, 92. Ved samme lejlighed »anskaffedes Gelænderværk til hver Ports Sidelaae for at forhindre Indsmugling af Kvæg« (*ib.*). På Visbys kendte billede heraf (som også findes på den i note 1 omtalte udstilling) mangler selve portanlægget af en eller anden grund. Forglemmelsen må have irriteret *Mølgaard* mere, end han har kunnet bære. I al fald har han i sin artikel gengivet billedet med portanlægget indtegnet. Og så har han ovenikøbet ændret på konsumtionsbodens udseende!
  32. *ib.* 93. Man kan forestille sig, at en tegning af Vesterport i 1830'erne (som er gengivet i *Peder Jensen* 1970 på side 26) skal forestille forholdene efter renoveringen.
  33. J. *Aldal*, *Holstebros Historie gennem Tiderne, 1274-1939*, *Holstebro* 1939, 348. *Esben Graugaard og Bent T. Holm*, *Om Bomhusets alder*, **Holstebro Museums Årsskrift** 1991-92, 24-27 (26). *Graugaard og Holm* henviser i deres »kilder« til *Bent Jespersen*, *Byens Porte, Holstebro* 1976, som jeg desværre ikke har set.
  34. *Graugaard og Holm* 1991-92. Mindre detaljeret *Aldal* 1939, *ib.*
  35. *Grellund*, *Nykøbing Sj. Toldsted*, **Dansk Toldtidende** 43, 1945, 11f. (m. foto).
  36. *Hans Henrik Jacobsen*, *Bogenses historie 2. Byens udvikling 1787-1938*, *Bogense* 1984, 66. *Emmy Larsen*, *Fra det gamle Bogense*, *Odense* 1967, 49, sætter nedbrydningen til »ca. 1920« (fotografi af huset side 48).
  37. *Ravnholt* 1929 (se note 17), 92 (fotografi af huset o. 1870 side 93).
  38. Et fotografi af »den gamle, hyggelige Accisebod« hos *Olaf Wentrup*, *Vore gamle Købstæder*, *Flenstedts Forlag* 1947, 110. På Hugo Matthiessens nydelige fotografi af Strandmøllens Beboelseshus i *Lauritz Maa-løe*, *Assens gennem 700 Aar*, *Odense* 1936, 323, ses boden uangivet yderst til højre.
  39. Billederne er reproduceret i *De næsten ukendte*. *Skilderier fra 1800-årene – til P.V. Glob*, *Dansk Kulturhistorisk Museumsforening* 1971, 21-22.
  40. Tegningen gengives af *Ravnholt* 1929 på side 103. Stammer formentlig fra *J. Fyhn*, *Efterretninger om Kjøbstaden Kolding*, 1848, som jeg ikke har set.
  41. *Ussings* første billede af Nørreport med omgivelser; dog uden konsumtionsbod, er signeret og dateret 1838. Det andet billede, med konsumtionsbod, er hverken signeret

- eller dateret. Det tredje, ligeledes med konsumtionsbod, er signeret og dateret 1860. Dette sidste indgår i udstillingen »Byens Porte, 1800-1850«. Se i øvrigt *Per Kristian Madsen*, Theophilus Hansens tegning fra 1836 af Nørreport i Ribe, **Mark og Montre** 1991, 52-57 (om forholdet mellem Theophilus Hansens, Jørgen Roeds og Ussings Nørreport-billeder).
42. *Olto Madsen og Anders Monrad Møller*, Odense toldkammers historie, 1989, 221f.
  43. Se også *Fode*, Dansk toldhistorie III, 1989, 114, 119 (med reproduktion af tegningerne til Roskilde-boden) og *Rohde Jensen* 1982, 43 (vedr. Hjørning-boden).
  44. Herom nærmere i *Knud Voss*, Bygningsadministrationen i Danmark under Enevælden, København 1968, 405ff. Se endvidere **København før og nu – og aldrig** bd. 3 (Jan Møller), Kbh. 1988, 453ff. (med stort billedmateriale).
  45. Hornbechs arbejder for told- og konsumtionsvæsenet i København, som i 1830-31 blev foreviget af maleren H.G.F. Holm, jf. *Erik Husted*, »Fattig-Holm« og de københavnske toldbygninger, **Zise** 9,1, 1986, 4-12.
  46. Herom meget udførligt i **København før og nu – og aldrig** bd. 1 (Hakon Lund), Kbh. 1987, 86f.
  47. *Voss* 1966, 412.
  48. *Ib.*, 413ff. Da Middelfart omsider fik sit rådhus i 1825, var Hanck endnu engang indblandet. Men det var C.F. Hansens elev Jørgen Hansen Koch, der kreerede facaden (*ib.*, 446ff.).
  49. *Ib.*, 436. Rådhuset i Lemvig var den første offentlige bygning udenfor København, der blev opført efter Hansens tegninger. Det skete i 1822 (*ib.*, 425ff.). To andre rådshuse fulgte, nemlig Skælskørs i 1830 og Hillerøds i 1831 (*ib.*, 440ff.). Nu havde han åbenbart lært at tyde fuglenes sprog. Det havde han ikke, dengang rådhuset i Nibe skulle bygges: det gamle hus var gået til under en storbrand i 1806, og en af Randersbygmesteren Mathias Paulsen udfærdiget skitse nåede lige akkurat at blive revideret og fintegnet af Rentekammerets arkitekter Peter Meyn og Boye Magens, før sagen blev udsendt på ubestemt tid som følge af krigsudbruddet i 1807. Da den endelig blev genoptaget i 1818, leverede C.F. Hansen tre nye – men på Meyns og Magens' arbejde baserede – forslag, som alle led en krank skæbne p.g.a. »økonomiske vanskeligheder«. Aalborg stiftamtmand blev herefter bedt om at sende tegningerne tilbage. Men da det kom frem, at Kancelliet agtede at bruge dem som typetegninger for andre små købstæders rådshuse, protesterede Hansen så kraftigt, at ideen blev opgivet (*ib.*, 419ff.).
  50. Se *Voss*' gennemgang af Jørgen Hansen Kochs, Frederik F. Friis' og Jens P. Jacobsens arbejder: *ib.*, 446ff. *Voss* konkluderer, at »C.F. Hansen, Koch, Friis og Jacobsen er Mestre for Tegningerne til langt den største Del af de offentlige Bygninger, der opførtes herhjemme mellem 1805 og 1848. Trods en efter 1830 tiltagende Indflydelse fra samtidig tysk Arkitektur (Schinkel) og fra den Middelalder-orienterede Historicisme arbejdede de tre sidstnævnte Arkitekter fortsat på det af C.F. Hansen skabte Stulgrundlag med dets Betoning af Eksteriørets Simplicitet og monumentale Blokform. Dette Grundlag blev tilegnet dels paa Kunstakademiets Bygningsskole, hvor Hansen indtil 1835 var lærer, og dels ude i det praktiske arbejde« (*ib.*, 473).
  51. *ib.*, 479.
  52. *Madsen og Møller*, Odense Toldkammers historie, 1989, 180ff.
  53. *ib.*, 218f.
  54. *ib.*, 224.
  55. *Korsør gamle by II*. Bygningsregistrant, Korsør Kommune, Miljøministeriet, Planstyrelsen 1989, 337.

Brødrene Bing – Karl Meys legetøjssamling

Af JENS INGVORSEN

I foråret 1991 modtog Købstad-museet »Den gamle By« i Aarhus en imponerende legetøjssamling, der af nogle er blevet kaldt Danmarks største privatejede samling.

Karl Mey, Fig. 1, blev født i 1924 i Husum, lige syd for grænsen, og afsluttede sin uddannelse som maskiningeniør i 1948 i Kiel. To år senere fik han opholds- og arbejdstilladelse i Danmark, og flyttede til Københavns-området, hvor han fik beskæftigelse hos et rådgivende ingeniørfirma. I 1962 fulgte et længe ønsket dansk statsborgerskab.

Karl Mey tabte sit hjerte til det mekaniske legetøj en mørk eftermiddag i december 1935, da han i en tøjforretning i Husum pludselig så en lille stamper, en driftsmødel til en dampmaskine. Han styrtede hjem til sin moder, der stod i køkkenet og bagte vafler, for at bede om forskud på julegaverne. Efter kort betænkningstid hentede moderen de nødvendige 12 Pfennig i husholdningskassen, og meget lykkelig kunne Karl Mey hente stamperen hjem.

Årene 1943-45 tilbragte han i maskinrummet ombord på hjælpekrigsskibet Reiher, der for det meste sejlede på Østersøen. Af og til lagde skibet til i København,

hvor Karl Mey benyttede enhver landlov til at gå på opdagelse i byen. Dette, sammenholdt med at han altid hjembragte wienerbrød fra disse udflugter, og at hans mormoder var født ved Aabenraa, bragte ham blandt mandskabet tilnavnet »Charlie, der Halbdäne«.

Da han vendte tilbage til sin fødeby i oktober 1945, var stamperen, og det øvrige legetøj, borte. Mod slutningen af 2. Verdenskrig var fødevarer – ganske som legetøj – blevet en mangelvare i Tyskland. Efter sigende solgte Karl Meys moder alt legetøjet for at skaffe brød og mælk, æg og kød til familiens underhold.

Den omfangsrige samling, der nu er tilgængelig på museet, er først blevet skaffet til veje ved opkøb i ind- og udland i løbet af godt 15 år. Begyndelsen blev gjort en søndag aften i 1975, da Karl Mey netop havde afleveret sin hustru og hendes møster i Det kgl. Teater. Med en paraply i hånden slentrede han lidt rundt i de regnvåde gader, og pludselig, i en hobbyforretnings halvt oplyste vinduer, dér stod en stamper nøjagtig magen til den stamper, han havde købt for 12 Pfennig i 1935 i Husum. Mandag morgen kom Karl Mey for sent på arbejde. Han var først en tur om-

Fig. 1. To legekammerater i
Husum i pinsen 1925.
Karl Mey til højre.

kring hobbyforretningen, hvor han nervøst ventede på forretningens ejer, der åbnede butikken en halv time senere end meddelt på skiltet i døren. Uden forhandling betalte Karl Mey de forlangte 35 kroner, og modtog den lille stamper.

Med tiden blev det et udtalt ønske for Karl Mey, at få skabt et regulært legetøjsmuseum. Han syslede med planer om museets indretning og opstilling af genstandene. Der skulle bruges en tre-etages bygning med udstillingsfaciliteter, en biograf, og en kaffestue¹.

Desværre nåede Karl Mey aldrig at se denne drøm virkeliggjort. Kort før sin død skænkede han hele legetøjssamlingen til Købstadmuseet »Den gamle By«. Her er man for tiden igang med en planlægning af et legetøjsmuseum, men vejen er lang og trang. Karl Meys legetøjssamling bliver først parat til udstilling om et par år². Alle genstandene skal forinden igennem en omfattende bearbejdningsproces. Legesagerne

skal opstilles i systematiske grupper, hvorefter enhver genstand skal sted- og tidsfæstes, og gerne firmarelateres. Til sidst bliver der udfærdiget en grundig beskrivelse af hvert stykke legetøj.

Samlingen, der indeholder mere end 7.000 stykker, består fortrinsvis af mekanisk drengelegetøj fra årene mellem ca. 1870 og 1960. Hovedvægten er dog lagt på perioden ca. 1910-40, af nogle kaldet det mekaniske legetøjs guldalder. Der er bevaret forholdsvis færre stykker drengelegetøj end pigelegetøj. Dette hænger sammen med forskelle i de to gruppers legemønster. Hvor pigerne ofte vil pusle – og det gerne indendørs – med deres legesager, har drengene tit taget deres med udendørs, og måske endog udsat tingene for en mere voldsom behandling. Helt galt går det som regel, når Den lille Mekaniker skil-ler tingene ad, for at se, hvordan sådan noget mekanik nu også virker.

At have en sådan samling af dren-

gelegetøj, der tilmed er i en ret god stand, er noget af en sensation. Karl Meys legetøjsmuseum kan ikke undgå at blive en seværdighed i en klasse for sig.

Karl Mey indsamlede alle former for mekanisk drengelegetøj. Samlingen demonstrerer dog tydeligt Karl Meys fire hovedinteresser: dampmaskiner, biler, mekaniske mærkværdigheder, og tog.

Samlingen af legetøjstog rummer godt 800 lokomotiver og togvogne. Flertallet af lokomotiverne er fjederdrevne, men også damp- og eldrevne lokomotiver er fyldigt repræsenteret. Af jernbanetilbehør er der over 600 enheder, fordelt på allehånde stationsbygninger, signalmaster og klokker, tunneller og broer, men også billetautomater og pølsevogne, bagagevægte og vejvisere. De mere end 1.500 skinner, med drejeskiver, kryds- og vigespor, betyder, at en fremtidig udstilling kan udlægge enhver ønskelig togbane³.

Nedenfor følger en gennemgang af togmaterialet fra én enkelt fabrik, firmaet Brødrene Bing i Nürnberg. I kommende årbøger vil andre legetøjsgrupper blive behandlet.

Firmaet Bing

Tyskland blev, ganske som resten af Europa, ved industrialiseringen omskabt fra et udpræget landbrugssamfund til et næsten nutidigt fabrikkssamfund. Hovedvægten

skiftede fra land til by. Sammen med den industrielle revolution fulgte en ny politisk viljestyrke, der nåede sin kulmination med oprettelsen af det tyske kejserrige i 1871.

Legetøjsfirmaerne fulgte i kølvandet på de industrielle og teknologiske landvindinger. Aldrig så snart var et bestemt produkt blevet udviklet og sendt på markedet, førend der blev fremstillet kopier af den ægte vare til børnenes brug. Legetøjet opfyldte dengang en meget vigtig funktion, idet det forberedte børnene til de voksnes verden, eller, skal man sige til livets barske virkelighed.

I årene mellem ca. 1850 og 1900 blev der i Nürnberg grundlagt næsten et dusin firmaer, som alle opnåede stor succes. Her tænkes især på firmaer som Karl Bub i 1851, Johann Andreas Issmayer i 1861, Brødrene Bing i 1863, Ernst Plank i 1866, Jean Schoener i 1875, Siegfried Günthermann i 1877, Georges Carette & Cie i 1886, Brødrene Fleischmann i 1887, J. Falk i 1898, Doll & Cie i 1898, og Johann Distler KG i 1899. Herudover må der af andre vægtige tyske legetøjsfirmaer fremhæves Brødrene Märklin & Cie i 1859 i Göppingen, og Ernst Paul Lehmann i 1881 i Brandenburg.

Fabrikanterne var talentfulde og frembragte en rigdom af forskellige produkter. De troede fast på deres egne indfald, og havde store forventninger. Man var parat

til en erobring af det verdensomspændende marked for legetøj, eller, for at gengive firmaet Günthermanns løsen: Die ganze Welt – ist mein Feld⁴.

Langt den overvejende del af den tyske legetøjsproduktion var beregnet til eksport. Ifølge de officielle tyske handelsstatistikker udgjorde værdien af den samlede udførsel af legetøj i 1896 omkring 40 millioner Mark. I 1911 var værdien vokset til ca. 92 millioner Mark, for i 1913 at nå ca. 103 millioner Mark. Legetøjseksporten var kun en lille del af den totale eksport, i 1911 blev der eksporteret varer for i alt 18 milliarder Mark. Det vides ydermere, at af den samlede produktion af legetøj i år 1911 blev hele 79,72% solgt til udlandet. De tyske producenter havde nået deres mål, og beherskede det internationale marked for legetøj.

Under navnet Nürnberger Spielwarenfabrik Gebrüder Bing startede de to brødre Ignaz og Adolf Bing i 1863 eller 1866 et beskedent handelsfirma med domicil i Karolinenstrasse i Nürnberg⁵. Firmaet, hvis eksistens hvilede på brødrenes evne til videresalg af andre firmaers produkter, opnåede hurtigt stor fremgang. I løbet af ganske få år blev firmaet ét af byens førende handelshuse.

Først i 1879 iværksatte man en selvstændig fremstilling af legetøj på adressen Köhnstrasse 34 i Nürnberg. Årsagen til Bings start af egen produktion kan være den,

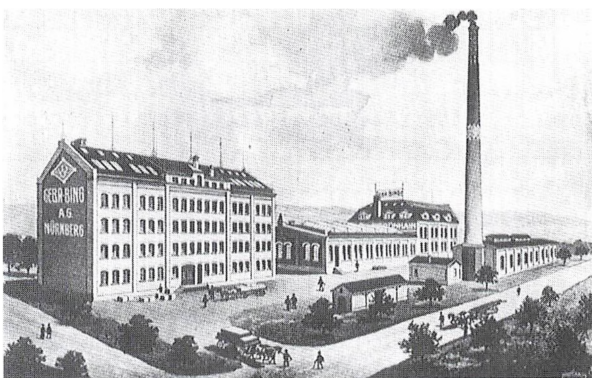

Fig. 2. Annonce fra 1882, der viser nogle af firmaets mange produkter. Efter Jeanmaire 1972.

at der, i det nævnte år kun blev inviteret producerende firmaer til en meget vigtig industrimesse i Nürnberg. Brødrene kaldte nu firmaet for Nürnberger Metallwaarenfabrik Gebrüder Bing, Nürnberg. Man fremstillede legetøj og dukkehusudstyr, men også køkken- og husholdningsgrej, Fig. 2. Efter et par år var der beskæftiget omkring 120 medarbejdere, hvor andre 120, bl.a. veluddannede porcelænsmalere, sad hjemme og arbejdede med halvfabrikata.

Efter i 1882 at have deltaget i udstillingen Bayerischen Landes-, Industrie-, Gewerbe- und Kunstausstellung i Nürnberg, hvor brødrenes frembringelser vakte en del opsigt, og hvor man modtog en guldmedaille, begyndte en kraftig udvidelse af firmaet Bing. Nye produkter blev hele tiden sendt på markedet.

Fig. 3. Bing-fabrik placeret i det sachsiske Grünhain. Fra Bings 1912-katalog. Efter Jeanmaire 1977.

Firmaet, der i disse år havde mere end 500 i beskæftigelse, blev i 1895 omdannet til et aktieselskab under navnet Nürnberger Metall- und Lackierwarenfabrik vorm. Gebrüder Bing AG. Der var opstået samarbejdsvanskeligheder de to brødre imellem, og forholdene blev nu reguleret og lagt i formelle rammer. Selskabets formand blev Ignaz Bing. Produktionen omfattede nu også f.eks. laterna magica med tilhørende glasplader, samt elektrisk legetøj.

Samme år udsendte firmaet et legetøjskatalog på 412 sider med ikke mindre end 3.000 afbildninger. Ikke alle produkter var dog egne frembringelser, således kan man finde dampmaskiner fra både Carette og Schoenner.

Op igennem 1890-erne steg produktionen kraftigt. Nye værksteder blev indrettet forskellige steder i Nürnberg, således i Badstrasse, i Blumenstrasse 16, i Glockenhofstrasse 15, og Hinterm Bahnhof 17. Der blev tillige åbnet en fabrik i det sachsiske Grünhain, Fig. 3.

På Verdensudstillingen i 1900 i Paris havde firmaet Bing opstillet en stand med den største fremvisning af legetøj, der nogensinde var blevet set.

Brødrene Bing mødte her englænderen Wenman J. Bassett-Lowke og et mangeårigt nært samarbejde blev indledt. Efter engelske tegninger fremstillede Bing fortræffelige kopier af engelsk togmateriel, Fig. 4, sendte produkterne til Bassett-Lowkes firma, der videre solgte varerne i England⁶.

Om det engelske marked stredes brødrene Bing igennem adskillige år med firmaet Märklin & Cie. Begge firmaer leverede gedigent materiale til et mere velstående klientel. Det mere prisbevidste publikum købte produkter fra firmaer som Karl Bub eller Johann Andreas Issmayer.

Anderledes forholdt det sig med det store amerikanske marked. Også her var brødrene Bings alvorligste rival Göppingen-firmaet Märklin & Cie, men amerikanerne kunne købe Bing-produkter i alle prisklasser.

Amerikaner-markedet var vigtigt. Her fandtes en stor middelklasse med forholdsvis gode lønninger, en meget stærk jernbanetradition, og, ikke at forglemme, et enormt antal tyske indvandrere.

I begyndelsen af 1900-årene, og nærmere bestemt omkring 1905, skiftede firmaet Bing taktik. I stedet for idelig kappestrid på kvalitetspræget legetøj, til skade for de rivaliserende firmaer, ændrede man produktionen fra mærkevarer til massefremstilling af billige varer. Man anvendte chromolithografien til farvelægning af blik, til erstatning for den dyrere håndlakering, samt samlede togvognene med fligsatte lapper, i stedet for at lodde de forskellige dele til hinanden. Herved skabte man det, der siden er blevet kaldt Nürnberg-stilen.

Successen var enorm. Vognene kunne fremstilles til en absolut konkurrencedygtig pris. De var lige så solide som de sammenloddede vogne, men vejede ikke så meget. Det færdige resultat var langt mere farvestrålende og iøjnefaldende, end de håndmalede produkter.

I løbet af det 20. århundredes første årti voksede firmaet støt, og blev verdens største producent af legetøj. Produktionen omfattede foruden legetøj af enhver art nu også grammofoner, tøjdyr, badeovne, husholdningsudstyr i natur- og dukkehusstørrelse, men også bl.a. monstranser til religiøs brug. Medarbejderstaben steg fra ca.

Fig. 4. Fra Bings 1902-katalog er hentet denne illustration, der viser både et typisk englænderlokomotiv, og en variant af firmaets fjerde varemærke ca. 1902-12. Efter Jeanmaire 1972.

1.400 i 1900 over ca. 2.500 i 1905 til godt 4.000 i 1911⁷.

Fra 1902 benævnte brødrene sig oftest som Gebrüder Bing AG Nürnberg, Fig. 4, en forkortet udgave af firmaets navn.

Den tyske overlegenhed fremgår tydeligt af engelske legetøjskataloger fra disse år⁸. Handelshuset Gamage Ltd. i London udsendte i 1906 et julekatalog, der bl.a. indeholdt 152 forskellige lokomotiver fra seks tyske firmaer. Af engelsk fremstillede lokomotiver var der bare tre eksemplarer.

Basset-Lowkes katalog fra samme år falbød 154 forskellige lokomotiver til salg. Alle var de produceret i Tyskland, men den Bingske andel udgjorde over 50%.

I 1914 ramlede også legetøjsfirmaernes verden sammen. De fleste udenlandske markeder blev med øjeblikkelig virkning lukket, og firmaerne i Tyskland måtte ad åre se sig trukket ind i rustningsindustrien.

En serie tog med militære køretøjer⁹, holdt i feltgråt, blev sendt på det indenlandske marked i 1915. Egentligt var der ikke tale om nyproducerede varer. Passende, åbne godsvogne blev blot forsynet med et militært indhold, og bemalet i tidens ånd, Fig. 32. Selve produktionen af legetøj måtte indstilles mod slutningen af 1914, og hjemmemarkedet blev forsynet med varer fra de fyldte lagerhuse.

Fra foråret 1917 blev firmaet

Bing, som det øvrige Tyskland, inddraget i den totale krigsproduktion, og fremstillede bl.a. detonatorer, samt allehånde redskaber til feltkøkkener.

I dette år stiftede man distributionselskabet Continentale Vertriebszentrale Concentra AG. Selskabet skulle varetage driften af de efterhånden talrige afdelinger i Bing-koncernen, forestå distribueringen af de mange afdelingers produkter, samt forberede en tilbagevending til fredstidsproduktion.

Den gamle medstifter af firmaet, direktør Ignaz Bing, døde i en alder af 79 år i 1918.

I 1919 ændrede man for sidste gang firmaets navn: Bing Werke

Fig. 5. Forsiden af Bings 1927-katalog viser firmaets syvende og sidste varemærke, i brug ca. 1923-32. Efter Jeanmaire 1986.

AG, Fig. 5. Selskabets generaldirektør blev én fra den anden generation, Stefan Bing. Firmaet skulle nu til at pleje de gamle, hæderkronede markeder. Efter at have været lukket ude fra alt salg i 4-5 år, var situationen imidlertid en ganske anden.

Krigen havde efterladt dybe sår i mange lande, og adskillige steder nærrede man mistro overfor Tyskland. Flere lande fordrede en tydelig angivelse af oprindelseslandet på alle produkter, hvorfor det Nürnbergske legetøj blev mærket med Made in Bavaria, og senere med Made in Germany. Samtidig forsøgte man at beskytte hjemmemarkedet ved at iværksætte handelsforhindringer og opmuntre til køb af egen produkter.

Det amerikanske firma Lionel Manufacturing Co., grundlagt i 1901, havde på bedste vis forstået at udnytte det opståede tomrum efter de tyske firmaer. Lionels fremstillede kvalitetslegetøj. Lokomotiverne var fortræffeligt formede, og meget tro mod forbillederne. Det lykkedes firmaet at overbevise det købedygtige, amerikanske publikum om, at kun meget små børn legede med fjederdrevne damplokomotiver. Lionels jernbanetilbehør var rigt varieret. Bing tabte kampen om det amerikanske marked i løbet af de første efterkrigsår.

Bing Werke var lige så uheldig med hensyn til det engelske marked, der, i de lykkelige år før 1914, havde været ét af firmaets allervig-

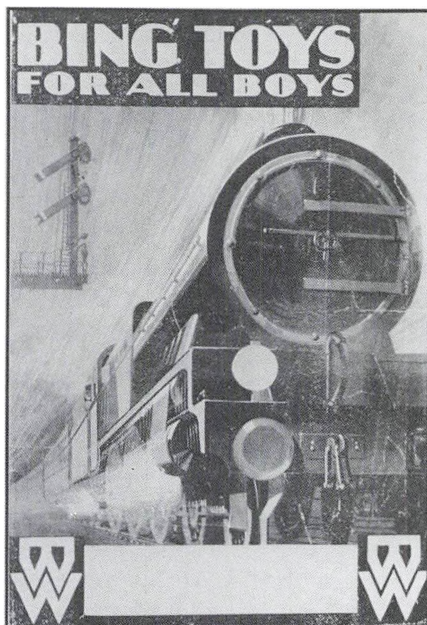

Fig. 6. »Bing Toys for All Boys«, lyder det optimistisk i denne engelske reklame fra omkring 1928. Efter Whitehouse & Levy i 1987.

tigste. Her var det især firmaet Hornby Trains, stiftet i 1915, og en aflægger af Meccano Ltd., der bød tyskerne trods. I løbet af 1920-erne mistede Bing markedsandele af en ikke ubetydelig størrelse. Fig. 6.

Distributionsselskabet Concentra omfattede 23 forskellige produktionsenheder i 1921. Der var et samlet udbud på over 30.000 produkter. En så omfattende fremstilling af alskens varer krævede en streng kontrol med alle afdelinger. På dette punkt svigtede Concentra.

Op igennem 1920-erne fandt der en omfattende decentralisering af firmaledelsen sted. Alle forretningsgange blev stedse mere uigennemsigtige. Beslutningspro-

cessen vedrørende nye produkter, og især finansieringen heraf, hvilede ofte på lavtplacerede afdelingschefer.

Bing udsendte i 1928 et lille hæfte, kaldet *Der kleine Eisenbahn-Ingenieur*, som indeholdt 41 forskellige forslag til udlægning af et banesystem, fra den simpleste rundkreds til det avancerede rangéranlæg. Hæftet, der afløste en allerede ca. 1895 udsendt version, var ofte vedlagt pakker med komplette togsæt.

Firmaets ledelse hvilede i 1927 på direktør-triumviratet Stefan Bing, Walter Liertz og Justin Schwarz. Men 1927 var også året, hvor den verdensomspændende økonomiske afmatning tog sin begyndelse. Den finansielle krise slog for alvor igennem i 1928, paradoksalt nok samme år, hvor man lod opføre en ny administrationsbygning til Concentra.

I 1929 indtraf det store amerikanske Børskrak i Wall Street, der gav globale dønninger. To år senere ramte katastrofen Tyskland for fuld kraft. Efter en konkurs af et datterselskab i U.S.A. fik moderselskabet Concentra alvorlige likviditetsproblemer.

Årsomsætningen var i 1928 nået op på 27 millioner Mark. Herefter gik det støt tilbage for firmaet Bing. Forhandlinger om redningen af Bing Werke blev åbnet i august 1932, samme måned måtte direktør Stefan Bing trække sig ud af firmaledelsen, beskyldt for aldeles uansvarlig styring af økonomi-

en. Aktiekapitalen svandt ind fra 10 millioner Mark til blot en million Mark.

For i det mindste at redde bare nogle af de mange afdelinger gennem det økonomiske uføre, måtte man sælge ud af andre afdelinger. Én af de største enheder var legetøjsproduktionen. Fabriksområdet Abteilung 7, Spielwaren, i Concentra måtte udskilles. Alle medarbejdere blev afskediget. Firmaets maskiner, halvfabrikata, og varelagre blev solgt. En konkurs blev således med nød og næppe undgået.

Legetøjsfirmaet Karl Bub i Nürnberg købte en del hel- og halvfærdige produkter. I årene 1932-33 sendte Karl Bub disse varer på markedet. Man kender igen de Bingske rammer, puffere, og koblinger. Selv lithograferingen er af og til tydeligt influeret af Bing. Egentlig er der tale om Bing-varer, omend de ses mærket med det kombinerede Bing- og Karl Bubmærke¹⁰, Fig. 7. Firmaet Josef Kraus & Co., grundlagt i 1910 i Nürnberg, erhvervede også en stor del maskiner og varer. Også blandt dette firmas produkter kan man genkende Bingske særtræk, men disse varer findes dog kun stemplet med det Krausiske varemærke¹¹.

Legetøjsfirmaet Bing, førhen verdens største producent af legetøj, ophørte med at eksistere. Bing Werke klarede imidlertid krisen¹², og selv den dag i dag findes der i Tyskland spredte rester af den

gamle Concentra-koncerns mange filialer, f.eks. Bing-Vergaser, der fremstiller karburatorer.

I løbet af de 69 år, hvor brødrene Bing og deres firma forsynede alverdens legebørn med redskaber, er det næppe muligt at nævne et stykke legetøj, som firmaet Bing ikke selv fremstillede, eller i det mindste udbød til salg.

Identificering og datering

For at kunne tiltvinge sig det fulde videnskabelige udbytte af enhver kulturhistorisk genstand er det ikke blot nødvendigt at have kendskab til materiale, fremstillingsmåde, formål og rette brug. Man må først og fremmest fremskaffe besked om tid og sted for genstandens tilvirkning.

Den sikreste metode til en identificering af produkter fra ethvert firma er ved en undersøgelse af de hyppigt forekommende varemærker. Brødrene Bing satte ikke blot deres mærker på selve togmateriale, men forsynede ofte også ledvogterhuse, signalmaster, og alarmklokker, sågar sveller med deres kendetegn.

Disse mærker er påført materialet enten ved hjælp af en punsel, og findes da som hovedregel i positivt relief, et overføringsbillede, hvilken teknik blev almindelig udbredt omkring 1910, eller et gumstempel. Den nævnte rækkefølge er kronologisk, men dog overlappende.

Fig. 7. Firmaet Karl Bub i Nürnberg overtog i 1932 en del maskiner og halvferdige varer fra den lukkede legetøjsafdeling. Noget legetøj blev markedsført ca. 1932-33 mærket med dette kombinerede mærke. Efter Jeanmaire 1972.

Flertallet af lokomotiverne og togvognene i Karl Meys legetøjsamling er forsynet med disse firmamærker. En periodisk inddeling af de af Bing benyttede mærker er blevet forsøgt her, hvorved der er skabt mulighed for en datering af de pågældende produkter indenfor en acceptabel tidsramme.

Firmaet Bing anvendte igennem de mere end 50 år, hvor firmaet selv fremstillede legetøj, syv hovedtyper af varemærker, der atter kan opdeles i næsten en snes undertyper.

Den stående kvinde med skjoldet, hvorpå der læses GBN for Gebrüder Bing Nürnberg, kendes i tre varianter. Dette, Bings første, kendte firmamærke, Fig. 8, blev indført engang kort før år 1886, og var i brug til ca. 1902. Mærket er ikke fundet i Meys samling af Bing-tog i spor 0¹³. Kvindeskikkelsen skal tolkes som det personificerede Bayern.

Det næste varemærke består blot af bogstaverne GB. Mærket, der er meget sjældent forekommende, og som ikke findes i Meys samling, blev kun anvendt i årene mellem ca. 1895 og 1897¹⁴.

Bogstaverne GBN sammenslynget i monogramform udgør Bings tredje firmamærke, Fig. 8. Det blev indført ca. 1895, og var i anvendelse til slutningen af 1920-erne. Hovedsageligt findes det placeret på lokomotivernes flade røggammerdøre, men en enkelt godsvogn, DgB inv.nr. 2187:92, i spor I har det anbragt på den ene kortside.

Det fjerde varemærke har igen bogstaverne GBN, nu som hovedregel i et trepas omgivet af en rombe. Mærket kendes i mindst otte varianter, alle repræsenteret i Karl Meys samling. GBN i trepas omgivet af en rombe blev taget i brug ca. 1897, men træffes nok ikke efter ca. 1906.

En variant har, til erstatning for et trepas, tre sammenflettede ringe omkring bogstaverne GBN, Fig. 4. Denne variant kendes også uden rombe. Dateringen af disse to typer er sat til ca. 1902-12.

En ganske omfattende del af Karl Meys togvogne bærer endnu en variation over Bings fjerde firmamærke, nemlig GBN i trepas omgivet af en rombe med skravering, Fig. 8. Denne variant træffes første gang på forsiden af et katalog fra 1904, og blev indregistreret som varemærke i England i oktober 1906¹⁵. Det findes i brug indtil ca. 1914.

Fig. 8. Bing varemærker.

Før 1886 - ca. 1902

Ca. 1895 - 1930

Ca. 1910 - 1919

Ca. 1919 - 1925

Sidstnævnte variant kendes også med ordet BAVARIA under rhomben, hvor hele mærket er omkranset af endnu en rhombe. Mærket kan med rimelighed tidsfæstes til perioden 1909-19. I årene mellem 1910 og 1919 ses en variation heraf, hvor den ydre rhombe er udeladt, Fig. 8.

Omkring 1912 dukker et nyt varemærke op: G.B.N. Det ses overvejende punslet i positivt relief forneden på togvognenes kortsider. Også dette mærke går velsagtens af brug ca. 1919.

Selvom firmaet, som alt nævnt, fra 1919 kaldte sig for Bing Werke, skal man næppe forestille sig, at der efter dette år kun blev solgt togmateriale uden bogstaverne GBN. Dels har man vel haft et vist restlager af i forvejen stemplede hel- og halvfabrikata, dels var der måske også grund til at gøre publikum bekendt og fortrolig med det nye firmamærke BW.

Det sjette varemærke består af GBN i en rhombe over BW, Fig. 8. Kombinationsmærket bruges i perioden ca. 1919-25. Der er tale om et overgangsmærke fra GBN, for Gebrüder Bing Nürnberg, til BW, for Bing Werke¹⁶.

Det syvende og sidste varemærke BW kendes i en halv snes varianter, Fig. 5, 6 og 9. Det introduceredes i 1923, i al fald blev det – som alenemærke – indregistreret i England første gang i maj 1923¹⁵.

To af varianterne har BW placeret over henholdsvis BAVARIA og GERMANY, og kan antageligt tids-

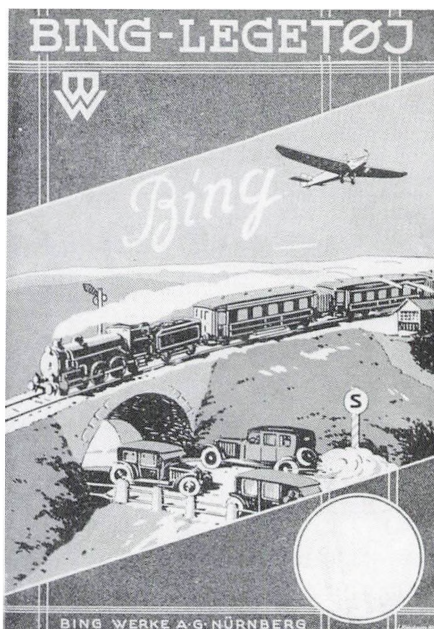

Fig. 9. Bings syvende varemærke ca. 1923-32 ses her på forsiden af et dansk katalog fra ca. 1928. Kataloget blev udsendt på en række sprog. Jeanmairé 1972 har som smudsomslag det samme billede, men med fransk tekst. DgB inv.nr. 2311:92.

fæstes til mellem ca. 1923 og 1927/28. To andre, ofte forekommende varianter har INT.REG. - TRADE MARK - BW - MADE IN BAVARIA/GERMANY¹⁷. Disse to mærker er forsøgsvis blevet dateret til ca. 1923 til 1930, henholdsvis 1932.

Når man sidder med et stykke usigneret legetøj i hænderne, må man gå andre veje for at opnå en korrekt identificering af legesagerne. Her må man underkaste de anonyme stykker en grundig undersøgelse, for at udskille eventuelle Bingske særtræk.

Flere detaljer er i den henseende vigtige. Hvordan ser koblingen ud? Hvilken profil har pufferne?

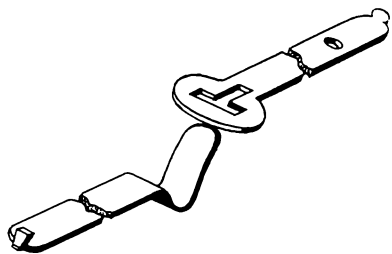

Fig. 10. Mange firmaer anvendte en T- og en hagekobling ved de lidt billigere togvogne og sæt. Efter Becher 1979.

Fig. 11. Bing brugte denne trepaskobling, ophaldt efter låsen, i årene ca. 1900-08. Efter Becher 1979.

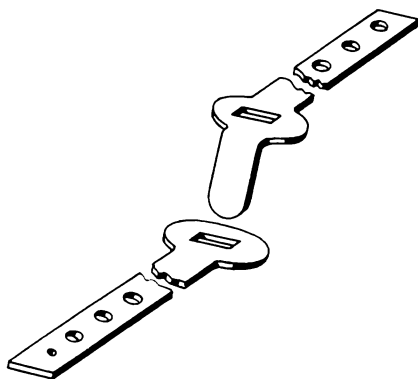

Fig. 12. Afsløseren for trepaskoblingen var i brug ca. 1908-32. Firmaet Karl Bub købte i 1932 Bings restlager af koblingen, og udstyrede i et par år egne togvogne med denne koblingstype. Efter Becher 1979.

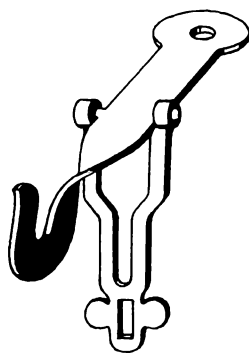

Fig. 13. En variant af Bings amerikaner-kobling, der var i brug fra ca. 1912 til midten af 1920'erne. Efter Becher 1979.

Hvilke specielle træk har hjulafskærmningen? Disse tre detaljer er de betydeligste, og vil som hovedregel være tilstrækkelige til en korrekt identificering af enhver togvogn fra et hvilket som helst legetøjsfirma.

Chromo-lithografiske træk ved udsmykningen af lokomotivets kelder og pufferplankens overside, af tenderens langsider, eller af deko-rationen omkring togvognenes vinduespartier, kan også afsløre en Bingsk herkomst.

Koblingen er ikke blot et vigtigt element i togkonstruktionen, men er for kendere i dag et betydningsfuldt ledemotiv til identificering og datering af gamle togvogne. Inden man påbegynder en tilskrivning af anonyme togvogne til firmaet Bing, bør man imidlertid sikre sig koblingens originalitet. Ofte vil man se, at koblingen på et eller andet tidspunkt er blevet udskiftet, enten med en nyere type, eller med en kobling fra et helt andet legetøjsfirma.

I begyndelsen anvendte næsten alle fremstillere af legetøjstog en ganske simpel hage- og ringkobling, eller en T- og ringkobling, Fig. 10. Selv på et tidspunkt, hvor andre, og mere raffinerede koblingssystemer var taget i anvendelse, brugte man stadig denne enkle form for kobling, dog fortrinsvis ved de billigere togsæt. Bing udstyrede vogne med denne koblingstype frem til 1932, og den findes godt repræsenteret i Karl Meys samling, f.eks. Fig. 26.

Fejlen ved denne koblingstype er dog, at den kun gør det muligt at placere togvognen på én bestemt måde i en togstamme. Alt afhænger jo af lokomotivets bageste stangkobling. Heraf følger automatisk vognens anbringelse i togstammen: ring- eller T-kobling foran, og hagekobling bagved. Af den grund fulgte snart andre koblingssystemer.

Allerede i år 1900, eller ganske kort tid før, indførte firmaet Bing den såkaldte trepaskobling, Fig. 11. Denne kobling, der findes repræsenteret i samlingen, forblev i produktion indtil ca. 1908. Trepaskoblingen er let genkendelig, og gør det nemt at udskille Bingske vogne blandt en flok anonyme togvogne.

I 1908 indførte man en ny koblingstype, Fig. 12. Den er nært beslægtet med en kobling, som firmaet Märklin & Cie havde introduceret året før, men der er dog afvigelser nok til en genkendelse af den Bingske kobling. Den fandt

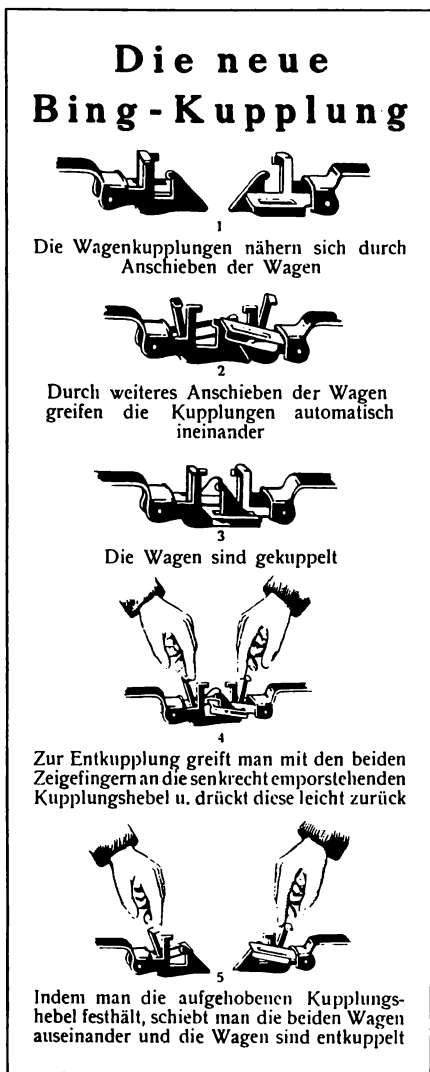

Fig. 14. I 1928 introducerede firmaet en ny kobling, der sikrede en mere effektiv sammenkobling af vognene. Typen blev brugt indtil 1932. Fra Bings 1928-katalog. Efter Jeanmaire i 1972.

anvendelse, indtil Bing stoppede al produktion af legetøj i 1932. Typen fremgår bedst af Fig. 29 og 34.

En modificeret udgave af hage- og ringkoblingen blev anvendt i tiden mellem ca. 1912 og 1925. Den var kun beregnet til Bings sto-

re amerikanske kundekreds, og benævnes derfor ofte som amerikankoblingen, Fig. 13 og 33.

I 1928 blev en ny slags kobling sendt på markedet. Den findes omtalt i flere kataloger fra Bing Werke, og var i brug til 1932, Fig. 14. Den ses bl.a. på tenderdamplokomotivet, Fig. 25.

Bings sidste koblingstype blev markedsført i 1931 som en elektroautomatisk kobling, Fig. 38. Vognene kunne frakobles automatisk, men også manuelt, idet der på vognenes ene langside var et lille håndtag til åbning af koblingsarmene. Koblingen er helt speciel for Bing, men ikke nogen fryd for øjet, da den er ganske overdimensioneret.

Desværre giver afbildninger i de gamle firmakataloger ikke altid det korrekte tidsrum for brugen af en given type kobling. Man genanvendte, vel med reduktion af omkostningerne for øje, hyppigt ældre billeder i nye kataloger. Således træffes trepaskoblingen, der gik ud af produktionen ca. 1908, endnu i Bings sidste katalog fra 1932.

Også et kendskab til de pufferne, som firmaet Bing anvendte i tidens løb, kan være med til at afgøre, hvorvidt anonyme togvogne er Bingske, og give et fingerpeg om dateringen. Indledningsvis skal det dog understreges, at pufferne, i modsætning til koblingen, ingen praktisk funktion har ved legetøjs-togene.

I modeljernbanens barndom

var pufferne gerne støbte af bly, og loddet fast til vognrammen. Sammen med flig-metoden til samling af togvognene, fulgte en ny teknik til anbringelse af pufferne. De blev nu hovedsageligt nittet fast på rammen, selvom et firma som Josef Kraus & Co. som regel fligsatte deres pufferne.

Ved de lidt dyrere togvogne anvendte Bing og de andre legetøjsfirmaer dog helst støbte puffer af messing eller nikkel; af og til var disse puffer fjedrende. Disse mere fornemme puffer var næsten altid forsynet med gevind og påskruet rammen.

Ikke alle togvogne var dog monteret med puffer. Således udelod man dem oftest ved de billigste togsæt, prisen skulle jo holdes konkurrencedygtig. Med til billedet hører også, at ingen togvogn – dyr som billig – til det amerikanske marked var udstyret med pufferne.

Firmaet Bing tilvirkede mindst tre hovedtyper af puffer¹⁹. Pufferne inddeles i typer især efter deres profilering, men andre særpræg er også brugbare, f.eks. diameteren af tallerknen eller længden af pufferen.

Den første type puffer blev introduceret ca. 1895, mens den næste slags var i brug efter 1902. Den sidste hovedtype findes på vogne fra tiden efter ca. 1920. I al fald de sidste to typer forblev i produktion indtil 1932. Den i 1920-markedsførte puffer blev, ganske som 1908-koblingen, i årene lige efter 1932 også anvendt af lege-

tøjsfirmaet Karl Bub i Nürnberg.

Især pufferne fra efter 1920 er let genkendelige ved deres robuste, cylinderagtige form uden vulst. De ældre puffertyper er altid kraftigt profilerede. Ved gennemgangen af togmaterialet vil de forskellige puffertyper blive nævnt.

Et par af Bing-togvognene i Karl Meys samling kan kun dateres ved hjælp af netop pufferne. Personvognene DgB inv.nr. 52:92 og 145:92 er ustemplede, og i alle væsentlige træk ganske identiske. Vogn DgB inv.nr. 145:92 har dog puffer fra efter ca. 1902, hvori- mod DgB inv.nr. 52:92 ses med de efter ca. 1920 producerede puffer.

Et sidste element i denne korte gennemgang af nyttige detaljer i en identificeringsproces er hjulafskærmningen, som tjener et praktisk og et symbolsk formål ved togmaterialet. For det første er hjulakslerne ophængt i denne hjulafskærmning, der, for det andet, bruges til at gøre diverse fjeder- og støddæmpningssystemer mere virkelighedstro.

Hvert firma anvendte deres egen helt specielle form for hjulafskærmning. Med de stemplede togvogne fra Bing ved hånden, er det forholdsvis simpelt at udskille ustemplede Bingske vogne fra andre firmaers usignerede togvogne. Et kendskab til de forskellige firmaers hjulafskærmningstyper er nok det bedste hjælpemiddel overhovedet til identificering af anonyme togvogne. Både kobling og puffer, der er påsat vognbun-

den eller rammen, kan være gået tabt, eller blevet udskiftet. Hjulafskærmningen er derimod en fra rammen uadskillelig del.

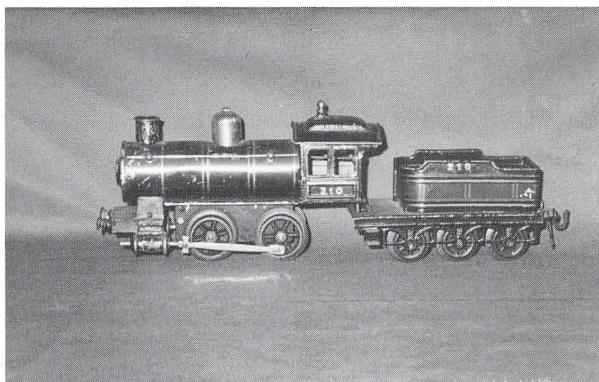
Indeholdt i Karl Meys samling af togvogne i spor 0 fra firmaet Bing er der 14 forskellige hjulafskærmninger. Hvor én type kun finder anvendelse et enkelt år, f.eks. Fig. 31, eller i en kort årrække, bruges en anden type igen- nem størstedelen af den her behandlede periode, f.eks. Fig. 27 og 32. De afbildede togvogne fremviser ti af disse typer, der alle vil blive nævnt i den korte gennemgang af de enkelte togvogne.

Et udvalg af samlingens Bing-tog

Firmaet Bing producerede damplokomotiver drevet af fjederoptræk, elektricitet og damp. Langt de fleste lokomotiver i samlingen er forsynet med en fjederoptræksmotor.

De første fjederdrevne damplokomotiver dukkede op i løbet af 1870-erne. Lokomotiverne, der bl.a. blev fremstillet af firmaet Johann Andreas Issmayer, var i al almindelighed af en ret dårlig kvalitet. Bing-teknikerne kastede sig over problemerne, og løste dem. Firmaets fjederdrevne lokomotiver blev af datidens brugere anset for markedets bedste og stærkeste. De største lokomotiver, i spor IV, var endog så kraftige, at de kunne transportere selv voksne personer

Fig. 15. Fjederdrevet damplokomotiv med tilhørende tender fra ca. 1908. DgB inv.nr. 2A-B:92.

rundt på banelegemet.

Brødrene Bing brugte megen energi på en videreudvikling af fjedermotoren, og Bing var faktisk det første selskab, der sendte lokomotiver på markedet med for- og baglæns virkende værk, som regel styret fra en omskifterstang i førerhuset. De fleste af lokomotiverne i samlingen har også en bremsestang i førerhuset, men mange kunne tillige stoppes ved hjælp af en særlig skinnetype, bremseskinnen, som kunne indbygges på passende steder i anlægget. Ved hæving af skinnebremsen aktiveredes en lille stang under lokomotivet, der blokerede fjedermotoren, så toget blev standset. Stangen ses f.eks. lige under cylinderen på Fig. 22.

I 1908 blev Bing-lokomotiverne for alvor elektrificeret. Den spæde start var blevet gjort i 1892, da firmaet Georges Carette & Cie markedsførte en elektrisk drevet sporvogn. Især Märklin greb ideen, og allerede i 1898 var mange damplokomotiver drevet af el. Først i midten af 1920-erne blev lokomotiverne udstyret med

stærkstrømsmotorer.

Dampdrevne lokomotiver blev til stadighed fremstillet, endskønt i et stærkt faldende antal. Hvor der i 1902-hovedkataloget opregnes 16 dampdrevne lokomotiver, ses der i Bings sidste hovedkatalog fra 1930 kun afbildet fem lokomotiver med denne form for fremdrift.

I midten af 1920-erne sendte Bing et helt nyt system på markedet. Systemet blev kaldt Tischbahn eller Miniaturbahn. Sporvidden var ca. 16,5 mm, det halve af spor 0. Ikke uden grund kaldte man systemet for 00, hvilket efter ca. 1950 blev omdøbt til HO, dvs. Halv Nul. Bordbanen blev leveret med fjeder- eller eldrevet damplokomotiv²⁰. Det nye system var vel ikke nogen ubetinget succes, men senere tiders kendere bedømmer bordbanen som en meget vigtig forløber for nutidens miniaturebaner.

Fra ca. 1905 anvendte Bing chromo-lithografering til farvelægning af blik, men ikke til alle vogne. Adskillige togvogne i den dyre prisklasse blev også leveret i

håndmalet stand. Chromo-lithografien var en tidsbesparende, og dermed billig metode til trykning af farver på blik. Et mønster blev i spejlvendt tilstand anbragt på gummivalser, og trykt på det i forvejen grundede blik. Metoden blev udviklet og patenteret i 1875 i London. Patentet udløb i 1889, og metoden fandt derefter anvendelse overalt.

Firmaer som Mathias Hess, grundlagt ca. 1825 i Nürnberg, og Johann Andreas Issmayer begyndte hurtigt at bruge chromo-lithografien i legetøjsfremstillingen. De to firmaer fortjener stor ros for deres anstrengelser med at få indpasset den nye teknik i produktionen af legetøj. Bing gjorde teknikken perfekt i løbet af førkrigs-årene, men de kunstneriske kvaliteter stagnerede hos Bing imod slutningen af 1920-erne, for i de første år af 1930-erne at gå stærkt i forfald.

I den Meyske legetøjssamling er der indeholdt omkring 800 lokomotiver og togvogne. Materialet stammer fra små 30 forskellige, fortrinsvis tyske firmaer. Karl Mey synes dog at have koncentreret sig om produkter i spor 0 fra fire fabrikker: Bing, Bub, Kraus og Märklin.

Brødrene Bings andel udgør i alt 188 enheder; det Bingske togmateriale i spor 0 er altså langt den største gruppe af den samlede togbestand.

Der findes 36 damplokomotiver, hvoraf 26 er fjederdrevne,

fem dampdrevne og fem eldrevne²¹. Hertil kommer 31 tendere, af hvilke de 16 har et tilhørende lokomotiv. Af togvogne er der optalt 121 stykker, grupperet som 70 godsvogne, 42 personvogne, syv spisevogne og to sovevogne. Tidsmæssigt er dette materiale indplaceret mellem ca. 1904 og 1932.

I det efterfølgende vil der blive givet en kort præsentation af udvalgte enheder fra det Bingske materiale i samlingen.

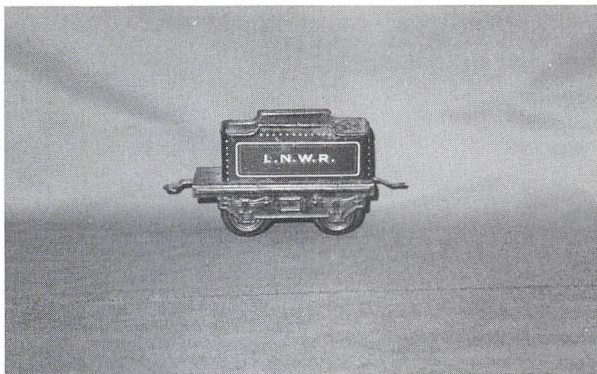
Det ældste damplokomotiv med tilhørende tender, Fig. 15, stammer fra ca. 1908²². Lokomotivet trækkes af en fjederdrevet motor med optrækningsaksel på højre side²³. Værket er forlæns virkende, og forsynet med en bremsestang i førerhuset. Materialet er af håndmalet og chromo-lithograferet blik. Hjulsystemet er 0-4-0²⁴.

Grundfarven er sort, med detaljer i rødt og guld. Kedlens røgekammerdør er mærket med GBN i monogramform. På hver side af kedlen er placeret en vandret løbestang, der i det virkelige liv gjorde det nemmere at holde fast under inspicering af kedlen. Som det eneste Bing-lokomotiv i spor 0 i samlingen har dette et lithograferet, meget detaljeret instrumentpanel i førerhuset med bl.a. fyrdør, vandstandsglas og flere manometre. Førerhuset er af den gammeldags type, hvor taget rækker næsten ind over tenderens kulbro.

Tenderen har tre aksler med stjernehjuls lignende skivehjul²⁵.

Fig. 16. Tender til det engelske jernbaneselskab London North Western Railway fra ca. 1913-14. DgB inv.nr. 5:92.

På den bagerste kortside er anbragt to støbte puffere og en kobling. Pufferne er af den type, der blev indført i 1902, mens koblingen er Bings trepaskobling fra ca. 1900-08. Vognkassen er sort, med detaljer i grønt, gult, rødt og guld, og bærer nummeret 210, ganske som lokomotivet. Under bunden er et stempel med GBN i trepas omgivet af en rombe med skravering. Denne variant af firmaets fjerde mærke var i brug ca. 1904-14.

Den næste tender, Fig. 16, er beregnet til det engelske marked, hvilket langsidernes L.N.W.R. illustrerer²⁶. Forkortelsen gælder jernbaneselskabet London North Western Railway, hvis farver – sort med røde og hvide detaljer – korrekt er gengivet. Koblingen er med en ringkobling til lokomotivets stangkobling, og en T-kobling til vognsiden.

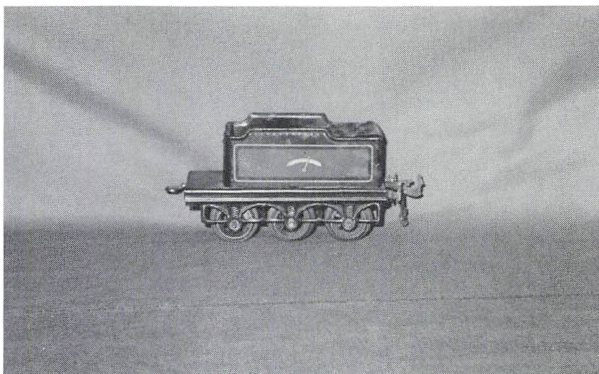
Tenderen har to aksler med skivehjul ophængt i en aftrappet hjulafskærmning, der indførtes ca. 1913, og forblev i produktion til 1932. Rammen er under bun-

den stemplet med en variant af Bings fjerde varemærke, Fig. 18, i brug ca. 1910-19. Dateringen af tenderen må være ca. 1913-14.

Den mest almindelige form for dekoration af en tender²⁷ vises på Fig. 17. Vognkassen er sort, og hver langsides har en grøn rektangel med rød og gul bort. Rektanglen har vægtskala med højrevendt viser. Bageste kortsides bærer samme udsmykning, dog uden skala. Forreste kortsides og kulbro er sort, mens et indlæg af reliefpræget blik, forestillende kul, ligeledes er sort.

Rammen har en delvis gennembrudt hjulafskærmning, der bærer tre aksler med støbte 6-eggers stjernehjul. Hjulafskærmningen er ganske som vist på Fig. 15. Forrest ses en T-kobling, mens der bagest er placeret en kobling af 1908-typen, og to puffere af den slags, der blev indført i 1902. Under bunden er stemplet en variant af Bings fjerde mærke. Dateringen af tenderen er sat til ca. 1913-19, hvilket reelt vil sige ca. 1913-14 eller 1919.

Fig. 17. På denne tender fra ca. 1913-19 ses en meget almindelig form for udsmykning. DgB inv.nr. 9:92.

Samlingens ældste, ægte damplokomotiv²⁸ er fra ca. 1914, og ses på Fig. 18. Kedlen er af poleret messing. I førerhuset ligger en oscillerende cylinder af støbejern og messing, hvor kraften overføres ved et tandhjul til to støbte drivhjul. Kobbelhjulene er af skivehjulstypen. Hjulsystemet er 0-4-0. Flammer fra vægerne har beskadiget en del lak. Kulkassen er med sekundær bemaling. Anbringelsen af damprøret, fra kedlen gennem førerhuset til cylinderen, er ingen æstetisk nydelse. Forrest på førerhuset ses rester af en variant af Bings fjerde varemærke, i brug ca. 1910-19.

Dateringen af damplokomotivet er sat til ca. 1914. Det skyldes, at lokomotivet netop i dette år ses afbildet med tilspidset røggammerdør. Lokomotivtypen forekommer allerede i 1909, men da altid med flad røggammerdør²⁹.

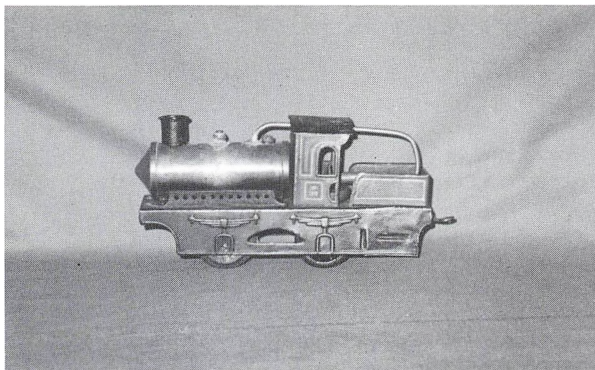
Den 1. Verdenskrig lukkede mange markeder, mens hel- og halvfabrikata hobede sig op i magasinerne. Varerne kunne først afsættes efter krigen. Et eksempel

herpå, Fig. 19, er det fjederdrevne damplokomotiv³⁰, der har et forlæns virkende værk med bremse i førerhuset. Det træffes første gang i Bings 1908-katalog, men pufferplankens overside har her et overføringsmærke som Fig. 8, i brug ca. 1919-25. Selve lokomotivtypen blev solgt endnu i 1927³¹.

Hjulsystemet er 0-4-0 med rødmaledede, støbte 10-eggers stjernehjulslignende skivehjul med forkromet drivstang fra drivhjul over kobbelhjul til cylinder. Kedlen er grøn med sort forparti, tilspidset røggammerdør, og høj, profileret skorsten. Førerhuset er grønt, med detaljer i sort, rødt og gult, hvor feltet under vinduespartiet på langsiden angiver sporvidden 0 = 35.

Det længste Bing-lokomotiv i samlingen, Fig. 20, er af en type, der normalt betegnes som Pacific³². Hjulene er rødmaledede, støbte stjernehjul med forkromet drivstang, påsat kobbelhjulet, med styring og krydshoved til cylinderen. Værket er et for- og baglæns virkende fjederværk med omskifter

Fig. 18. Dampdrevet damplokomotiv med oscillerende cylinder i førerhuset. Lokomotivet er fra ca. 1914. DgB inv.nr. 39:92.

for langsom og hurtig kørsel, samt en bremse, i førerhuset³³.

Pufferplanken har en 1908-kobling, og to støbte, påskruede puffere fra efter ca. 1920, samt hul til to frontlanterner. Røgkammerdøren har oprindeligt også haft en lanterne, men denne er nu afbrudt. På hver side af kedlen er placeret en forkromet løbestang. Lokomotivet er gjort strøm-linet: røgkammerdør, skorsten, dom og førerhus er tilspidset. Lokomotivet er holdt i sort med detaljer i rødt, hvilket leder hen til et Maffei-lokomotiv fra det Bayerske Statsjernbaneselskab. Mærket, anbragt på førerhusets gulv, er en variant af Bings syvende mærke: BW over GERMANY, i brug ca. 1923-28. Lokomotivet dateres til ca. 1925-28³⁴.

Fig. 21 viser tenderen hørende til Pacific-lokomotivet³⁵. Der er fire aksler, med rødmaledede, støbte stjerne-hjul, i to drejbare ophæng. Hjulafskærmningen blev indført ca. 1910, og var først beregnet til tendere, men et par år senere forekommer den også brugt ved

gods- og personvogne³⁶.

Grundfarven er sort med detaljer i rødt. Bagerst ses to støbte, påskruede puffere, og en kobling af den type, der blev indført i 1908. Ovenpå kassen er en mindre kasse med et indlæg af relief-præget blik, der forestiller kul. Bag den mindre kasse ses en tværgående værktøjskasse med oplukkeligt låg. Tenderen, der ses uden varemærke, er fra tiden efter ca. 1925, og vel fra årene mellem ca. 1925 og 1928³⁷.

Det næste fjederdrevne damplokomotiv, Fig. 22, kan dateres til ca. 1925-30³⁸. Grundfarven er atter sort med detaljer i rødt. Førerhusets panel bærer nummeret 3105³⁹. Hjulsystemet er 0-4-0 med rødmaledede, støbte 14-eggers stjerne-hjul. Kobbelt og drivhjul er forbundet med en forkromet kobbeltstang, mens en forkromet drivstang danner forbindelse mellem drivhjul og styring. Styringen består af et krydshoved mellem linealer, samt en stempelstang, der når igennem cylinderen, altså en ret god efterligning af de voksne

Fig. 19. Lokomotiver af denne slags blev introduceret i 1914, men varemærket røber, at dette fjederdrevne eksemplar hører tiden efter 1. Verdenskrig til. Ca. 1919-25. DgB inv.nr. 13:92.

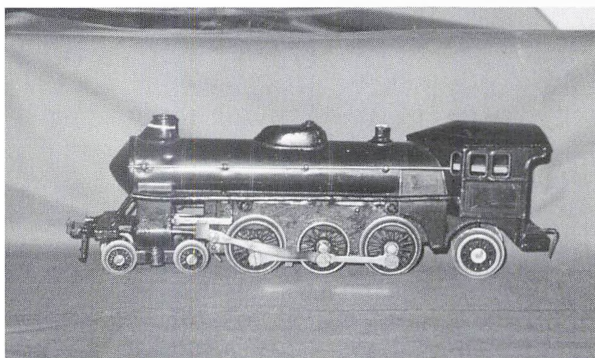
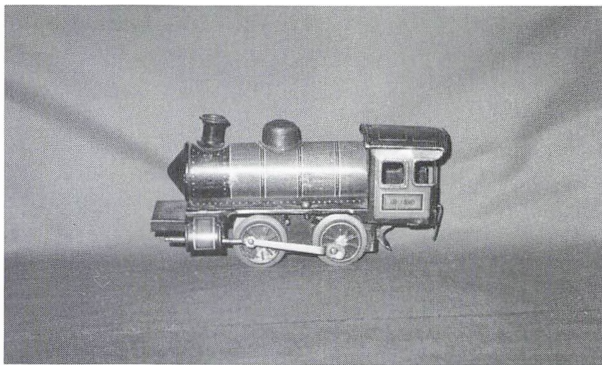

Fig. 20. Fjederdrevet damplokomotiv af typen Pacific fra ca. 1925-28. Den for- og baglæns virkende motor kan indstilles til langsom eller hurtig kørsel. DgB inv.nr. 19A:92.

Fig. 21. Tender fra ca. 1925-28 hørende til Pacificlokomotivet. DgB inv.nr. 22:92.

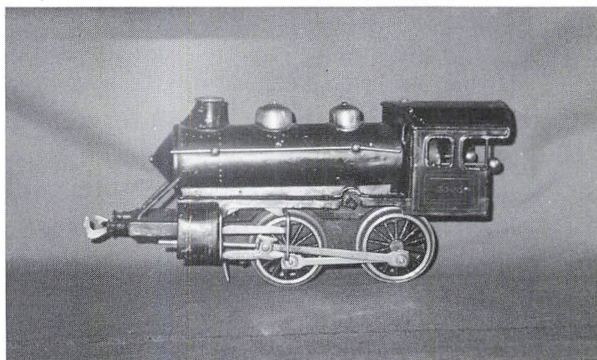
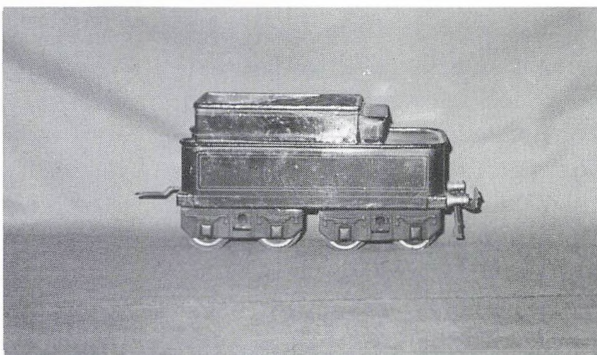
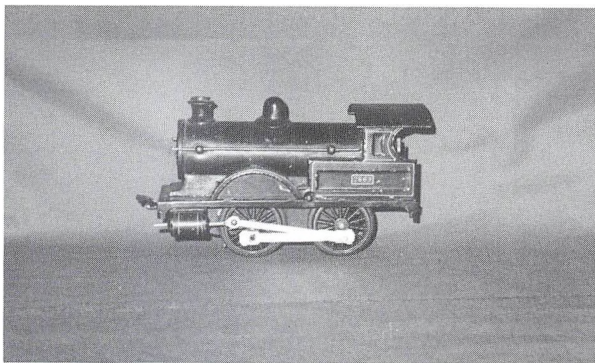

Fig. 22. Fjederdrevet damplokomotiv med en ret detaljeret styring, fra ca. 1925-30. DgB inv.nr. 22:92.

Fig. 23. Fjederdrevet damplokomotiv fra ca. 1926-29. Farverne viser hen til det engelske jernbaneselskab London North Western Railway. DgB inv.nr 16A:92.

lokomotivers Heusinger-styring.

Kedlen, der ses med forkromede løbestænger, har nu både dom og en lidt mindre, domformet sikkerhedsventil. Pufferplanken er udstyret med en 1908-kobling og to 1920-puffere. Foroven på planken er en variant af Bings syvende varemærke: Int. reg. - TRADE MARK - BW - BAVARIA, i brug ca. 1923-30. Inde i det tilspidsede førerhus anes omskifter og bremsestang.

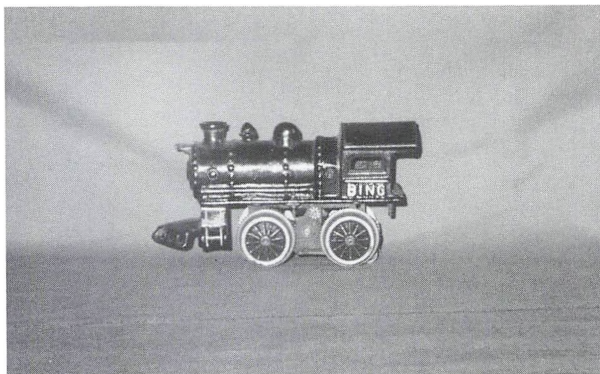
Dateringen kan næppe trækkes for meget ind i år 1930, hvor næsten alle Bings lokomotiver blev forsynet med en røgplade på hver side af røggammeret⁴⁰. De lave skorstene medførte ofte, at røgen slog ned, og derved besværliggjorde togførerens udsyn. De lodrette røgplader modvirkede dette fænomen. Igen kan man altså se, at legetøjet præcist genspejler de voksnes verden.

Lokomotiver til den engelske kundekreds kendetegnes ikke mindst ved det halvåbne førerhus, de store stænk-skærme over hjulene, samt ved korrekt farveføring⁴¹.

Fig. 23 viser et fjederdrevet damplokomotiv til jernbaneselskabet London North Western Railway⁴². Motoren er for- og baglæns virkende med omskifter og bremsestang i førerhuset. Hjulsystemet er 0-4-0 i sortmalede, støbte 14-egers stjernehjul med forkromet drivstang mellem drivhjul og cylinder, samt en forkromet kobbelstang mellem driv- og kobbelhjul⁴³. Over kobbelhjulene er en stænk-skærm med indskriften George the Fifth, i gult, mens vandkassen bærer nummeret 2663. Kedlen er udstyret med to løbestænger og fire dobbelte ringe i rødt. På den flade røggammerdør er Bings tredje varemærke, med GBN i monogramform, der var i brug fra ca. 1895 til langt op i 1920-erne. Dateringen er sat til ca. 1926-29⁴⁴.

Også til det amerikanske marked fremstillede firmaerne specielt udseende lokomotiver. Deres særtræk er en kofanger, en stor frontlanterne, og en klokke foroven på kedlen, som ydermere synes højt hævet over hjulene⁴⁵. Materialet er hovedsageligt støbejern.

Fig. 24. Eldrevet damplokomotiv af støbejern til det amerikanske marked. Ca. 1927-28. DgB inv.nr. 45:92.

Det viste eksemplar, Fig. 24, må være fra ca. 1927-29, og er forsynet med en 4-volts elmotor⁴⁶. Hjul kombinationen er 0-4-0 med rødmaledede, støbte 12-egers stjerne-hjul. Grundfarven er sort med detaljer i rødt, under førerhusets vindue er navnet BING i hvide bogstaver i positivt relief. Selve firmamærket er anbragt under førerhuset med et BW over GERMAN-Y. Denne variant af det syvende mærke fandt anvendelse i tiden ca. 1923-28⁴⁷.

En anden type lokomotiv er tenderdamplokomotivet⁴⁸, Fig. 25. Hjulsystemet er igen 0-4-0, med rødmaledede, støbte 10-egers stjerne-hjul. Værket er en for- og baglæns virkende fjedermotor med omskifter og bremsstang anbragt på førerhusets bagside, men denne placering bryder et ellers formfuldendt lokomotiv. Pufferplanken har rødmalet forside, to puffere fra efter 1920, mens koblingen er Bings 1928-model. Under planken ses to banerømmere.

Den store vandkasse bærer nummeret 3630. Bag på førerhu-

set er to puffere, og en variant af firmaets syvende mærke, i brug ca. 1923-32⁴⁹. Typen træffes første gang i 1928, men dette eksemplar er fra ca. 1930-32⁴⁹. Farverne viser hen til det engelske jernbaneselskab Great Western Railway.

Firmaet Bing fremstillede også motorvogne. Fig. 26, hvoraf én med fjedermotor er taget med her⁵⁰. Hjulsystemet er igen det mest almindelige, 0-4-0, med rødmaledede, delvis støbte 8-egers stjerne-hjul. Værket er forlæns virkende med bremse under bund. Grundfarven er mørkebrun med detaljer i gult og sort. Forrest er en T-kobling, bagerst en hagekobling. Hver kortsides bærer et firmamærke, ganske som tenderlokomotivets, i brug ca. 1923-32. Lyskassen på det sølvgrå tag er forsynet med to sorte pantografer til strømforsyningen.

Modellen virker uinspireret og fantasiløs, chromo-lithografien er lidet opsigtsvækkende. Bing har tabt gejsten, i al fald hvad dette eksemplar angår. Vognen kan dateres til ca. 1930-32⁵¹.

Fig. 25. Fjederdrevet tenderdamplokomotiv til det engelske jernbaneselskab Great Western Railway. Koblingstypen blev indført i 1928, men det viste eksemplar er fra ca. 1930-32. DgB inv.nr. 31:92.

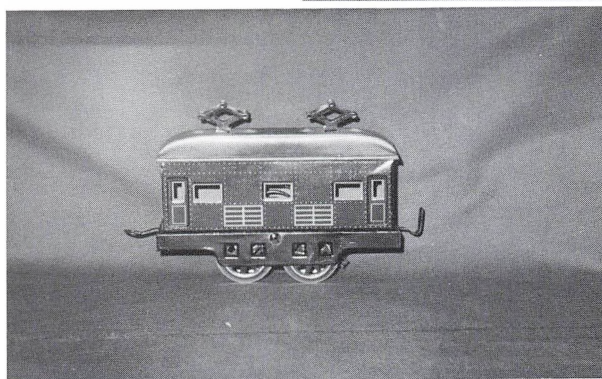
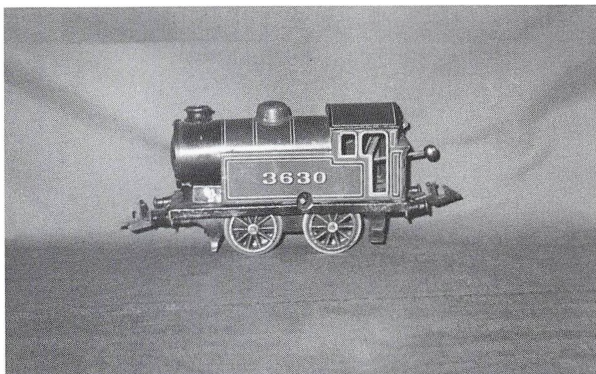

Fig. 26. Fjederdrevet motorvogn fra ca. 1930-32. DgB inv.nr. 34:92.

Hvis man nu vender sig mod togvognsmaterialet, er den ældste Bing-vogn en lille, åben højboards godsvogn, Fig. 27, fra ca. 1904-08. Hjulafskærmningen, der holder to aksler med 6-egers stjernehjulslignende skivehjul, ses allerede i 1895, og fandt anvendelse til langt op i 1920-erne⁵². Koblingstypen er en trepaskobling fra årene ca. 1900-08.

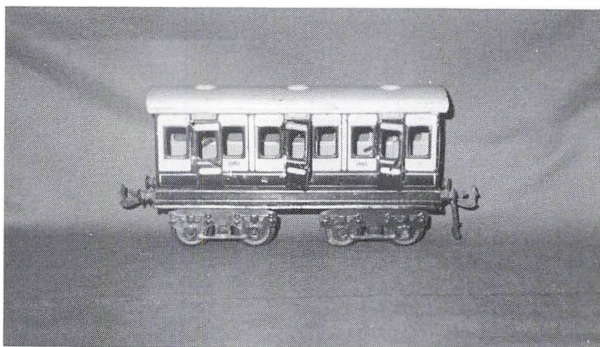
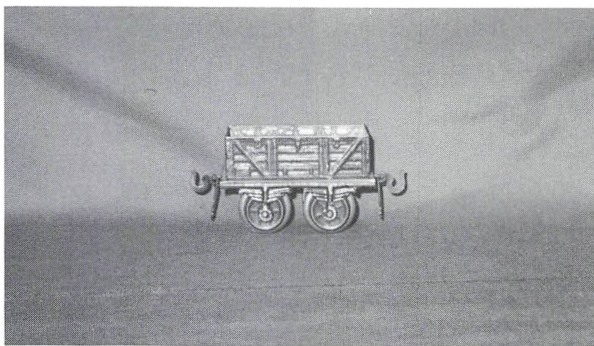
Vognen er dels håndlakeret, dels chromo-lithograferet. Undersiden er stemplet med en variant af firmaet Bings fjerde mærke, Fig. 8, i brug ca. 1904-14. Alt dette giver en datering af vognen til ca. 1904-08.

En typisk englænder-vogn⁵³ ses

på Fig. 28. De karakteristiske engelske træk er farverne, kupésystemet, bredden (5,5 cm), kortsidernes fremhævede ribber, og løbebrædderne, der gjorde det muligt for konduktøren under kørslen at komme fra kupé til kupé for billettering⁵⁴. Vognen er bemalet i jernbaneselskabet London North Western Railways kulører: brunt, beige, rødt, gult og hvidt. De fire aksler er placeret i to drejbare op-hæng, denne form for hjulafskærmning var i brug ca. 1908-19.

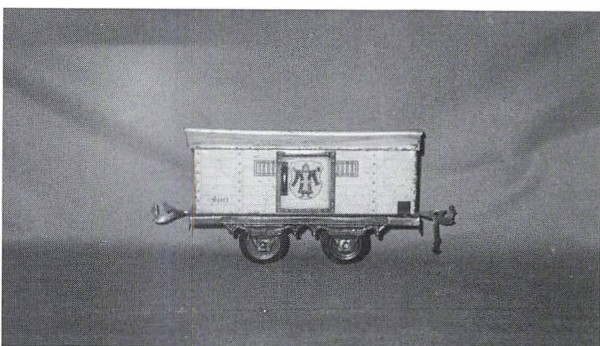
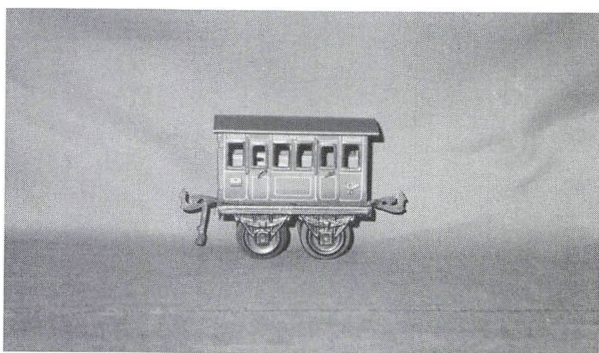
Vognen er inddelt i tre afdelinger, hver med en oplukkelig dør mellem to vindueshuller. Langsiderne ses mærket med 1985. Taget er hvidt, med tre flade ventila-

*Fig. 27. Den åbne gods-
vogn fra ca. 1904-08 er
dels håndmalet, dels chromo-
lithograferet. DgB inv.nr.
47:92.*

*Fig. 28. Kupévogn i jernba-
neselskabet London North
Western Railway's kulører.
Ca. 1912-19. DgB inv.nr.
119:92.*

*Fig. 29. Postvogn fra ca.
1913-19. Hjulafskærmnin-
gen er næsten identisk med
Fig. 31. DgB inv.nr.
120:92.*

*Fig. 30 Denne øtvogn kan
dateres til ca. 1913-19
DgB inv.nr. 64:92*

Fig. 31 Denne 1 og 2 klas-
ses personvogn nåede kun
lige at komme på markedet,
inden 1 Verdenskrig satte
en stopper for fremstillingen
af legetøj. Ca. 1914 DgB
inu.nr. 153C:92

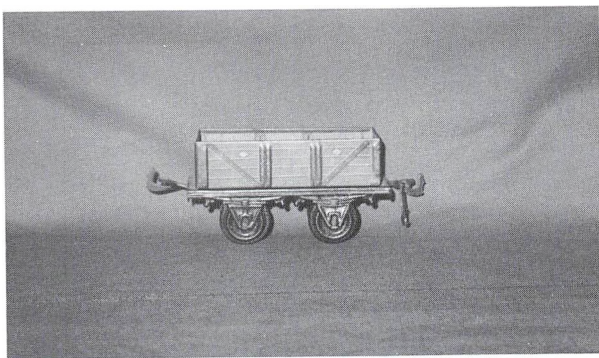
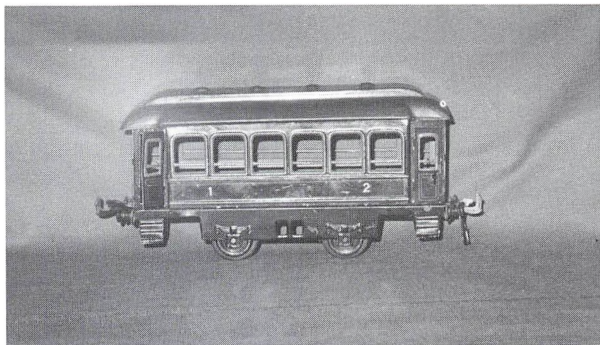

Fig. 32 Åben godsvogn
holdt i militære farver. Vogn-
nen blev produceret senest i
1914 men først markedsført
i 1915 DgB inu.nr. 61:92

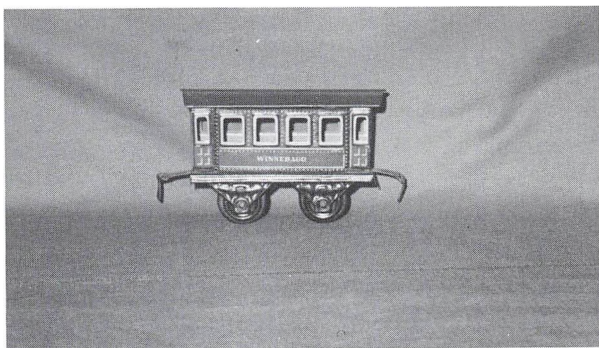

Fig. 33 Personvogne til det
amerikanske marked kende-
tegnes især ved den specielle
koblingstype. Ca. 1923-25
DgB inu.nr. 130:92

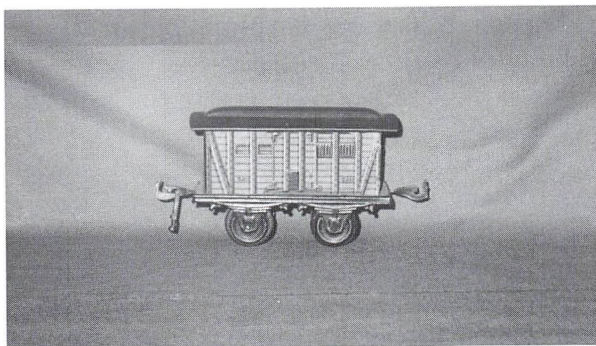
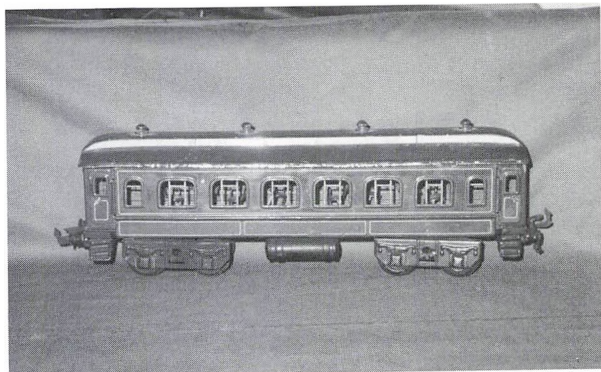

Fig. 34 Lukket godsvogn
fra ca. 1925-27 med en
meget realistisk chromo-litho-
grafering. DgB inu.nr.
72:92

Fig. 35 Håndmalet spisevogn med indretning fra ca. 1927-32 DgB inv.nr. 154D:92

tionsåbninger. Hver kortside er stemplet med GBN, Bings femte varemærke. Dette mærke var i brug ca. 1912-19, hvilket daterer denne togvogn i rimelig grad. Skal dateringen forsøges indsnævret, må man under henvisning til 1. Verdenskrig foreslå årene ca. 1912-14 og 1919.

En lille postvogn⁵⁵ er formentlig fra perioden ca. 1912-14 eller 1919, Fig. 29. To aksler med skivehjul er ophængt i en lukket hjulafskærmning, i brug ca. 1912-32. Koblingstypen er 1908-modellen. Undersiden er stemplet med en variant af Bings fjerde mærke, i brug ca. 1910-19.

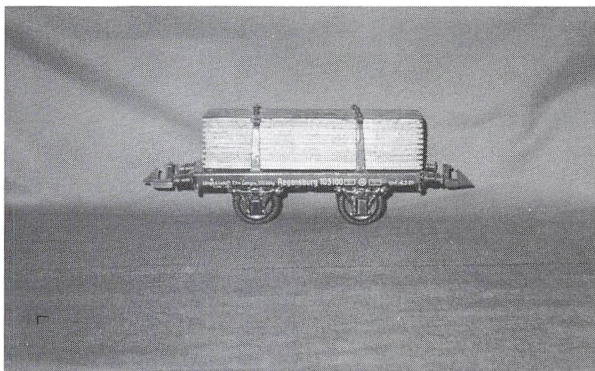
Selve vognkassen, olivengrøn med detaljer i gult, rødt, hvidt og sort, efterligner et kupésystem, med to vindueshuller flankerende hver dør. Langsidernes to døre er oplukkelige, under dørvindueshullerne ses lithograferet et posthorn, og et forseglet brev under en brevsprække. Kortsiderne har lodrette ribber under en rundbueribbe, et såkaldt englændertræk, samt stemplet GBN, Bings

femte varemærke, i brug ca. 1912-19.

En anden hjulafskærmning ses på Fig. 30. Vognen er en ølvogn⁵⁶. Selve vognkassen er hvid, med detaljer i lyseblåt, gult, sort og rødt, og efterligner en træklædning. Den oplukkelige skydedør er smykket med et lyseblåt skjold, hvorpå ses en kutteklædt mand⁵⁷. Skydedøren er flankeret af et lithograferet jalousi. Koblingen er Bings 1908-model. Under bunden er rammen stemplet med en variant af Bings fjerde mærke, i brug ca. 1910-19. Dateringen af denne ølvogn er ca. 1913-19, hvilket kan begrænses til ca. 1913-14 eller 1919.

En af Bings meget sjældne vogne ses afbildet på Fig. 31. Der er tale om en to-akslet personvogn⁵⁸. Hjulafskærmningen er helt speciel for denne vogntype. Rammen er udstyret med fire støbte, pånitte 1902-puffere, og en koblingstype i brug ca. 1908-32. Under bunden ses et stempel med GBN i trepas omgivet af en rhombe med skravering over BAVARIA, en variant af Bings fjerde varemærke, i

Fig. 36 Trælastvogn fra ca. 1930-32 Rammen oplyser godsvognens hjembanegård, Regensburg, men også vognens nummer i Bings kataloger: 105100. DgB inv.nr. 97:92

brug ca. 1910-19.

Vognkassen er rød med detaljer i orange, sort, hvidt og lyserødt. Det brune tag med den langsgående forhøjning har fire flade ventilationsåbninger. Som langsiderne viser, er der tale om en kombineret 1. og 2. classes vogn.

Vognen ses kun afbildet i Bings 1914-katalog, og det antages, at vogntypen er ret sjælden⁵⁹. Det er dog værd at bemærke hertil, at Karl Meys samling indeholder en lignende personvogn, men i 3. klasse, og derfor blå⁶⁰. Denne vogn bærer, mærkeligt nok, et stempel med BW over GERMANY, et varemærke, der var i brug ca. 1923-28.

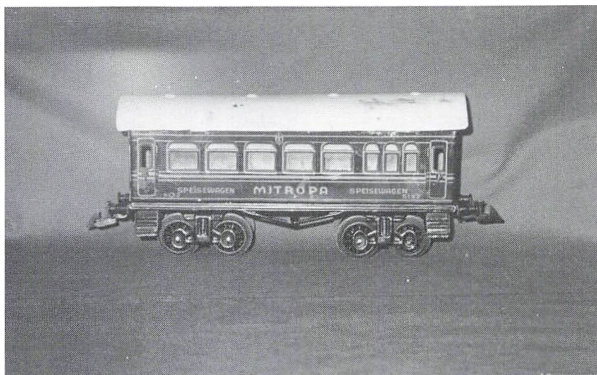
Den næste vogn⁶¹ er tilsyneladende en ganske almindelig åben, højboards godsvogn, Fig. 32. Hjulafskærmningen, der bærer to aksler med skivehjul, er af en type, som var i anvendelse fra ca. 1906 til produktionen af legetøj måtte indstilles i 1932. Under bunden er rammen stemplet med en variant af Bings fjerde mærke, i brug ca. 1910-19. Koblingstypen er fra

1908. Vognkassen er olivengrå med detaljer i sort, hvidt og mørkegråt, og forestiller en klædning af træ. Hver langsideside er påført to hvide rhomber og tallet 4123.

Hvis man vender sig mod de gamle firmakataloger, stopper man første gang ved 1912-kataloget⁶², men vognen, der er beregnet til England, bærer bogstaverne L.N.W.R., og hver side har syv vandrette brædder. Næste gang forekommer vogntypen i 1914-kataloget⁶³. Denne vogn har en last af mursten i en vognkasse med fem vandrette brædder. Det er ikke til at vide, om denne last har været fligsat. Vogn DgB inv.nr. 61:92 har ingen sprækker i bund eller sider til fligede lapper.

Først i 1915-kataloget⁶⁴ er der fuld overensstemmelse. Om det så er antallet af lithograferede nagler i hver diagonalribbe, er antallet – fem – det samme. Vognen er fra den serie på seks togvogne, der i 1915 blev sendt på det indenlandske marked i hærens olivengrå farver, og med et militært indhold. De forskellige vogne inde-

Fig. 37 Spisevogn fra jernbaneselskabet Mitropa fra ca. 1931-32. Vognen bærer nummer 5132 der er en henvisning til dens nummer i de Bingske kataloger. DgB inv.nr. 148:92

holdt henholdsvis en tremmevogn, teltdugsvogn, sanitetsvogn, pontonvogn, feltpostvogn og bagagevogn. Måske vil indholdet en skønne dag dukke op ved registreringen af samlingens militære køretøjer/redskaber.

En datering af stemplet pegede på årene mellem ca. 1910-19, men en gennemgang af gamle kataloger indsnævrede dateringen til udsendelsen af vognen til 1915, selvom den godt kan være blevet fremstillet ca. 1914.

En personvogn⁶⁵, beregnet til det amerikanske marked, vises som Fig. 33. Vognen er med to aksler, udstyret med skivehjul, og en hjulafskærmning i brug ca. 1906-32. Under bunden er stemplet Bings syvende mærke med INT. REG.- TRADE MARK - BW - MADE IN - GERMANY, i brug ca. 1923-32. Et specielt træk ved Bings amerikaner-vogne er koblingen, her er der anvendt en omvendt, dobbelt hagekobling.

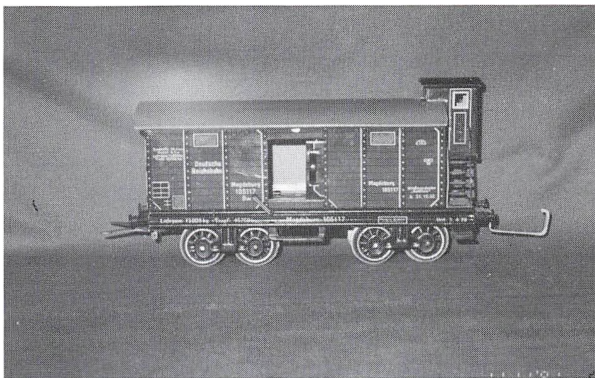
Vognkassen er mørkebrun med detaljer i sort, gult og hvidt, og efterligner en træbeklædning. Un-

der vinduesrækken, med fire vindueshuller mellem to lithograferede døre med vindueshul, læses WINNEBAGO, mens kortsiden, der har to smalle vindueshuller, er mærket med Bing's MINIATURE RAILROAD SYSTEM. Det mørkebrune tag med gennemgående forhøjning har en udkraget kant af samme slags, der ses anvendt på ølvognen, Fig. 30. Vognen bør nok dateres til ca. 1923-25⁶⁶.

En lukket postvogn, der er det næste eksemplar, Fig. 34, kan dateres til ca. 1925-27⁶⁷, skønt typen træffes allerede i 1912-kataloget. Den sorte ramme har en hjulafskærmning, brugt mellem ca. 1906 og 1932. Koblingen er Bings 1908-type. Bunden er stemplet med en variant af det syvende firmamærke, i brug ca. 1923-32.

Den olivengrønne vognkasse har olivengrå, sorte og gule detaljer, og efterligner en klædning af træ. Vognen er mærket 250, til højre ses to reliefprægede, lithograferede jalousier. Det brune tag har en langsgående forhøjning af en type, der træffes allerede før 1912.

Fig. 38 Lukket godsvoan med bremsehus fra ca. 1931-32 Vognen, der har hjemsted i Magdeburg, og ses nummereret 105117 er forsynet med Bings 1931-kobling. Nummer 105117 gælder dog for en tilsvarende vogn uden den nye kobling. DgB inv.n: 108A:92

Som repræsentant for spisevognene ses i Fig. 35 en vogn fra ca. 1927-32⁶⁸. De fire aksler med skivehjul er placeret i to drejbare ophæng mellem to langsgående gasbeholdere, der i det virkelige liv leverede energi til belysning, opvarmning og madlavning. På grund af en tyk, grøn lak under bunden er stemplet noget utydeligt, og der læses nu kun BW over et andet ord, der imidlertid må være BAVARIA eller GERMANY. Disse to mærker brugte Bing ca. 1923-27/28. Koblingen er fra efter ca. 1908, hvor de støbte puffere er af 1920-udgaven.

Den mørkegrønne, lakerede vognkasse har detaljer i rødt, gult og guld. De to oplukkelige døre fører ind til hver sin endeperron, hvorfra der er adgang til selve spiseafdelingen. Herinde er der to borde og seks højryggede stole, med tapper til anbringelse af figurer, samt en fatning til en elpære, så vognen kunne oplyses. Hver kortside har et dørhul under et fastgøringssted for en bælg. Det mørkebrune tag er med en gen-

nemgående lyskasse med fire profilerede ventilationsåbninger.

Vogntypen blev leveret siden 1912, og var beregnet til det lidt mere kvalitetsbevidste publikum.

I 1928 indførte Bing Werke en ny koblingstype, der ses anvendt på en trælast-vogn fra ca. 1930-32, Fig. 36. Den delvis gennembrudte hjulafskærmning, i brug ca. 1928-32, har akselkapper og bærer to aksler med skivehjul. På rammen læses bl.a. Regensburg 105100. Under bunden er et gult gummi-stempel med INT. REG. - TRADE MARK - BW - MADE IN - GERMANY, Bings sidste varemærke, i brug ca. 1923-32. Puffertypen er 1920-modellen⁶⁹.

På rammen ligger et træstykke med savede riller, der skal forestille en last af brædder. Lasten fastholdes af to x to rødmaledede, lodrette sidestøtter med tværgående ringkæder.

Endnu en spisevogn⁷⁰ ses afbildet som Fig. 37. På rammen er placeret to drejbare ophæng med fire aksler, med støbte 10-eggers stjernehjul. Hjulafskærmningen,

som Bing brugte i tiden mellem ca. 1913 og 1932, var meget populær. Mellem ophængene ses en armering. Bunden af rammen er stemplet med en variant af Bings syvende mærke, i brug ca. 1923-32. Koblingen er fra 1928, hvor pufferne er fra 1920.

Den vinrøde vognkasse har detaljer i guld og lyseblåt, mens vinduerne er dækket af celluloid. Under vinduesrækken læses 5132 SPEISEWAGEN MITROPA SPEISEWAGEN 5132⁷¹. Langsiders oplukkelige døre og kortsidernes dørhuller leder via en endeperron ind til vognens indre, der har to borde og fire stole. Over kortsidernes dørhul er et fastgøringssted for en bælg. Det hvide tag, med de fire flade ventilationsåbninger, er oplukkeligt.

Vognen er fra én af de sidste serier, som Bing fremstillede. Dateringen er sat til ca. 1931-32⁷².

Den sidste vogn i denne gennemgang, Fig. 38, er en lukket godsvogn med bremsehus⁷³. Den sorte ramme har bl.a. påskriften Magdeburg 105117. De fire aksler, med rødmaledede, støbte 10-eggers stjernehjul, er placeret i to drejbare ophæng. En strømsko, stemplet INT. REG. - TRADE MARK - BW - MADE IN - GERMAN Y i negativt relief, der var i brug ca. 1923-32, er anbragt under ét hjulophæng. Puffertypen blev indført i 1920.

Den røde vognkasse har detaljer i sort og hvidt, der efterligner en træklædning, og ses bl.a. mær-

ket med Deutsches Reichsbahn Magdeburg 105117. Hver langside har en oplukkelig skydedør over en ganske kort løbebrædde. Den ene kortside har to sorte, flig-satte trapper op til bremsehuset. Hver kortside er mærket med et overføringsmærke, næsten som strømskoens.

Koblingstypen er Bings sidste, fra 1931. Under bunden er anbragt en magnetisk virkende styringsmekanisme, der kan afkoble vognene med energi hentet fra strømskoen. Også manuelt er dette muligt, idet et lille håndtag, til udløsning af koblingsarmene, ses placeret lige til venstre for langsides skydedør⁷⁴.

Hermed er gennemgangen af brødrene Bings historie og firmaets togmateriel tilendebragt. Jeg har bestræbt mig på en udvælgelse af genstande til belysning af variationen i Karl Meys samling af Bingske tog, der samtidig afslører firmaet Bings rigt facetterede udbud.

Det er åbenbart, at denne tog-samling indeholder et såvel kvalitativt som kvantitativt set meget spændende kulturhistorisk materiale, som fortjener en gennemgående og dybdeborende analyse. Det ville være ønskværdigt, hvis der ad åre kunne blive udarbejdet et katalog over samlingens rullende materiel og jernbanetilbehøret. Et sådant katalog, eventuelt ordnet firmavis, og med udførlige afbildninger og omtaler af hver fabriks særtræk, vil kunne være en

støtte for kulturhistoriske museer, auktionshuse og privatsamlere i ind- og udland.

Noter

1. De personalhistoriske oplysninger er hentet fra DgB's sagsakter om Karl Mey, samlet under proviensskort 1:92.
2. En lille del af samlingen blev vist for offentligheden 30.11.1991-5.1.1992 i museets ju-leudstilling Mey i December.
3. Togvogne spor 0 i Meys registrant Ia, lokomotiver og tendere spor 0 i registrant Ib, togsæt spor H0-0-I i registrant IIa, togmateriel spor I-II i registrant IIb, tilbehør i registrant III, samt skinnemateriel spor H0-0-I i registrant XII, sidstnævnte udarbejdet 1991 af museet.
4. DAN 2, p. 658.
5. Firmahistorien hviler på Bangert 1981, pp. 35-37, 90-92 og 104. Becher 1979, pp. 11-14 og 179. Brauch & Bangert 1980, pp. 84-90 og 13a (grundlæggelse 1866). Carlson 1986 passim. Cieslik 1980, p. 49. Harrer 1989, pp. 19-20. Jeanmaire 1972, pp. 7-31. Jeanmaire 1974, pp. 5-8. Jeanmaire 1977, pp. 11-24. Kaiser & Baecker 1983, pp. 79-80 med grundlæggelse i 1866. King 1985, p. 163 med grundlæggelse i 1863 eller 1865. Pressland 1976, p. 220. Weltens 1977, pp. 42-43. Whitehouse & Levy 1987 passim.
6. Dette materiale blev ikke selv markedsført af firmaet Bing, se King 1985, p. 152, og ses kun sjældent i firmaets kataloger.
7. Til sammenligning meldes det, at Bings alvorligste konkurrent Märklin 1914 havde ansat ca. 600 personer, se Bangert 1981, p. 92.
8. Carlson 1986, p. 67.
9. Bings 1915-katalog, pp. 452 og 455. Jeanmaire 1977. Se nedenfor note 61.
10. Dette kombinationsmærke har bragt og bringer stadig nogen forvirring. Se f.eks. Nellesmann & Thomsen 596, 1990, pp. 67 og 69, hvor togvognene nr. 295a-b siges at være fra Bing ca. 1935. Der er rent faktisk tale om Bubske vogne fra ca. 1932-33, se DAN 1, p. 235 cf. nr. 4602, og DAN 5, pp. 1937 cf. samme nr., og 1941 cf. nr. 1045/0/4 samt DgB inv.nr. 188:92 og 189:92.
11. Firmaet J. Falk anvendte ved visse produkter en kombination af mærkerne JF og BW, se Kaiser og Baecker 1983, p. 83. Brødrene Fleischmann overtog en del Bingskibe, se Harrer 1989, pp. 20 og 47.
12. Weltens 1977, p. 14 står således ikke helt til troende med påstanden om, at Wall Street-krakket i 1929 »dealt the death blow to the Bing Concern«. Det var kun legetøjsproduktionen, der helt blev opgivet. Samme fejltagelse ses i Sigsgaard & Varnild 1982, p. 210. King 1985, p. 152 sætter 1934 som afslutningsår for firmaet. Stefan Bing klarede sig i øvrigt godt. Allerede ca. 1928 havde han stor succes, sammen med sønnen Franz, og Oswald Fischer, der var tidligere konstruktør i Bing Werke, med legetøjsfirmaet Trix Twin. Andre Bing-folk havde også heldet med sig. Ingeniør Hans Biller købte i 1935 legetøjsfirmaet Johann Philipp Meier, og startede i 1937 sit eget firma Patentspielwaren Fabrik Biller i Nürnberg. En af lederne fra Bing blev i 1933 af staten udpeget til leder af legetøjsfirmaet Tipp & Co. i Nürnberg, hvis chef i største hast fortrak til England.
13. En noget særpræget variant ses i Becher 1979, p. 163 nr. 7.
14. Dette mærke kender jeg blot fra en omtale i O'Neill 1988, p. 161 nr. 4-6. Hvis det er så mageløst, som O'Neill fremhæver, kunne man godt have ønsket sig et bedre billede. Mærket, der sidder på siden af kedlen, synes dog at bestå af et stort G og B, med et lidt mindre N imellem. Ifald dette er korrekt, er der vel kun tale om en variant af Bings tredje varemærke, GBN i monogramform.
15. Indregistreringsdata fra Pressland 1976, p. 220.
16. Se f.eks. King 1985, p. 163.
17. Dette betyder, at varemærket er anbragt i fire linier under hinanden.
18. Bing anvendte gennem tiden syv hovedtyper af koblinger, hvortil det bemærkes, at firmaets første koblingstype ikke er omtalt i teksten, da den ikke forefindes i samlingen. For afbildninger af Bingske koblinger, se f.eks. Becher 1979, pp. 166-67, og Harrer 1989, pp. 74-75.
19. Se Becher 1979, p. 169 nr. 5-7, der dog er lidt korrekte.
20. Se foto i O'Neill 1988, p. 197 nr. 16-20. Levy 1986, p. 20, og Sigsgaard & Varnild 1982, p. 210, mener systemet blev introduceret i 1923. Det ses vel første gang i et Gamage-katalog fra 1924, se Levy 1986, p. 131. Karl Bub i Nürnberg erhvervede i 1932 et større parti af disse miniaturebaner, som blev solgt i et par år herefter. Karl Meys samling rummer både Bingske og Bubske miniaturebaner af denne slags. Bing: damplokomotiv og tenderdamplokomotiv, begge fjederdrevne, samt fem godsvogne og to personvogne DgB inv.nr. 2269-

- 2278:92. Bub: tenderdamplokomotiv, fjederdrejet DgB inv.nr. 2279:92. Systemet var udviklet 1914, men kom først frem ca. 1923-24.
21. Blandt de 26 fjederdrevne lokomotiver er indeholdt et tenderdamplokomotiv og tre motorvogne. Til de fem eldrevne lokomotiver er medregnet en motorvogn.
22. DgB inv.nr. 2A:92, Mey Ia, 31. Længde 18 cm. Se Bings 1908-katalog p. 108 nr. 14252/0, Jeanmaire 1972.
23. Lokomotiver med optrækningsakslen anbragt på højre side er et lidt usædvanligt syn. Af de her omtalte lokomotiver har kun dette, og DgB inv.nr. 19A:92, Fig. 37, en sådan placering af akslen.
24. Dvs. med et driv- og et kobbelhjul på hver side, men altså hverken løbe- eller truckhjul. System 0-4-0 er bare én måde at opregne antal af hjul på. Et andet system ville lyde 0-2-0, hvor man kun tæller hjul på én side. System 4-4-0 ses på DgB inv.nr. 4:92 og 18:92, system 4-6-0 på DgB inv.nr. 36A:92, og system 4-6-2 på DgB inv.nr. 19A:92 og 154A:92. Resten af de Bingske lokomotiver i spor 0 har system 0-4-0.
25. DgB inv.nr. 2B:92, Mey Ib, 31. Rammelængde 12 cm. Bings 1908-katalog p. 108 nr. 14348/0, Jeanmaire 1972.
26. DgB inv.nr. 5:92, Mey Ib, 80. Længde 9,8 cm. Bings 1913-katalog p. 346 cf. sæt nr. 170/173/0, og 1914-katalog p. 399 cf. sæt nr. 170/326/00, begge Jeanmaire 1977, der begge har puffer og dekoration som f.eks. DgB inv.nr. 9:92. Se også Bings 1912-katalog p. 149 nr. 170/1673/0, Jeanmaire 1977, hvis hjulafskærmning dog synes lidt afvigende.
27. DgB inv.nr. 9:92, Mey Ib, 57. Længde 11,1 cm. Bings 1913-katalog p. 347 sæt nr. 170/181/0, Jeanmaire 1977, Cf. også 1915-katalog p. 453 nr. 170/3637, Jeanmaire 1977, der dog er to-akset.
28. DgB inv.nr. 39:92, Mey Ib, 48. Længde 17,2 cm.
29. Bings 1914-katalog p. 386 cf. nr. 160/520, Jeanmaire 1977. Cf. også 1912-katalog p. 103 samme nr., Jeanmaire 1977, og 1909-katalog p. 118 samme nr., Jeanmaire 1972. Bemærk dog, at damprøret på DgB inv.nr. 39:92 ender bagerst i kulkassen modsat alle henvisninger.
30. DgB inv.nr. 13:92, Mey Ib, 22. Længde 16,5 cm.
31. Bings 1914-katalog p. 399 sæt nr. 170/326/00, og p. 408 cf. nr. 170/1566 (sidsnavnte med puffer), 1915-katalog p. 454 sæt nr. 170/1150 er idenisk med 1914-sæt nr. 170/326/00, men forklædt som Sanitäts-Eisenbahnzug, Jeanmaire 1977. Se også 1927-katalog p. 8 nr. 11/445/0 med fastsiddende optrækningsnøgle og kobbelstang, Jeanmaire 1986.
32. DgB inv.nr. 19A:92, Mey Ib, 58. Længde 32,5 cm. For et tilsvarende, dog eldrevet damplokomotiv, se DgB inv.nr. 154A:92. Pacific-lokomotiver har altid hjulsystem 4-6-2, mens lokomotiver med hjul i system 4-4-2 benævnes Atlantic. Typen ses afbildet i Levy 1986, p. 111 nr. 3.
33. Lokomotiv DgB inv.nr. 2A:92 har samme akselplacering, se note 23.
34. Bing producerede Pacific-lokomotiver som DgB inv.nr. 19A:92 allerede fra 1909, men det tilspidsede førerhus ved denne type ses først ca. 1925. Se ca. 1925-katalog p. 225 nr. 11/427/0, og 1927-katalog p. 253 samme nr., Jeanmaire 1972. Se O'Neill 1988, pp. 180-81 nr. 2, hvor et eksemplar i spor I med kun tilspidset førerhus ses afbildet. O'Neill daterer det til 1912, hvilket er forkert, da pufferplanken tydeligt ses mærket med BW over BAVANIA eller GERMANY, der hører hjemme efter ca. 1923. Under alle omstændigheder er O'Neills eksemplar en besynderlig hybrid. DgB inv.nr. 19A:92 har nok kørt i et dansk hjem, i al fald er DSB's rød-hvide bånd med en sekundær hånd malet om skorstenen.
35. DgB inv.nr. 19B:92, Mey Ib, 58. Længde 15,2 cm.
36. Se f.eks. 35.
37. Ca. 1925-katalog p. 225 nr. 11/427/0, og 1927-katalog p. 253 samme nr., Jeanmaire 1972. Ses ikke katalogiseret efter 1928, men dog afbildet i 1930-katalog p. 79 ved drejeskive nr. 10/6132/0, Jeanmaire 1986.
38. DgB inv.nr. 22:92, Mey Ib, 15. Længde 21 cm. For- og baglæns virkende fjedermotor med omskifter og bræmse anbragt i førerhus.
39. Dette nummer ses også brugt på damplokomotivet i sæt nr. 11/321/1 i Bings 1930-katalog p. 11, Jeanmaire 1986.
40. Ca. 1925-katalog p. 226 nr. 11/416/0, og 1927-katalog p. 252 samme nr. (panel mærket 0 = 35), Jeanmaire 1972.
41. For et typisk engländer-lokomotiv, se Fig. 4.
42. DgB inv.nr. 16A:92, Mey Ib, 10. Længde 15,7 cm.
43. Venstre sides driv- og kobbelstang er sekundære.
44. 1926-katalog p. 244 cf. nr. 4708/0, Jeanmaire 1972. Formmæssigt meget tæt på 1927-katalog p. 8 nr. 11/455/0, Jeanmaire 1986. Et lignende George the Fifth-lokomotiv er afbildet i Jeanmaire 1977 p. 452 øverst.
45. For et typisk amerikaner-lokomotiv, se f.eks. Pressland 1976, p. 82 nr. 200, og Schroeder 1971, p. 112 f.eks. nr. 510/902, og nr. 524/12/0 N (sidsnavnte to er Bing-loko-

- motiver fra et 1910-katalog).
46. DgB inv.nr. 45:92, Mey Ib, 56. Længde 14.8 cm. Frontlanterner er afbrudt.
  47. Typen ses i et amerikansk katalog p. 220 nr. 523/508, Jeanmaire 1972. Jeanmaire daterer dette katalog til før 1914, men udfra Schroeder – se note 45 – kan det tidsfæstes til at være fra 1910. DgB inv.nr. 45:92 passer dateringsmæssigt til Bings 1927-katalog p. 262 sæt nr. 11/530/0, Jeanmaire 1972.
  48. DgB inv.nr. 31:92, Mey Ib, 54. Længde 15.5 cm.
  49. Bings 1928-katalog p. 265 nr. 11/463/0, Jeanmaire 1972, og 1930-katalog p. 17 samme nr., Jeanmaire 1986. Disse to har domnen placeret på et gult/sort bånd om kedlen, hvor 1930-katalog p. 4 sæt nr. 11/363/0, Jeanmaire 1986, har domnen anbragt mellem to af disse bånd, ganske som DgB inv.nr. 31:92.
  50. DgB inv.nr. 34:92, Mey Ib, 45. Længde 13.8 cm. I original æske bl.a. med nummer 11/472/0 på etiketten. Samme type som DgB inv.nr. 35:92.
  51. Bings 1930-katalog p. 17 nr. 11/472/0, Jeanmaire 1986, der dog ses med rundbuede vindueshuller.
  52. DgB inv.nr. 47:92, Mey Ia, 19. Længde 8.2 cm. Bings 1902-katalog p. 141 cf. nr. 8403, Jeanmaire 1974, dog med puffere og anden placering af langsidernes diagonalribber. For udseendet af DgB inv.nr. 47:92, se også Bings 1912-katalog p. 156 sæt nr. 242/11/3, og sæt nr. 242/12/6, Jeanmaire 1977.
  53. DgB inv.nr. 119:92, Mey Ia, 168. Længde 16 cm. Typen er ikke genfundet i tilgængelige firmakataloger, men en ældre, lignende vogn findes afbildet i Jeanmaire 1974, pp. 290 og 335. Denne ses imidlertid med trepaskobling ca. 1900-08, en anden hjulafskærmning, og med kraftigt profilerede ventilationsåbninger på taget.
  54. Vogne til det engelske marked, hvor publikum krævede mere vellignende materiel var sædvanligvis bredere end de kontinentale modeller.
  55. DgB inv.nr. 120:92, Mey Ia, 204. Længde 8.4 cm. Bings 1912-katalog p. 157 cf. nr. 10162/0, Jeanmaire 1977, der dog har puffere og gennembrudt hjulafskærmning. Se Becher 1979, p. 88.
  56. DgB inv.nr. 64:92, Mey Ia, 3. Længde 13.8 cm. Bings 1913-katalog p. 353 cf. nr. 10493/0, Jeanmaire 1977, hvor taget dog synes ret afskåret. For Bingske vogne i spor I af samme type, se DgB inv.nr. 2204:92 og 2211:92.
  57. Personen ses allerede ca. 1898 på en EXPERT BRAUEREI-vogn i hæftet Der kleine Eisenbahn-Ingenieur, se Jeanmaire 1972, p. 38, og kaldes Münchner Kindl, se Brauch & Bangert 1980, p. 80 med Abb. 107.
  58. DgB inv.nr. 153C:92, Mey Ia, 35. Rammelængde 18.1 cm. Fra togsæt bestående af eldrevet damplokomotiv, tender, postvogn og to personvogne, DgB inv.nr. 153A-E:92.
  59. Bings 1914-katalog p. 401 sæt nr. 170/339/0, og sæt nr. 170/341/0, Jeanmaire 1977. Se også Jeanmaire 1972, p. 203 med foto.
  60. DgB inv.nr. 129:92, Mey Ia, 89. Rammelængde 18.1 cm. I litteraturen om modeljernbanetog nævnes af og til de sjældne 1914-vogne, men et eksemplar med denne datering er ikke genfundet nogetsteds.
  61. DgB inv.nr. 61:92, Mey Ia, 279. Rammelængde 11.3 cm.
  62. Bings 1912-katalog p. 165 cf. nr. 14390/0, Jeanmaire 1972.
  63. Bings 1914-katalog p. 208 cf. nr. 10558/0, Jeanmaire 1972.
  64. Bings 1915-katalog p. 215 cf. nr. 10669/0 til 10674/0, Jeanmaire 1972.
  65. DgB inv.nr. 130:92, Mey Ia, 137. Rammelængde 10.1 cm.
  66. Bings 1910-katalog (se note 45 og 47) p. 219 cf. sæt nr. 510/154, Jeanmaire 1972, der ses uden Winnebago-tekst. Bings amerikanerprogram hed The Bing Miniature Railway (!) System, se uddrag af 1910-katalog i Schroeder 1971, p. 112, samt DgB inv.nr. 2169:92, der er et låg til en togæske.
  67. DgB inv.nr. 72:92, Mey Ia, 53. Rammelængde 11.3 cm. Bings 1912-katalog p. 157 nr. 10159/0, Jeanmaire 1977, med anden tag- og hjulafskærmningstype, samt uden tallet 250. Ca. 1925-katalog p. 229 nr. 10/56/0, Jeanmaire 1972, og 1927-katalog p. 10 samme nr., Jeanmaire 1986. Ca. 1925- og 1927-henvisningerne har gennemgående tagforhøjning, gennembrudt hjulafskærmning, og andet tal på langsiden.
  68. DgB inv.nr. 154D:92, Mey Ia, 15. Rammelængde 29.1 cm. Fra togsæt bestående af eldrevet damplokomotiv, tender, post-, person- og spisevogn, DgB inv.nr. 154A-E:92. Bings 1927-katalog p. 39 nr. 11/774/0, Jeanmaire 1986. Se f.eks. Bings 1912-katalog p. 160 nr. 10228/0, Jeanmaire 1977, og foto i Jeanmaire 1972, p. 399. Vogntypen er meget amerikansk-inspireret.
  69. DgB inv.nr. 97:92, Mey Ia, 6. Rammelængde 13.6 cm. Bings 1930-katalog p. 50 nr. 10/5100/0 (hvilket nummer ses på rammen), Jeanmaire 1986, der dog er mærket Dresden. Antageligt var firmaet leveringsdygtig i vogne med navnene på en række større tyske jernbanecentre, se f.eks. note 74.
  70. DgB inv.nr. 148:92, Mey Ia, 144. Rammelængde 18.1 cm. Fra togsæt bestående af eldrevet damplokomotiv, tender, postvogn og to personvogne, DgB inv.nr. 148A-E:92.

længde 19,8 cm.

71. Mitropa, der er en forkortelse for Mitteleuropäische Schlaf- und Speisewagen AG, var et datterselskab, grundlagt i 1916, af den tyske rigsbane, og havde både sove-, spise- og salonvogne.
72. Bings 1931-katalog p. 7 nr. 10/5132/0 (hvilket nummer ses på langsiden), Jeanmaire 1986.
73. DgB inv.nr. 108A:92, Mey Ia, 184. Rammelængde 18,6 cm. I original æske med bl.a. 909231-12/15117/0 på etiketten, se DgB inv.nr. 108B:92.
74. Bings 1931-katalog p. 11 nr. 12/15117/0, Jeanmaire 1986. Bemærk, at typen – bortset fra den elektroautomatiske kobling – er identisk med 1930-katalog p. 54 nr. 10/15117/0 (hvilket nummer ses på rammen og langsiden), Jeanmaire 1986. Begge henvisninger ses dog mærket Mainz og ?17231. Den elektroautomatiske kobling, set nedefra, vises i Harrer 1989, p. 74. Læg også mærke til den lidt afvigende 1931-kobling, der er afbildet i Bings 1931 katalog pp. 10-11, Jeanmaire 1986.

Litteratur- og forkortelsesliste

- Bangert, Albrecht: *Altes Spielzeug. Eisenbahnen & Zubehör*; München 1981. (Bangert 1981).
- Becher, Uno: *Als die Züge fahren lernten, aus den Kindertagen der Modellbahnen*; Düsseldorf 1979. (Becher 1979).
- Brauch, Margot & Albrecht Bangert: *Blechspielzeug, mechanische Raritäten und ihre Hersteller*; München 1980. (Brauch & Bangert 1980).
- Carlson, Pierce: *Toy Trains, a History*; London 1986. (Carlson 1986).
- Cieslik, Jürgen: *Blech-Spielzeug. Eisenbahnen, Autos, Schiffe und Flugzeuge*; München 1980. (Cieslik 1980).
- Harrer, Kurt: *Lexikon Blech Spielzeug*, 2. Auflage; Düsseldorf 1989. (Harrer 1989).
- Jeanmaire, Claude: *Bing, die Modellbahnen unserer Grossväter, die Geschichte des Hauses Bing, Nürnberg, von 1866-1933 (-1966)*; Archiv 17,

Verlag Eisenbahn Villigen 1972. (Jeanmaire 1972).

- Jeanmaire, Claude: *Gebrüder Bing, die grossen Nürnberger, technisches Spielzeug aus der „guten alten Zeit“*, Händler-Kataloge 1902-1904 Archiv 28, Verlag Eisenbahn; Villigen 1974. (Jeanmaire 1974).
- Jeanmaire, Claude: *Gebrüder Bing 1912-1915, Spielzeug zur Vorkriegszeit, technisches Spielzeug aus der „guten alten Zeit“*, Händler-Hauptkatalog und Nachträge; Archiv 29, Verlag Eisenbahn; Villigen 1977. (Jeanmaire 1977).
- Jeanmaire, Claude: *Bing Metall Spielwaren, Archiv 123, Verlag Eisenbahn, Händler-Kataloge der Jahre 1927 bis 1932*; Villigen 1986. (Jeanmaire 1986).
- Kaiser, Wolf & Carl Ernst J. Baecker: *Blechspielzeug, Dampfspielzeug*; München 1983. (Kaiser & Baecker 1983).
- King, Constance Eileen: *The Encyclopedia of Toys*; London repr. 1985. (King 1985).
- Levy, Alleen: *A Century of Model Trains*; London 1986. (Levy 1986).
- Nellemann & Thomsen, *International Legetøjsauktion 596, den 14.-15. maj 1990*. (Nellemann & Thomsen 596, 1990).
- Die Anderen Nürnberger, technisches Spielzeug aus der „guten Alten Zeit“*, Band 1-2-5; Frankfurt am Main 1973-1976. (DAN + nr.).
- O'Neill, Richard: *The Collector's Encyclopedia of Metal Toys*, compiled by –; New York 1988. (O'Neill 1988).
- Pressland, David: *The Art of the Tin Toy*; London 1976. (Pressland 1976).
- Schroeder, Joseph J. Jr.: *The Wonderful World of Toys, Games & Dolls 1860-1930*, edited by –; Northfield, Ill. 1971. (Schroeder 1971).
- Sigsgaard, Jens & Ib Varnild: *Det legede vi med.... gammelt legetøj i Danmark*, redigeret af –; København 1982. (Sigsgaard og Varnild 1982).
- Weltens, Arno: *Mechanical Tin Toys in Colour*; London 1977. (Weltens 1977).
- Whitehouse, Patrick & Allen Levy: *The World of Model Trains*, edited by –; London repr. 1987. (Whitehouse & Levy 1987).
- Illustrationer fra Claude Jeanmaires bøger om firmaet Bing gengives her med venlig tilladelse fra Verlag Eisenbahn, CH-5234 Villigen, Schweiz.

11/367/0

- 11/367/0 Jernbane med Urværk, moderne Lokomotiv med prima længseløbende Urværk til Frem- og Bak-Kørsel med automatisk Omskiftning fra Skinnerne, Tender, 2 Person- og 1 Pakvoغن, Toglængde 75 cm., 1 Skinneoval = 8 krumme og 4 lige Skinner incl. Omskifterskinne . . . 26.50

Skrædderfaget – Et håndværks historie

Af SVEND ERIK JACOBSEN

Den 2. april 1992 åbnede »Den gamle By« et skrædderværksted. Gennem mange år har museet følt savnet af et skrædderværksted, og selv om vi efterhånden besad en værdifuld samling af redskaber og tilbehør, lykkedes det først at finde et egnet lokale, da vi opførte Fich's gård og her kunne disponere over stueetagen dels til skrædderværksted, dels til den andetsteds i årbogen omtalte klunkeudlejning.

Som værkstedet er udstillet idag, er det samlet af genstande fra skrædderværksteder over hele landet; tidsmæssigt er det placeret i årtierne lige omkring århundredskiftet. Det har glædet os meget, at så mange skræddere har bidraget til udstillingen med genstande. Dog har ingen været mere engageret i arbejdet for at også skrædderfaget skulle være repræsenteret i »Den gamle By« end nu afdøde skræddermester I.C. Christensen, Århus, hvem museet er stor tak skyldig for hans årelange indsats.

Åbningen af værkstedet har museet ønsket at markere med en artikel om skrædderfagets historie.

Birgitte Kjær

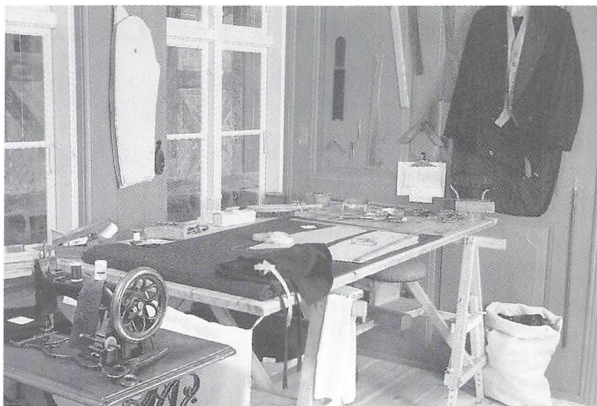
Skrædderværkstedet i »Den gamle By« 1992.
Knud Nielsen fot.

Endnu vil man rundt om i landet kunne finde enkelte aktive skrædderværksteder, men når deres indehavere for sidste gang lægger nål og tråd og vrider sig ud af den skrædderstilling, der blev et begreb, og hopper ned fra det bord, der gennem århundreder var skrædderens arbejdsplads, ja, så ophører faget faktisk med at eksistere. Ingen ny generation står rede til at føre faget videre. Tilbage vil kun være mindet om en tradition og et håndværk, der gennem årtusinder tjente – og klædte – det civiliserede menneske.

Skrædderlavenes tid

Gennem nogle rids vil vi søge at give et indtryk af skrædderfagets udvikling og placering i det danske håndværks historie. Det er næppe muligt at sige, hvornår præcist fremstillingen af tøj blev et erhverv udøvet af professionelle håndværkere. I vikingetidens landsbyer og byer har der fundet tøjfremstilling sted, men det har været som hjemmehåndværk, anta-

*Skrædderværkstedet i
»Den gamle By« 1992.
Knud Nielsen fot.*

gelig udført af kvinder. Først med den sene vikingetids og den tidlige middelalders bydannelser begyndte håndværkerne for alvor at skille sig ud fra det øvrige samfund og at etablere sig som en selvstændig erhvervsgruppe. Dels i kraft af den produktion, de frembragte og den specialiserede tekniske kunnen, de besad, dels fordi de rent fysisk forlod det landsbyliv, de så længe havde været en del af, for i stedet at blive et af grundelementerne i de nye bysamfund. »Professionaliseringen« af håndværksproduktionen fik en væsentlig social konsekvens, idet mændene afløste kvinderne som håndværkets udøvere. Det blev derfor også mænd, der kom til at forestå tøjfremstillingen i de første byer, ikke kvinderne, der ellers havde udført denne funktion i landsby-samfundet.

De første byer var formodentlig meget løst organiseret. Først langsomt, i takt med at den kongemagt, som var byernes beskytter, blev stærkere, begyndte de at kun-

ne hævde det, der skulle blive et monopol på handel og håndværk overfor det opland, der omgav byerne. Samtidig med at byernes position blev styrket, udvikledes også deres indre struktur; købmænd og håndværkere fandt sammen i gilder og lav. Skrædderne var ingen undtagelse i denne proces.

Den ældste sammenslutning af skræddere i Danmark, vi kender til, er skrædderlavet i Ribe fra 1349¹. Hvor den tidlige middelalders håndværkergilder fortrinsvis havde haft et religiøst og socialt præg og næppe havde berørt egentlige erhvervsmæssige forhold, ændredes dette nu. Det hedder i det brev, hvorved Ribe byråd stadfæster det nyoprettede skrædderlavs rettigheder: »... Da nu nærværende brevførere, oldermændene for skræddernes og overskærernes broderskab og gilde i vor by, og de skræddere, der hører dem til, efter evne lige som andre borgere bestandig udreder og betaler til vor bys befæstning og skatter af deres hænders arbejde, har vi ved

Skræddermester Engelund, Vrå, fotograféret med svende og lærlinge. Mester står midt på gulvet og i vinduet sidder hans to drenge. Vendsyssel Historiske Museum.

nærværende brev villet begunstige nævnte oldermænd og overskærere og deres broderskabs og gilders skrå med sådan forret, at ingen, hvem han end er, i fremtiden på nogen vis uden samtykke og særlig tilladelse af os og nævnte oldermænd må overskære tøj og tilskære eller sy klæder her i byen.«²

Det, skrædderne i Ribe hermed opnår, er intet mindre end eneret til produktion og salg, samt regulering af nytilgang af mestre og svende til faget. At det netop blev i Ribe, at skrædderne kunne erhverve denne enestående privilegerede position, hænger nok sammen med, at byen på dette tidspunkt var en af de vigtigste importhavne for udenlandsk klæde. Skrædderne var takket være de gunstige arbejdsbetingelser, simpelthen blevet en så magtfuld gruppe, at de kunne aftvinge byrådet dette monopol på fremstilling af klæder og lavstvang for fagets udøvere. At skrædderne i det hele taget

var blandt pionererne, når det gjaldt etablering af lav, ses deraf, at af de 46 kendte lav fra 1400-tallet, var de seks dannet af skræddere – kun skomagere med 13 og smede med otte lav havde etableret flere.³

Håndværkerlavene var foreninger af de mestre, der virkede i de enkelte fag. De søgte at beskytte fagets aktive udøvere ved at opnå privilegier og rettigheder, der gav dem monopol på produktion og salg samt kontrol med tilgang af arbejdskraft til faget ud fra et skøn over, hvad markedet kunne bære af beskæftigede, således at ingen etableret mester behøvede at frygte for, at en for voldsom tilgang kunne true hans eksistens. Var en svend derfor først blevet optaget i et lav som mester, var hans tilværelse i realiteten sikret – så vidt som det overhovedet var muligt at sikre sig i middelalderen – både derved at hans næring var sikring og ved et vist underhold i tilfælde af sygdom eller invaliditet. Denne

indbyrdes solidaritet mellem medlemmerne blev det andet markante træk ved lavssystemet.

Netop fordi status som mester var af så stor betydning for placeringen i middelalderens bysamfund, var optagelse i lavet en bekostelig affære for den svend, der aspirerede til at opnå denne eftertragtede status. Hvor bekosteligt, det kunne være, fremgår af en beskrivelse af »optagelsesproceduren« for en skræddermesteraspirant i København fra ca. 1415. Først skulle kandidaten skære et »par klæder« og gøre dem færdige på oldermandens bord. Når dette arbejde var blevet godkendt og svenden dermed kendt værdig til optagelse i lavet, skulle der betales »indgang«: først 3 mark til lavets lys på Processionsdagen (Kristi legemsfest-dag), dernæst 4 skilling til lavskassen og i naturalier to tønder øl, to fade saltmad, to fade smør, to oste og »brød som dertil hører«, endvidere to bægre, som i gode tider skulle være af sølv, men som i reglen dog var af tin.⁴ Når aspiranten derefter var blevet lavsmester, gjaldt der nøjagtige bestemmelser for, hvorledes han skulle forholde sig i sit daglige virke. En mesters liv skulle være ærligt og ligefremt. Han måtte ikke »doble« (i pris), gjorde han det alligevel, vankede der store bødestrafte. Endvidere måtte en mester kun holde to svende og een dreng (lærling) og ikke gå i »kompagni« med nogen.⁶ Lavet var således mere end blot en »interesse-

organisation« for medlemmerne. Det satte rammen om deres tilværelse, og det var gennem det, de knyttedes sammen med det større samfund uden for lavet.

Reformationen var ikke kun skelsættende i Danmarks kirkehistorie og religiøse liv; den havde også betydning for landets sociale historie. Også skrædderlavene fik dens effekt at mærke. Optagelsesbetingelserne for nye mestre lempedes. Først og fremmest reduceredes »indgangsbetalingen« væsentligt, ja, den faldt ligefrem bort, hvis ansøgeren var søn af en skrædder eller forpligtede sig til at ægte en skrædders enke eller datter.⁶ Årsagerne til disse lempelser skal ses i sammenhæng med den styrkelse af kongemagten, der blev en af reformationens væsentlige konsekvenser. Kongemagten var ikke interesseret i en for stærk organisering af lavene. Disse kunne jo nemlig gennem deres mulighed for at regulere tilgangen af arbejdskraft til de enkelte håndværk på afgørende vis begrænse konkurrencen på markedet og dermed også fastsætte priserne på produkterne. Det stod i klar modsætning til statsmagtens ønske om at have så billige varer som muligt af hensyn til befolkningens levevilkår – og dens skatteevne.

Hvorledes denne interessekonflikt kunne give sig udtryk i skrædderfaget, viser to tildragelser i København. I 1590 blev borgernes klager over skræddernes priser så

mange, at byens øvrighed følte sig tvunget til at skride ind og fastsætte bestemte takster for skrædderarbejde, som ingen lavsbroder måtte overskride. Samtidig true- des enhver, som tog »en tilbørlig og usiduonlig penning« for almindeligt syarbejde, med udelukkelse af lavet.⁷ I 1622 var det klager over, at skrædderne ikke altid kunne gøre rede for, hvorledes de havde brugt de stoffer, kunderne havde bragt til dem, der tvang øvrigheden til at gribe ind og give faste regler for, hvor meget stof, skrædderne måtte anvende til de forskellige klæder, de fremstillede. Således måtte der kun til »en mands klædning« medgå 4½ alen klæde af 9 kvarters bredde, til en »slet« kvindekåbe 5½ alen tøj af samme bredde«.⁸

Konflikten mellem håndværkslav og kongemagt kulminerede i 1613, da Christian IV i realiteten indførte næringsfrihed ved at ophæve alle lav, så alle frit kunne nedsætte sig som håndværkere, blot de løste borgerbrev hos byens magistrat. Men på dette, som på så mange andre punkter, var Christian IV ude af trit med sin samtid, og allerede i 1621 blev han tvunget til at genindføre lavene. Det havde hurtigt vist sig, at det danske samfund simpelthen ikke kunne undvære de sociale funktioner, lavene også tog sig af.

Bortset fra kampen mod utilfredse kunder og myndighederne havde skrædderne naturligvis et hver-

dagsliv, som vi kender en smule til. Bl.a. ved vi, hvad slags klæder, de fremstillede i den tidlige renæssance. En vedtægt fra borgmestre og råd i København fra 1590 fortæller, at der blev syet kravekåber, overkjortler, underkjortler, mandshoser og trøjer, kapper, kvindetrøjer, mandsuldskjorter og klædenederhoser.⁹ Indirekte oplyses vi dermed også om, at bystyret åbenbart har haft så stor indflydelse på håndværkernes produktion, at man har kunnet bestemme dens indhold!

Naturligvis har der altid været nogen, der satte sig ud over de vedtagne regler, og de enkelte skrædderlav måtte føre en konstant kamp mod håndværkere, som uden at have aflagt mesterprøven eller være indtrådt i lavet alligevel beskæftigede sig med skrædderarbejde. Det var de såkaldte fuskere eller bønhaser. Hvordan lavet hævdede sin autoritet over for sådanne »måneskinsarbejdere«, vidner en lille beretning fra Køge om. Her indfandt skrædderlavets oldermand sig en dag i 1623 sammen med to andre mestre i et hus i Lavshusstræde, hvor Hans Korr sad og syede et par læderbukser. Han var ikke medlem af lavet. Som »straf« ryddede de tre skræddermestre derfor på det nærmeste lokalet for klæder, og beslaglagde desuden Hans Korrs saks, strygejern og syring i deres håndfaste bestræbelse på at hævde lavsrettighederne.¹⁰ At problemet med fuskere var sær-

lig slemt i skrædderfaget ses af adskillige kongelige åbne breve fra 1500-tallet. Således i breve fra marts 1576 i Ribe og maj 1580 i Kolding, hvori forbudet mod ulovligt skrædderi indskræpes. Det samme gælder breve dateret 1582 fra Roskilde, hvor det er såkaldte »lappeskræddere«, der krænker lavets rettigheder, fra 1586 i Aalborg og fra 1590, hvor det atter er Kolding, der er i søgelyset.^{10a}

Ligesom Reformationen havde konsekvenser for det danske håndværk, fik Enevældens indførelse det 130 år senere. Et af den nye enevældes første initiativer blev at tage lavssystemet og dets fortsatte beståen op til behandling. Flere af den enevældige kongemagts statslige institutioner overvejede problemet. Det gjaldt både Statskollegiet og Danske Kancelli, hvor den unge Peder Schumacher – den senere Griffenfeldt – sad som en meget talentfuld og lovende sekretær. Ligesom på Christian IV's tid var det lavssystemets konkurrencebegrænsende virkning, enevældens embedsmænd hæftede sig ved. For at fremme konkurrencen foreslog Statskollegiet, at det ikke længere skulle forbydes en mester at overtage et arbejde, som oprindeligt havde været aftalt med en anden mester; Kollegiet mente også, at en mester skulle have ret til at antage lige så mange svende, han mente at have brug for. Endelig ville man bort fra det system, at

mestrene enedes om og fastsatte een bestemt løn gældende for alle svende. I stedet ønskede man, at den svend, der udførte sit arbejde dygtigere end andre svende, skulle have mulighed for at få en højere løn.¹¹

Kollegiet foreslog også, at mestrene skulle have lov til at åbne lige så mange salgssteder, de ønskede, mens de gældende lavsbestemmelser kun tillod dem at have eet. Endelig blev det foreslået at afskaffe mestrenes mulighed for at holde dygtige svende ude fra lavet.¹² Embedsmændenes overvejelser indeholdt kort sagt et alvorligt angreb på nogle af lavsvæsenets grundfæstede privilegier, og var at betragte som et forsøg på at ændre dets struktur, så det kom mere i overensstemmelse med den ny tids krav – og den nye kongemagts interesser. Men Statskollegiet og Danske Kancelli var i denne sag kun rådgivende myndigheder, og da de nye lavsartikler (deriblandt også artikler for Skrædderlavet) begyndte at blive offentliggjort i 1672, viste det sig, at modstandskraften i det gamle lavssystem havde været stor nok til at forhindre alt for radikale ændringer. De nye artikler bestemte, at en mester fortsat kun måtte have een svend og kun måtte betale denne samme løn, som andre mestrene betalte deres svend. Ligeledes skulle det fortsat kun være tilladt for en mester at have et udsalgssted. Og for en energisk og dygtig svend blev vejen til optagelse i la-

Skrædder Eriksens værksted på hjørnet af Guldsmedgade og Klostergade (Guldsmedgade 22) i Århus omkring 1900. Ukendt fot.

vet heller ikke lettere. Det etablerede håndværks konservatisme havde stort set sejret over den unge Enevældes bestræbelser for at reformere næringslivet i købstæderne, og der skulle gå endnu næsten 200 år, før det endelig lykkedes at overvinde middelalderens mur- og nagelfaste lavssystem.

På et vigtigt område lykkedes dog Enevældens reformbestræbelser, nemlig uddannelsesområdet. Forordninger fra 1681 og 1682 bestemte, at hver mester skulle have mindst een indfødt lærling, og at der skulle oprettes en lærekontrakt for de nye lærlinge. Det giver anledning til at rejse spørgsmålet: Hvordan fungerede uddannelsessystemet under det gamle lavsvæsen? Vi vil følge en dreng fra antagelsen som lærling hos en skræddermester og til det tidspunkt, hvor han selv står over for at skulle etablere sig som mester.

Lavsreglerne rummede ingen bestemmelser om, hvornår en dreng kunne begynde sin læretid. Vi kender til læredrenge, der var

11 år og andre, der var 17-18 år; det almindelige har nok været ca. 14 år for en nyantaget lærling. Mange af dem kom fra landet. De var sat i lære af godsejere med den forpligtelse, at de skulle vende tilbage til godset, når de var udlærte. På den måde sikrede fæstesystemet sit behov for skræddere. Læretidens længde lå ikke fast og kunne i skrædderfaget variere fra to til syv år med hovedvægten på fem-seks år.¹³ Lærlingene fik kost og logi hos mesteren, mens de stod i lære, og indtil ca. 1750 var det almindeligt, at der også skulle betales lærepenge for dem. Arbejdsdagen var lang og ensformig for en ung skrædderlærling. I reglen arbejdede man fra solen stod op og indtil man om aftenen ikke længere kunne se. Kun søndagen var hviledag – hvis lærlingen da ikke brugte den til at arbejde for egen regning, hvad der blev tilladt i løbet af 1800-tallet.

Hvis lærlingen fandt forholdene hos mesteren så utålelige, at han løb fra pladsen – og det var ikke ualmindeligt – skulle han

som straf første gang det skete, tjene sin mester en uge ekstra for hver dag han havde været borte. Anden gang han løb bort, skulle han begynde forfra på sin læretid, og blev der en tredje gang, sendtes han på strafarbejde på Bremerholm (senere Orlogsværftet).¹⁴ Men en dag var læretiden overstået og lærlingen skulle have sit lærebrev. I løbet af 1600-tallet blev det almindeligt at lærlingen ved læretidens ophør skulle bevise sine håndværksmæssige færdigheder gennem aflæggelse af en svendep prøve.

En beretning fra skrædderlavet i Aalborg fra første halvdel af 1800-tallet fortæller om en svendep prøves forløb: »Fire gange hvert år blev »laden« åbnet, ved samme lejlighed skete svendep prøverne. Svendestykket var sædvanlig at sy en sort livkjole, som blev skåret af mesteren. Den blev jeg da færdig med. Nu skal jeg da sige dem, at »laden« var en kiste eller en slags skab, hvortil oldermændene for lavet, oldgesellen, og bisidderne havde hver sin nøgle, så den kun kunne åbnes, når alle tre personer mødte. Senere blev jeg oldgeselle, og jeg husker godt, hvorledes det gik til. Vi havde en stok, »ladestokken«, prydet med silkebånd, omtr. $\frac{3}{4}$ alen lang, den tog oldgesellen og slog dermed tre gange i bordet, idet han sagde: »Stille, brødre, for åben lade! – jeg takker dem, fordi de har mødt efter tilsigelse. Ingen må være her tilstede med bedækket hoved, ingen må bande eller ryge tobak, så længe laden er

åben!«

Derefter blev der lukket op. Dette skete nu altsammen hos oldermændene. Alle svende var samlet kl. 2, eftermiddag; der var 6 drenge, som havde gjort svendestykke. Vi blev kaldt enkeltvis ind i stuen, oldgesellen spurgte: »– Hvad er din begæring?« – Drengen: »Jeg ønsker at blive svend!« Oldgesellen: »Har du opført dig således i læretiden, at du kan blive antaget?« Drengen: »Ja!« Drengen blev så atter vist tilbage, og oldgesellen spurgte dernæst det forsamlede lav af mestre og svende: »Har nogen noget mod denne dreng at klage, så sig han til i tide, men tie siden stille.« Dette blev gentaget tre gange, havde ingen noget at indvende, blev drengen atter kaldt ind, fik underretning om at hans arbejde var antaget, og at han havde at betale omtrent ti daler til lavet. Så snart det var overstået tog oldgesellen den store pokal, »Velkomsten«, der stod fyldt med stærk øl, krydret med citronsaft; han, oldermændene og bisidderne drak drengens velgående, ligeså alle svendene, der gav ham hånden og ønskede ham tillykke, dermed var ceremonien til ende, og vi kunne gå.«¹⁵

Når lærlingen var blevet svend, kunne han fortsætte på vejen mod det eftertragtede mål – status som mester. For at nå dertil, var det indtil år 1800 nødvendigt at arbejde 3-4 år som svend, og det var ikke ualmindeligt at disse år blev

På dette billede, som er taget i København omkring 1907, er mesters kone og barn placeret centralt i opstillingen. Normalt var skrædderfaget forbeholdt mænd, men efter alt at dømme ser vi her en medhjælpende hustru. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

tilbragt på valsen, d.v.s. som vandrende svend i udlandet, oftest Tyskland. Disse år i det fremmede var at opfatte som håndværkernes »dannelsesrejser«. De bragte både udsyn og et kendskab til arbejdsmetoder og faglig kunnen fra lande, der var økonomisk højere udviklede end Danmark. Det var en viden, som var af uvurderlig betydning for svenden selv, den dag han etablerede sig som mester, men også for dansk håndværk i almindelighed. Vandreturene blev en kilde til det, vi idag ville kalde »teknologisk Know-how«, en kilde, de enkelte danske håndværkere ganske gratis gennem århundreder kunne øse af. Og i denne forbindelse er det værd at huske på,

at Europa helt frem til Første Verdenskrig var at betragte som et stort fælles arbejdsmarked, hvor arbejdskraften frit kunne bevæge sig, hvorhen den ønskede.

Vel hjemkommen fra sit lange ophold i det fremmede var svenden nu kun et skridt fra sin indtræden i skrædderlavet som mester. Den sidste forhindring, der skulle overvindes, var færdiggørelsen af et mesterstykke. I København skulle man i 1682 lave en ny afridsning på en mands- og en kvindekledning.¹⁶ I Aalborg skulle der i begyndelsen af 1800-tallet »sys en hel sort klædning, hvortil svenden selv måtte tage mål, selv skære og selv sy, alt naturlig under opsig. Der blev taget to mål, det

ene blev lagt i »laden«, efter det andet blev der arbejdet. Når tøjet var skåret og riet sammen, blev der riet en gul silketråd langs alle randene, så intet kunne forandres. Så snart alt var færdigt blev det eftermålt...«¹⁷ Af hensyn til lavets kontrol skulle arbejdet udføres på oldermandens værksted.

Når mesterstykket var færdigt fulgte mesterprøven. Den bestod i, at svenden måtte henvende sig på rådstuen i hjembyen og der fremlægge sit mesterstykke for magistraten, lavets oldermand og nogle af de ældste mestre. Denne »bedømmelseskomité« skulle derefter afgøre om svendens arbejde gjorde ham værdig til optagelse i lavet som mester. Når også byens magistrat blev indblandet i bedømmelsen af mesterstykket, skyldtes det, at den som øverste bymyndighed havde pligt til at føre opsyn og kontrol med lavene. Forløb bedømmelsen godt, var der nu kun tilbage at beværte dommerne og være vært for en fest med lavsbrødrene. Svenden kunne endelig kalde sig skræddermester.

Liberalismens sejr

Lavsvæsenet havde modstået både Christian IV's og den enevældige kongemagts forsøg på enten helt at bryde eller i hvert fald begrænse dets monopol på udøvelsen af håndværk. I løbet af 1800-tallets første halvdel fandt der imidlertid en politisk og økonomisk proces

sted i Danmark, som i 1857 endegyldigt skulle føre til de gamle lavs ophævelse. Impulserne til denne proces kom fra udlandet, – Fra den industrielle revolution, der fandt sted i England i de sidste årtier af det 18. århundrede og den liberalistiske økonomiske filosofi, der gik hånd i hånd med denne udvikling, samt fra den store franske revolution i 1789. Disse begivenheder fremkaldte tilsammen en social dynamik, der i løbet af nogle få årtier blæste gamle samfundsformer omkuld og erstattede dem med nye, og ændrede det europæiske samfundsmønster totalt.

Også Danmark blev hvirvlet ind i dette uvejr af politisk og økonomisk forandring. Første gang man herhjemme for alvor kan spore de nye liberalistiske ideers indflydelse på lovgivningen for byerhvervene er i den store Lavskommission af 1794. At man nedsatte den må ses som et udtryk for den kendsgerning, at den danske kongemagt aldrig lærte at acceptere lavsvæsenets kontrol med håndværksproduktion og prisdannelsen. Kommissionens opgave var at udarbejde nye lavsartikler for København. I kommissoriet havde kongen understreget, at formålet med arbejdet kun skulle være at revidere lavsvæsenet, ikke at afskaffe det. Alligevel kunne kommissionens medlemmer i deres indstilling ikke lade være med at drage en parallel mellem det lavsbundne håndværk og det landbrug, der

ved Stavnsbåndets ophør få år tidligere (1788) i princippet var blevet et frit erhverv.

Man påpegede, at agerdyrknin-gen, som det vigtigste af alle erhverv, ikke stillede krav om mesterprøver eller lignende. Den stod åben for alle, og alligevel gik den »... med stærke skridt frem til fuldkommenhed igennem frihed og ejendom, som ved regeringens vise omhu mere og mere udbreder sig«. ¹⁸ Dermed mere end antydede kommissionsmedlemmerne, at de gerne så, at en lignende udvikling skulle finde sted indenfor håndværket. men selv om kommissionsarbejdet ikke førte til fuld næringsfrihed, indebar dets resultat, Forordningen af 21. marts 1800, dog een væsentlig forandring af lavsvæsenet i liberalistisk ånd. Der åbnedes mulighed for at en svend, der havde forladt en mesters tjeneste uden at have gjort sig skyldig i noget ulovligt, kunne ned-sætte sig som frimester – uden at søge optagelse i lavet! ¹⁹ Dermed var der ført et alvorligt angreb mod lavenes ret til at regulere tilgangen af nye mestre til håndværket. Først fra 1832 udvidedes den nye forordning til også at gælde for landets købstæder.

En ny kommission til undersøgelse af håndværkets kår nedsattes i 1840'erne. Men før resultatet af dens arbejde nåede at få reel betydning, rundede den historiske udvikling påny et skarpt hjørne, hvor der blev vendt op og ned på det bestående. Med udgangs-

punkt i Paris skyllede i 1848 en ny bølge af voldsomme revolutionære begivenheder hen over det europæiske kontinent. Dønninger herfra ramte Danmark, og ved den fredelige revolution i 1849 afskaffedes Enevælden og blev erstattet af et parlamentarisk demokrati. På eet område skulle der vise sig at herske fuld overensstemmelse mellem det nye folkestyre og den gamle Enevælde, nemlig i holdningen til lavsvæsenet. Ud fra vidt forskellige motiver ønskede begge det afskaffet. Hvor Enevælden så lavssystemet som et skadeligt priskartel, der unødigt fordyrede produktionen, så folkestyret det som en krænkelse af de liberalistiske principper, der havde sejret politisk i 1849. Det hed direkte i den nye Grundlov, at »alle indskrænkninger i den frie og lige adgang til erhverv, som ikke er begrundet i det almene vel, skal hæves ved lov.« Disse linier var i realiteten et løfte om afskaffelse af lavstvangen og indførelse af næringsfriheden. Men Grundloven satte ikke nogen frist for dens gennemførelse.

I 1857 kom endelig loven om næringsfrihed. Det bemærkelsesværdige ved den var, at den blev til på grundlag af et lovudkast udarbejdet af een mand, juristen Otto Møller. Hans principielle holdning til erhvervspolitikken fremgik af forordet til det lovudkast, han afleverede til det nye Indenrigsministerium i 1857. Heri sagde han, at handel og industri trive-

des bedst, jo færre indskrænkninger, de var underkastet, og at den størst mulige næringsfrihed overhovedet er den tilstand, »... der stemmer bedst såvel med individets naturlige rettigheder som med dets hele velvære.«²⁰ Fra disse ord går der lige linier tilbage til oplysningstidens naturretlig filosofi og til den økonomiske liberalist Adam Smith's »An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations«. Udkastets oplysning til lov den 29. december 1857, på trods af betydelig modstand fra håndværkerkredse, betegner den økonomiske liberalismes endelige sejr i Danmark.

Nye tider

Den nye næringslov gav håndværket respit frem til 1. januar 1862 til at tilpasse sig de nye vilkår. Indtil denne dato kunne adgang til lavsbundne håndværk fortsat kun ske i overensstemmelse med den gældende lavsordning. Derefter kunne enhver slå sig ned som håndværker blot ved at få udstedt et borgerbrev i købstæderne eller – på landet – et næringsbevis. Efter 1862 havde lavene derfor ingen egentlig samfundsnyttig funktion at udføre, og omdannedes i stedet til at blive en slags selskabelige foreninger, hvor håndværkere kunne mødes og værne om mindet om en mere end 500-årig lavstradition.

Også skrædderne var tvunget til

at møde den nye tids udfordringer uden den beskyttelse, lavssystemet hidtil havde givet. Og udfordringerne var mange, og kom ikke kun fra forandringerne i styreform og erhvervs politik, men i nok så høj grad fra industrialismens sejrsgang i Danmark og den teknologiske udvikling, der var forudsætningen for industrialiseringsprocessen. Hvor lavssamfundet havde været et statisk samfund, fordi den tekniske udvikling kun bevægede sig uendelig langsomt fremad, forholdt det sig lige modsat med det samfund, der voksede frem under den nye Grundlov og Næringslov. Her affødte en vedholdende teknisk udvikling en social dynamik, der ikke tillod samfundsstrukturernes at stivne. Det var dette forhold, der i løbet af de næste hundrede år skulle blive skrædderhåndværkets skæbne. Det havde levet i kraft af almindelig teknisk stagnation og magtede i sidste ende ikke at konkurrere med industrialismens nye produktionsformer.

1848 havde været et revolutionært år i europæisk historie. Det samme skulle 1871 blive, – året for den blodige Pariserkommune. Men de to år står indskrevet i historien på vidt forskellig måde. Hvor revolutionsåret 1848 havde været kendetegnet af det europæiske borgerskabs kamp for politisk og økonomisk frigørelse i liberalismens navn, skulle 1871 indvarsle en helt ny samfundsklasses frem-

Det store værksted ca. 1910/20. Der findes ingen lamper på værkstedet selv om der er indlagt elektricitet. Det Kgl. Bibliotek.

march.

I skyggen af den industrielle revolution var en helt ny social klasse, arbejderne, vokset frem. Det var de mennesker, der kom til at bemande de nye industrisamfunds beskidte, støjende og ofte dødsensfarlige fabrikshaller, og bebo deres uhumske og overbefolkede lejekaserner. Erfaringen fra denne brutale hverdag kombineret med kendskabet til en helt ny politisk ideologi, socialismen, skulle give en nye arbejderklasse både politisk bevidsthed og et klart og enkelt mål at stræbe efter: Overtagelsen af den ny tidsalders produktionsmidler gennem revolutionær erobring af den politiske magt i de førende industristater.

Dansk skrædderforbund

Der skulle gå ti år fra lavssystemets ophør i 1862 til den første faglige organisation blev dannet af danske skræddersvende. Det skete den 12. november 1872 i Århus. I løbet af de næste to år fulgte fagforeninger i Aalborg, Horsens, Kolding, Odense, Randers og København. Den københavnske fagforening kaldte sig Fagforeningen af 1873 og var den første arbejderorganisation i Danmark, der overhovedet brugte ordet *fagforening*. At kontinuiteten mellem de ny fagforeninger og det gamle lavssystem kunne være intakt sås ved dannelsen af fagforeningen i Kolding, hvor den formelle etablering af den ny fagforening skete ved et notat i den gamle lavsprotokol fra 1774.²² Notatet, som er dateret 2. maj 1874, siger med enkle

ord hvad der var formålet med den nye fagforening. Der står, »At der af Skræddersvendene oprettes en Fagforening, hvis Formaal det er, at hævde Arbejderne ligeoverfor Arbejdsgiverne, og holde deres Løn i en til Tiden svarende Forhøjelse.«²³

I 1875 fulgte næste skridt i skræddersvendenes faglige organisering. Da indkaldte fagforeningen i Horsens til fælles kongres for de ovenfor nævnte fagforeninger. Kongressen blev afholdt i dagene 29.-30. marts 1875,²⁴ og her udarbejdede man foreløbige love for en centralorganisation, der blev endelig konstitueret på en ny kongres samme år i Århus, den 30.-31. august. Den nye sammenlutning fik navnet »Det Almindelige Danske Skrædderforbund«, og skræddersvend P. Holm blev valgt til formand. Den skulle dog vise sig ikke at være stærk nok til at modstå reaktionen i det danske borgerskab. Det må erindres, at der kun var gået fire år siden nedkæmpelsen af Pariserkommunen, og den skræk for socialismen, som ved den lejlighed også var blevet vakt i Danmark, var stadig i allerhøjeste grad en levende politisk kraft. Hertil kom, at der sideløbende med den første rent faglige organisering af danske arbejdere også fandt en egentlig politisk organisering sted. Det skete ved dannelsen af Internationale, den 15. oktober 1871 på Tømmerkroen i Adelgade i København,²⁵ der skulle blive Socialdemokratiets forlø-

ber.

Det var nok så meget den socialistiske Internationale, der vakte især det københavnske borgerskabs frygt, og da reaktionen kom, var den derfor også i første række rettet mod Internationale og dens hovedmænd, Pio, Geleff og Brix, der blev arresteret i 1872, dømt året efter og endelig i 1877 bestukket til at emigrere til Amerika. Da Pio og Geleff i danske arbejderes øjne havde kompromitteret sig selv ved at tage imod bestikkelse, brød den bevægelse, de havde skabt, sammen. Dermed var den danske organiserede arbejderbevægelse på mange måder tilbage ved sit udgangspunkt. Erkendelsen af dette faktum affødte sammen med skuffelsen over det, man opfattede som de første ledes svigten, en modløshed, der mærkedes overalt. Også i »Det Almindelige Danske Skrædderforbund«, der uden vilje til at overvinde modgangen fulgte Internationale i graven i 1879.

Men modløsheden afløstes snart af ny kampvilje, og på ruinerne af de sammenbrudte organisationer opstod nye. De blev ledet af mænd og kvinder udgået fra arbejdernes egne rækker og besjæledes derfor af en klar forståelse for arbejderbefolkningens livsvilkår og politiske forhåbninger. Det betød, at der nu kom en realisme ind i arbejderbevægelsens fortsatte kamp, som i høj grad havde manglet i Internationales korte levetid. Man

*Skrædder Servins værksted i
Gudhjem ca. 1912. A.C.
Holm fot. – Fotografi i
Bornholms Museum.*

begyndte at koncentrere opmærksomheden og kræfterne om forandring og forbedring af den hverdag, man levede i, i stedet for at forfølge politiske utopier.

Det blev også denne holdning, der kom til at kendetegne det fortsatte fagforeningsarbejde blandt skræddersvendene. Og der var opgaver nok at tage fat på. Først og fremmest naturligvis lønspørgsmålet.

Indtil fagforeningerne blev dannet, havde skræddersvendene ingen indflydelse haft på lønnens størrelse. Den var siden lavstiden suverænt blevet fastsat af mestre, og resultatet var blevet, at der i 1870'erne fandtes næsten lige så mange niveauer af arbejdslojninger, som der fandtes skræddermestre. Forskellen i aflønning kunne først og fremmest henføres til de kvalitetsforskelle for det udførte arbejde, der eksisterede mellem de forskellige skrædderforretninger, afhængigt af, hvilket publikum de henvendte sig til. Men ik-

ke nok med det. Til langt op i 1870'erne bestod aflønningen i de mindre forretninger i de store byer, samt i næsten alle i de mindre og mellemstore provinsbyer primært af kost og logi til svenden. Et forhold, der afspejlede den kendsgerning, at den danske økonomi på dette tidspunkt i en vis udstrækning stadig var en naturaløkonomi.

Fagforeningerne tog kampen for bedre lønforhold op ved at kræve indførelse af priskuranter, d.v.s. fastsættelse af ensartede priser for udførelsen af den samme type arbejde. Kampen begynde først for alvor at give resultater i takt med at fagorganiseringen i skrædderfaget tog fart i løbet af 1880'erne. I Århus aftaltes den første priskurant således i 1884-85.²⁶ Fagforening og mestre enedes da om at indføre et lønsystem, der skulle bestå af tre prisklasser for udført arbejde i hver forretning, foruden en særlig pris for syning af tøj til drenge og unge. I

Landskrædder C. Wiveson med datter ca. 1910. Bemærk at Lørsløvs skrædderforretning og telefoncentral findes under samme tag. Vendsyssel historiske Museum.

landdistrikterne, hvor organiseringsarbejdet haltedede bagefter byerne, indførtes den første priskurant i april 1900.²⁷ I København forblev lønforholdene kaotiske, også efter priskurantsystemets indførelse, fordi der simpelthen var for mange skræddermestre af forskellig art og kvalitet, til at det var muligt at presse en fælles priskurant ned over dem allesammen.

Hvor forskelligartet aflønningsniveauet for skræddersvende var i 1890'ernes København viser den priskurant, som i 1893 blev aftalt mellem Fagforeningen af 1873 og Skræddermesterforeningen i København til ikrafttrædelse 1. april samme år; den rummede ikke mindre end fem forskellige aflønningssatser for den samme type skrædderarbejde. På hvilket niveau en skræddersvend lønmæssigt kom til at ligge, afhæng af hvad klasse arbejde, hans mester udførte.²⁸ Samtidig med fastsættelsen af de fem lønsatser blev der nemlig også meget hensigtsmæssigt foretaget en tilsvarende klasse- eller kvali-

tetsopdeling af skrædderarbejde. Derfor kunne man også opleve det særsyn, at der blandt skræddermestre opstod strid om, hvem der skulle udbetale den højeste løn! Sidst i 1880'erne protesterede således hofskræddermester Therkelsen imod, at firmaerne Brdr. Andersen og Brdr. Lohse betalte en højere løn for visse typer arbejde, end hans forretning. Han ønskede selv æren af at være den, der betalte den højeste løn, for derved i offentlighedens øjne at fremstå som den, der også udførte det kvalitetsmæssigt bedste skrædderarbejde.

Som eksempel på en priskurant skal her meddeles en priskurant dateret 14. februar 1894 for arbejde udført for De Danske Statsbaner af en svend:

FRAKKER

Togførerfrakke med stropper	kr. 9,15
Ekspedientfrakke, uden stropper	kr. 8,50
Stationsbudfrakke, grov	kr. 7,50

Ranger- og pakhus-	
mesterfrakke	kr. 8,75
Livrefrakke	kr. 13,00

En anden vigtig opgave, skræddersvendenes fagforeninger tog op, var problemerne med hjemmearbejde og »udsvedningssystemet«. De to problemer var nært sammenhængende. Hjemmearbejdet havde sin oprindelse i de demoraliserende forhold, der kendetegnede mange af 1870'ernes og 1880'ernes danske skrædderværksteder. På grund af den lange arbejdsdag blev disse sjældent helt lukket. Det var derfor fristende for både lærlinge og svende at overnatte på værkstedet og at bruge dem som drikkesteder i en tid, hvor den billige snaps var den letteste flugtvej fra en monoton og hård hverdag. Forholdene kunne udarte i en sådan grad, at ugens to eller tre første dage udelukkende gik med drikkeri på værkstedet, hvad der igen førte til et frygteligt svineri, som gjorde værkstederne til særdeles uhumske opholdssteder. For at undgå dette valgte de gifte svende, der havde et familieliv at passe, meget forståeligt at tage deres arbejde med hjem.

Men hjemmearbejdet førte andre problemer med sig. For om dannelsen af hjemmet til arbejdsplads betød, at soverum, opholdsrum og værksted ofte blev det samme. Det gjorde levevilkårene næsten utålelige for svendens familie. Hjemmearbejdet betød også, at alle udgifterne i forbindelse

med det væltes over på svenden. Endelig, og alvorligst for fagforeningerne, førte hjemmearbejdet til indførelsen af et såkaldt »hjælpesystem«, hvor uorganiserede løsarbejdere, ofte kvinder, begyndte at arbejde for den enkelte hjemmearbejdende svend. Disse løsarbejdere, kaldet »udsvedere«, kunne ikke undgå at blive løntrykere, og den tvetydige position, de satte de hjemmearbejdende svende i, halvt som arbejdstager, halvt som arbejdsgiver, var uholdbar i forholdet til de kolleger, der fortsat virkede på værkstederne.

Kampen mod hjemmearbejdet og »hjælpesystemet« blev taget op af det nye skrædderforbund, »Dansk Skrædderforbund«, der i 1887 skabtes på ruinerne af »Det Almindelige Danske Skrædderforbund«. Det nye forbund stiftedes i Arbejdernes Forsamlingsbygning i Rømersgade i København på initiativ af »Fagforeningen af 1873«. Dermed blev det markeret, at tyngdepunktet i skræddernes faglige arbejde var flyttet til hovedstaden. Hvor vigtig afskaffelse af hjemmearbejdet var for det nye forbund fremgik af nogle af de programpunkter, der blev vedtaget på den konstituerende kongres. Det hed heri, at man skulle arbejde for at: »afskaffe Hjemmearbejdet og indføre frie Værksteder for Arbejderne. At afskaffe alt Søndags-, Over- og Natarbejde og i Forbindelse med Arbejderpartiet (Socialdemokratiet. Forf. tilføjel-

se) indføre en Normalarbejdsdag samt at afskaffe Hjælpesystemet.³⁰

Dermed var kursen lagt for det fremtidige forbundsarbejde. Hjemmearbejdet skulle bekæmpes gennem etableringen af værksteder, men kampen for disse skulle blive lang og sej. Først i 1909 blev skræddermestrene i provinsen forpligtet til at indrette værksteder,³¹ og man skulle helt frem til slutningen af 1920'erne før problemet endelig fandt en løsning i København.³² Hjælpesystemet angreb forbundsledelsen ved at kræve, at ingen svend, der havde hjælpere ansat, kunne være medlem af forbundet. Men den interne modstand i forbundet mod ledelsens politik på dette område var så stor, at skrædderforbundets kongres først i 1904 kunne vedtage, at ingen, der holdt fremmed hjælp, samtidig kunne være medlem af forbundet.

1880'erne og 1890'erne var den danske fagbevægelses pionertid og egentlige kampår, og de midler, der blev taget i anvendelse for at nå målene, var mangfoldige. Det gjaldt frem for alt at vinde medlemmer til fagforeningerne, – kun derved kunne der opnåes styrke. Ofte var formanden for en fagforening selv aktiv agitator. Således foretog formanden for Skrædderforbundet, J. Rasmussen, i efteråret 1891 en agitationsrejse til Fyn, Langeland, Sjælland og Lolland-Falster med det resultat, at der blev dannet afdelinger i Nyborg, Rudkøbing, Assens, Hol-

bæk, Køge og Nykøbing F. I 1892 var han i Jylland og fik dannet nye afdelinger i Ribe, Lemvig, Thisted, Herning, Silkeborg og Kolding.³³

Strejker var også et vigtigt våben i den faglige kamp, men gav til trods for store ofre ikke altid resultat. Den 1. april 1897 indledte Skrædderforbundet således en stor strejke i København for at få indført værksteder. Strejken blev hård og langvarig og kom til at koste forbundet 40.950 kr. 77 øre³⁴, – et betragteligt beløb i 1897. Først den 27. maj afsluttedes den på en stormfuld generalforsamling i Rømersgade. Her vedtog man at gå i arbejde igen, selv om strejken endte resultatløst.³⁵ Der var simpelthen ikke kræfter til at fortsætte. Arbejdsgiverne mødte strejkerne med lock-out'er. I april 1891 lock-out'ede Skrædderlauget i København således svendene i 30 forretninger, fordi Skrædderforbundet havde krævet en uorganiseret svend, ansat hos en af lavmestrene, fjernet. I denne konflikt blev det mestrene, der måtte bøje sig, og den uorganiserede svend blev meldt ind i Forbundet.³⁶

Men efter disse store kampår blev fagbevægelsen et anerkendt led i det danske samfunds magtstruktur. I det næste århundrede skulle den inden for rammerne af 1899-forliget og i et tæt samarbejde med Socialdemokratiet opbygge velfærdssamfundet og dermed

fuldbyrde, hvad der begyndte under så vanskelige og beskedne forhold i 1870'erne. Om fagbevægelsens første vanskelige år skrev den mest markante formand i Dansk Skrædderforbunds historie, William Arup: »Der kom den Gang en Begejstring op blandt Arbejderne, der ikke alene bevirkede at hver for sig blev en ivrig Agitator for Sagen, men der var samtidig en vis Aand over det hele, saa der sattes mere ind af Personen for Sagen, end man ser nu til dags.«³⁷

Dansk Skrædderforbund kom nogenlunde intakt gennem to verdenskrige og den store depression i 1930'erne, men i slutningen af 1950'erne ophørte det med at være et selvstændigt forbund og blev sluttet sammen med Dansk Tekstilarbejderforbund til et nyt forbund, der fik navnet Dansk Beklædningsarbejderforbund.

Mestrenes organisationer

Lavssystemets ophør i 1862 og industrialismens gennembrud i tiden efter 1870 ændrede fundamentalt håndværksmestrenes erhvervsvilkår. På samme tid mistede de både den beskyttelse mod konkurrence inden for deres egne fag, lavsvæsenet havde givet dem, og fik påført konkurrence fra en industriproduktion, hvis omkostninger håndværket slet ikke kunne konkurrere med. Skrædderhåndværket var et af de fag, der kom til at mærke de nye

tider hårdest. Skræddermestrene kunne ikke længere regulere tilgangen af nye mestre, d.v.s. nye konkurrenter, ligesom de naturligvis ingen indflydelse havde på omfanget af den konkurrence, de nye konfektionsindustrier påførte dem. Fra 1870'erne og frem blev skræddermestrene desuden konfronteret med noget, de aldrig tidligere havde kendt til: Lønkrav, rejst af skræddersvendenes nydannede fagforeninger.

Ansigt til ansigt med denne mangfoldighed af nye trusler sluttede skræddermestrene sig sammen. I København forløb overgangen fra den gamle lavsorganisation til den nye håndværkerforening næsten glidende. Først dannedes »Skræddermestrenes Forening«, der nogle år senere tog det gamle navn, »Skrædderlauget i København«. Skrædderlauget tilsluttede sig derefter den nydannede Arbejdsgiverforening gennem medlemskab af »Beklædningsindustriens Sammenslutning«. Provinsskræddermestrene kom naturligvis også til at tage del i den almindelige organisatoriske oprustning, der kom til at kendetegne næsten alle sider af dansk samfundsliv i slutningen af det 19. århundrede. Efter at en del lokale skræddermesterforeninger var blevet organiseret, tog »Horsens Skræddermesterforening« i 1887 initiativet til at få dannet en sammenslutning af de jyske skræddermesterforeninger. Resultatet blev stiftelsen af »Centralforenin-

gen for Skræddermestre i Jylland« på et møde i Århus den 29. januar 1888.³⁸

Af lokalhistorisk interesse kan nævnes, at fra 1896 indvalgte den kendte Århus-skrædder J.C. Christensen i den nye forenings bestyrelse, og han kom gennem mange år til at spille en fremtrædende rolle i foreningens ledelse.³⁹ Det var også en Århuskrædder, Bendixen, der valgtes som den første formand for den nye forening.⁴⁰ Allerede ved grundlæggelsen sluttedes Centralforeningen Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Haandværk. For nok var den nye industri en trussel mod de gamle håndværksfag, men truslen fra de nye fagforeninger følte al ligevel større, og den var håndværket og industrien fælles om at bekæmpe. Derfor sluttede de to parter sig sammen i en fælles organisatorisk front vendt mod de stadig mere magtfulde og pågående fagforeninger.

Allerede året efter, i 1889, udvikledes den nye jyske Centralforening til også at omfatte skræddermestre på Fyn, således at den i realiteten blev en centralforening for skræddermestre i Jylland og på Fyn. Også på Sjælland og Sydhavsøerne fandt skræddermestrene sammen og dannede den 20. marts 1892 »Skræddermestrenes Centralforening for Sjælland og Lolland-Falster«.⁴¹ Året efter forandrede denne forening navn til »Centralforeningen for Skræddermestre i Østifterne«. I 1896

sluttedes de to centralforeninger i provinsen sammen i »Fællesforeningen for Skræddermestre i Danmark« og denne forening tilmeldtes i 1898 »Den danske Mester- og Arbejdsgiverforening«.⁴² Endelig forsøgte »Fællesforeningen for Skræddermestre i Danmark« i 1901 at få »Københavns Skrædderlaug« med i foreningen for at fuldende den organisatoriske frontdannelse mod »Dansk Skrædderforbund«. Men den københavnske mesterforening sagde nej tak, den foretrak at stå alene.⁴³

Sådan var situationen, da det historiske forlig i 1899 fastlagde rammerne for, hvorledes den danske »klassekamp« skulle forløbe i det 20. århundrede. Men på det tidspunkt var organiseringen af skræddermestrene på landet dårligt nok kommet igang. Først i 1899 stiftedes de første foreninger for skræddermestre på landet, foreningerne for »Randers og Omegn« og for »Ning m. fl. Herreder«.⁴⁴ Den 31. juli 1915 dannedes »Centralforeningen af skræddermestre på landet i Jylland«, med den fra organisationsarbejde kendte skræddermester A. Balterzen, Spørring, som formand.⁴⁵ I modsætning til byskræddermestrenes centralforening blev centralforeningen af landskræddermestre aldrig medlem af Dansk Arbejdsgiverforening, antagelig fordi forholdene for en skræddermester på landet var så beskedne – oftest har han ikke engang haft en

Skrædderværksted i Jyderup omkring 1917. Personerne på billedet virker afslappede i forhold til andre samtidige fotografier. – Ja, mester nærmest ligger hen over bordet til venstre. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

svend ansat – at det ikke gav nogen mening at opnå officiel status som arbejdsgiver. Dette forhold førte til komplikationer mellem de to centralforeninger i provinsen, der yderligere skærpedes af den kendsgerning, at mange mindre byskræddermestre heller ikke var interesserede i tilknytningen til Dansk Arbejdsgiverforening. De tilsluttede sig derfor landskræddernes centralforening med det resultat, at denne i 1930 tog navneforandring til »Centralforeningen af Skræddermestre fra Land og By«. ⁴⁶

Især kunne forholdet mellem de to centralforeninger blive spændt i en strejkesituation, hvor den ene af foreningerne stod

uden for konflikten. De mestre, der ikke var strejkeramte, kunne da fristes til at ansætte svende, der var i konflikt med deres kolleger. For at undgå dette indgik de to centralforeninger i 1919-20 en aftale, som gik ud på, at Centralforeningen af Landskræddere i tilfælde af konflikt mellem Dansk Skrædderforbund og bymestrenes centralforening forpligtede sig til ikke at tage strejkende svende i arbejde – og omvendt.

Centralforeningerne havde imidlertid også andre opgaver at varetage end at deltage i arbejdskonflikter. – Fra lavsvæsenets tid var der stadig tradition for, at mestrene beskæftigede sig med deres

Et lyst og moderne provinsværksted: Skrædderfirmaet Brøsch, Hillerød. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.

fags uddannelsesproblemer. Det havde måske været den største svaghed ved næringsloven af 1857, at den ikke erstattede lavsvæsenets lærlingeuddannelser med en anden form for formaliseret uddannelse. At det ikke skete betød bl.a., at det efter 1862 blev en frivillig sag om lærlinge ville aflægge svendep prøve eller ej. Kontrollen med kvaliteten af deres uddannelse var med andre ord væk. Enhver kunne derfor nedsætte sig som selvstændig håndværker blot ved at opnå borgerbrev eller næringsbevis, uden at have aflagt noget som helst bevis for sin faglige duelighed. – Det var et klart utilfredsstillende forhold, og de nye håndværkerforeninger brugte derfor megen tid og mange kræf-

ter på at søge at overbevise skiftende regeringer om, at staten måtte overtage en del af lavenes tidligere rolle som ansvarlig for lærlingeuddannelserne.

Den statslige organisering af de faglige uddannelser skulle imidlertid blive en langvarig affære og først med den nye lærlingelov i 1937 kom der en sådan stramning af kravet til lærlingeuddannelserne, at man kan tale om, at de formelt set var tilbage på det niveau, de havde haft, da lavsvæsenet ophørte i 1862. Det skete med bestemmelserne om oprettelse af skriftlige lærekontrakter skulle være obligatorisk og at læretiden skulle afsluttes med en svendep prøve. – Skræddermestrenes centralforeninger var også optaget af

andre uddannelsesmæssige opgaver end lige netop lærlingeuddannelsen. I den uafbrudte kamp for hele tiden at sikre, at medlemmerne havde mulighed for at være på højde med den tekniske og mode-mæssige udvikling i deres fag, afholdtes en lang række skrædderkurser. Centralforeningen for landsskræddere afholdt således i perioden 1921-46 402 kurser ude omkring i landet med et samlet deltagerantal på tæt ved 5.000 skræddere.⁴⁷ Desuden oprettede centralforeningen i samarbejde med Teknologisk Institut en landsdækkende konsulentordning, som den enkelte skræddermester kunne trække på.⁴⁸

Men hvor dygtigt skrædderme-strene end kæmpede for at bevare deres faglige standard og tilpasse sig de skiftende modeluner, magtede de dog ikke i det lange løb at

hævde deres position over for det konfektionsfremstillede tøj. I sidste ende var det prisen, der bestemte, hvor kunderne ville lægge deres køb, og i den kappestrid var skrædderne dømt til at tabe. Hvor konfektionsfabrikanten hele tiden kunne opstille nye maskiner, der forøgede produktiviteten og bragte priserne ned, stod den samme mulighed ikke åben for skrædderen. Hans vigtigste redskab var og blev hånden, og i denne ulige kamp mellem mennesket og maskinen afgjordes endeligt skrædderfagets skæbne. Nogle få tal fortæller om forløbet. Hvor skrædderfaget i 1948 havde beskæftiget over 18.700 skræddere, var der i 1979 kun 16.000 tilbage,⁴⁹ og i 1991 var der i en stor by som Århus kun to aktive skræddere tilbage. Et ældgammelt håndværk var døet ud!!

NOTER

1. Dansk skrædderforbund, 1887-1937, Kbh. 1937, s. 9-10.
2. Håndværkets kulturhistorie, bd. 1, Kbh. 1982, s. 133.
3. samme, s. 134.
4. M. Vogelius: Ny krønike fra det gamle København, Kbh. 1927, s. 95.
5. samme, s. 95
6. samme, s. 96
7. samme, s. 93
8. samme, s. 93
9. Håndværkets kulturhistorie, bd. 2 Kbh. 1983, s. 56
10. samme, s. 95
- 10 a. samme, s. 96
11. samme, s. 200
12. samme, s. 201
13. samme, bd. 3, Kbh. 1983, s. 81
14. samme, bd. 2, s. 72
15. Dania, tidsskrift for folkemål og folke-minder, bd. 1, Kbh. 1890-92, s. 168-169.
16. Håndværkets kulturhistorie, bd. 2, s. 56
17. Dania, bd. 1, s. 170-171
18. Håndværkets kulturhistorie, bd. 3, s. 223
19. samme, s. 226
20. samme, 2. 241
21. Udgår
22. Festskrift tilegnet dansk skrædderfor-bund, 1887- 1912, v. William Arup, Kbh. 1912, s. 32
23. samme, s. 32
24. samme, s. 9
25. Kampens gang, LO 1898-1973, Kbh. 1973, s. 137
26. samme, s. 87-88
27. samme, s. 98
28. samme, s. 71
29. samme, s. 86

30.	samme, s. 100	39.	samme, s. 132
31.	samme, s. 117	40.	samme, s. 133
32.	Dansk skrædderforbund, 1887-1937, s. 77-78	41.	samme, s. 134
33.	Festskrift tilegnet Dansk Skrædderforbund, af William Arup, s. 62	42.	samme, s. 136
34.	samme, s. 132	43.	samme, s. 138
35.	samme, s. 114	44.	samme, s. 157
36.	samme, s. 123	45.	samme, s. 158
37.	samme, s. 18-19	46.	samme, s. 160
38.	Dansk skrædderi v. Hugo Amskov, s. 132	47.	samme, s. 160
		48.	samme, s. 160

*Skrædder med saks.
Træsnit fra år 1477. Udført af Jacob de Cessolis. Augsburg.*

Landbosamfundene ved kanten af storbyen

Af BODIL OLESEN

I Den gamle By's Årbog 1991 bragtes første del af arükken om landkommunerne Hammel, Hinnerup og Galten.

Vi fulgte deres udvikling op til ca. 1960, hvor de endnu var stort set uberørte af den udflytning fra specielt Århus, som de følgende årtier førte med sig. I denne årbog følger vi udviklingen i Hammel og Hinnerup i perioden 1960-90, mens beskrivelsen af udviklingen i Galten Kommune af pladsmæssige årsager må vente til næste års årbog, hvor den endelige sammenfatning og en konklusion på hele undersøgelsen også vil være at læse.

Boligbyer – Sovebyer

Fra sidst i 1950'erne og fremefter – i de år, hvor velfærdssamfundet begyndte at vise tegn på at slå igennem hos alle socialgrupper i det danske samfund – blev de parcelhuskvarterer, der i dag er så karakteristiske i det danske landskabsbillede, skabt.

Staunings drøm om »hver mand – sit lille hus« blev realiserbare drømme for en stor del af den danske befolkning, da Danmark fik del i den internationale højkonjunkturbølge, der prægede den vestlige verden. Fuld beskæftigelse og en markant øget reallønsfremgang sammenholdt med nye finansieringsmuligheder betød, at mange mennesker, for hvem det hidtil havde været utopi at tro på en fremtid som husbesidder, nu

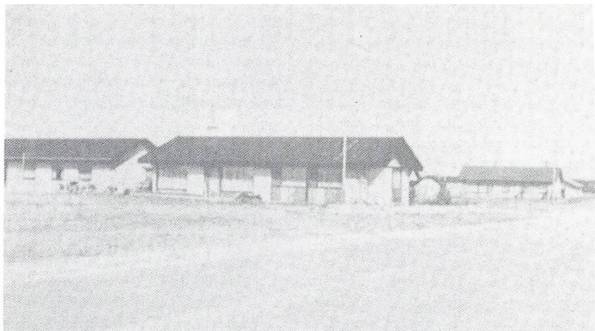
fik muligheden for at realisere de søde drømmetanker.

Det normale – hvis man kan udtrykke det sådan – i udviklingen fra 1950'ernes slutning var, at en allerede eksisterende by mere eller mindre pludseligt begyndte at vokse for alvor. Det ene nye boligkvarter, parcelhuskvarter, afløste det andet. Et billede, der havde været gældende for forstadsbebyggelserne allerede i et par årtier, men som fra ca. 1960, hvor velfærdssamfundet for alvor slog igennem, tog et sådant omfang, at landkommunerne omkring købstæderne blev inddraget i parcelhusbølgen.

Og hermed er vi nået ind i det tredje stadie i byudviklingen, der af byteoretikere karakteriseres med det fine navn desurbaniseringsstadiet. Og det er netop dette 3. stadie, der har denne undersøgelses hovedinteresse, for: Hvad skete der egentlig med de fredelige og landlige små kommuner, da byfolket kom væltende ind og slog sig permanent ned, kom og ville være en del af landbomiljøet?

Ingen landkommune, der grænsede op til de større provinsbyer og hovedstaden, gik nemlig ram forbi, da parcelhuset blev den boform, som de fleste danskere fo-

Parcelhuset – typehuset – er i 1960'ernes og 1970'ernes mest betydningsfulde bidrag til byudvidelsen såvel på landet som i byerne. Arkivfoto.

retrak. Den »store folkevandring« fra by mod land, der fandt sted i 1960'erne og 1970'erne, betød, at landkommunernes småbyer og specielt deres hovedbyer blev præget af kilometervis af nye – ofte ret stereotype – gule og røde parcelhuskvarterer. Det lille landbosamfund skiftede med ankomsten af de mange nye og ofte anderledes mennesker således i løbet af et enkelt årti eller to totalt identitet, fysisk, socialt og kulturelt – et identitetsskifte på godt og ondt.

Udviklingen i Hammel, Hinnerup og Galten kommune er således på ingen måde noget specielt – nøjagtig den samme udvikling fandt sted i landets øvrige købstadsnærliggende landkommuner, hvor alle de nye parcelhuskvarterer er de synlige udtryk for den revolutionerende forandring, der har fundet sted i de oprindelige byforudsætninger.

Tilflytningen og dens konsekvenser for den enkelte af de her undersøgte kommuner vil jeg komme nærmere ind på i de enkelte kommuners særabsnit, men det siger næsten sig selv, at en så-

dan befolkningsvækst afstedkom en række politiske og kulturelle brydninger, dels mellem tilflytterne og de politisk ansvarlige, dels mellem tilflytterne og de oprindelige beboere.

Samfundene blev præget af uro, traditionsløshed og rodløshed – ganske som det var tilfældet i de nye byer omkring århundredskiftet, hvor den tilstrømmende landarbejderbefolkning, der bosatte sig i stationsbyerne, også gav anledning til bryderi mellem det omgivende land og de enkelte stationsbyer. Selv om stationsbyfolkenes dengang hovedsageligt kom fra landet, fik de snart en ny og anderledes livsførelse, og deres erhverv blev anderledes. Det gamle livsmønster kunne ikke bruges i by-tilværelsen.

Konflikterne og bryderierne i udflytterperioden i 1960'erne og 1970'erne er andre – men rodløsheden og manglen på en egen identitet, egne traditioner var (og er til dels stadig) den samme. Såvel politisk som kulturelt blev der slået hul i den landlige idyl med byfolkets invasion.

*Søften. En landsby i Hinnerup kommune, hvis marker blev pløjet op og udstykket til parcelhusgrunde, da byfolket invaderede landkommunerne.
Arkivfoto.*

Udflytningen er utvivlsomt en af bilalderens betydeligste facetter. For karakteristisk for de mennesker, der flyttede ud fra byerne, var, at de beholdt deres arbejde i byen. Samtidig med at pendlingsafstanden mellem bolig og arbejdssted bliver større og større, jo længere folk flytter ud, så er andelen af pendlere blandt de erhvervsaktive øget i et hastigt tempo. Men efterhånden som bilen blev hver mands eje, spillede arbejdspladsernes placering en stadig ringere rolle ved valget af ny bopæl. For udflytterne var det i første række grundpriser og byggeomkostninger, der var afgørende for bopælsvalget. De fleste tog gerne den tid og den udgift, der var forbundet med den daglige arbejdspendling til købstaden, når det skete i forbindelse med en billiggørelse af boligudgifterne. Landkommunernes småbyer blev derfor omdannet til boligbyer. Boligbyer her i landevejstrafikkens tidsalder.

Pendlingsstatistikkerne er tydelige vidnesbyrd. Tilvæksten i de tre kommuner stammede fra folk,

der var flyttet dertil fra specielt Århus, og de flyttede derud, fordi huse og grundpriser var billige. Men de bibeholdt deres arbejde i Århus. Det var de forøvrigt også tvunget til, for selv om en del industri- og erhvervsforetagender efterhånden flyttede samme vej, modsvarede væksten i arbejdspladser i kommunerne på ingen måde stigningen i indbyggertallet. Der var – og er – tale om en kraftig underforsyning af lokale arbejdspladser. En faktor, der var medvirkende til, at bysamfundene i landkommunerne kom til at bære præg af manglende lokal identitetsfølelse og rodløshed. Folk pendlede frem og tilbage mellem bolig og arbejdssted, og de nye parcelhuskvarterer lå i dagtimerne stort set øde hen.

Mange af tilflytterne bevarede endvidere deres sociale og kulturelle netværk i Århus. Århus var stedet, man havde sine venner; det var stedet, hvor man foretog sine indkøb, og det var stedet, man tog til, når man ønskede kulturelle »input« eller ønskede at komme i svømmehallen m.m. By-

folket var ganske vist flyttet på landet, hvor der var højt til himmel, grønt og roligt – men navlestrengen til Århus blev bibeholdt.

Tilsyneladende var kravet om byudstyr og byfunktioner meget lille – i hvert fald i starten. For langt de fleste drejede det sig om opfyldelsen af drømmen om eget hus og have. Men også udendørs bekvemmeligheder med natur-skønne nærmiljøer og den lille by med den sparsomme trafik, »landsbymiljøet«, har spillet en rolle i bopælsvalget.

Ser man imidlertid nærmere på, hvor og hvordan byfolket etablerede sig ude i landkommunerne, er det helt tydeligt, at langt hovedparten af 1960'ernes og 1970'ernes udflytning foregik til parcelhuskvarterer, der skød op i og ved kommunernes centerbyer, hvor der i forvejen var et – efter landforhold – rimeligt udbud af faciliteter.

Og parcelhuskvarterer har intet med landsbyidyl at gøre. De mennesker, der bevidst søgte denne, valgte derfor ikke hverken Hammel, Hinnerup eller Galten by som deres nye bopæl, men søgte i stedet ud til kommunernes landsbyer.

Her vil jeg imidlertid i første omgang koncentrere mig om udviklingen i kommunernes centerbyer, som jeg også vil gøre det i enkeltafsnittene om de forskellige kommuner, fordi det nu engang var her, den store forvandling skete.

Som tidligere omtalt havde centerbyerne, allerede før byfolket in-

vaderede kommunerne, udviklet sig fra at være større eller mindre landsbyer på lige fod med de øvrige landsbyer i kommunen til at blive det lokale centrum, hvor en stadig større andel af sognets/kommunens borgere bosatte sig. Denne centralisering i/omkring centerbyerne var yderligere sat i vejret med skolerationaliseringerne, hvor landsbyskolerne nedlagdes én efter én, med nedlæggelsen af de små lokale andelsmejerier, brugsforeninger m.m. – en udvikling, der var katastrofal for landsbysamfundene, men som på mange måder virkede til gunst for centerbyerne. Nedenstående tabel viser udviklingen i de 3 centerbyers procentvise andel af kommunens samlede indbyggertal.

Op til 1970 ser vi en stadig vækst i centerbyerne. I 1970 falder deres procentvise andel af kommunens befolkning brat. Dette skyldes dog ikke, at centerbyernes befolkning pludselig flyttede væk, men skal derimod ses i lyset af den samtidige kommunesammenlægning. Kommunerne blev ved sammenlægningen meget større arealmæssigt og indbyggermæssigt; følgelig må centerbyernes andel falde tilsvarende.

Allerede i 1976 ses dog, at centerbyernes indbyggertal er steget markant og efterhånden nærmer sig halvdelen af kommunens samlede indbyggertal. At stigningen sker så hurtigt skyldes, at det specielt var i 1970'erne, at byboernes udflytninger for alvor slog igen-

Byernes procentvise andel af kommunens samlede indbyggertal

	1945	1965	1970	1976	1981
HAMMEL	53,5%	61,0%	38,5%	44,5%	49,1%
HINNERUP	35,5%	54,2%	35,3%	41,0%	48,5%
GALTEN	27,0%	47,9%	34,6%	40,4%	38,6%

nem i landkommunerne – og de slog sig jo netop fortrinsvis ned i parcelhuskvarterer i og ved centerbyerne.

At Galten by i 1981 lå ca. 10% lavere end de to andre centerbyer, skyldes strukturen i Galten kommune, hvor det i en årrække var nabobyen, Skovby, det århusianske folk kastede sig over.

Tyngdepunktet i udflytningen falder fra midt i 1960'erne og ca. 15 år frem. I dette tidsrum fordoblede Hammel kommune sit indbyggertal, mens de to andre kommuner, Hinnerup og Galten, fire-doblede deres. Det var specielt disse to kommuners centerbyer, der udviklede sig til at blive udflytter- og boligbyer for Danmarks næststørste by, Århus. At Hammel langt fra så kraftigt blev revet med i den ekspanderende udvikling, skyldes utvivlsomt, at byen ligger forholdsvis meget længere væk fra Århus end Galten og Hinnerup. Ganske vist kun ca. 10 km., men så længe der fortsat var udstykningsklare marker til rådighed i de nærmere beliggende kommuner, var det i første omgang disse, de udflyttende byfamilier rettede deres blikke mod.

I nedenstående tabeller vil jeg sætte tal på befolkningsudviklin-

gen i de tre kommuner i perioden 1945-1990, dels for hele kommunen, dels for kommunens centerby.

At der er to tabeller – i stedet for en fortløbende – skyldes kommunesammenlægningerne i 1970. Sammenlægningerne betød naturligvis, at de nye kommuners indbyggertal steg kraftigt, uden at dette skyldtes en nytillflytning. Men for at læserne ikke lades helt i stikken, hvad angår et sammenligningsgrundlag, har jeg i tabel 2 »tilbageført« beregningsgrundlaget, som er gældende fra 1970, til 1960 og 1965 – altså ladet som om de nye kommuner allerede eksisterede i 1960.

Tallene for byerne er selvfølgelig beregnet efter de samme kriterier i begge tabeller, nemlig de i byerne bosiddende personer. Højdepunktet i befolkningsvæksten ligger klart i perioden 1960-81, hvor 1970'erne stod for den mest markante vækst.

Denne udvikling er »helt efter bogen«: En stille og rolig vækst op til og med ca. 1960. Her var det jo som beskrevet i kapitlet i »Den gamle By«'s Årbog 1991 Århus og senere forstadskommunerne til Århus (Viby, Åbyhøj, Brabrand etc.), befolkningens bosætningsmønstre rettede sig mod, de så-

Tabel 1. *Folketal*

	1945	1950	1955	1960	1965
HAMMEL-VOLDBY-SØBY KOMMUNE	3796	3941	4046	4213	4526
HAMMEL ST.BY	2029	2193	2282	2462	2764
VITTEN-HALDUM- HADSTEN KOMMUNE	2533	2581	2543	2589	2885
HINNERUP ST.BY	900	895	915	937	1564
STORRING-STJÆR- GALTEN KOMMUNE	2032	1997	1985	1983	2191
GALTEN ST.BY	550	618	619	762	1050

Tabel 2. *Folketal*

	1960	1965	1970	1976	1981	1985	1990
HAMMEL KOMMUNE	6903	8154	8426	9177	9825	9820	9923
HAMMEL BY	2462	2764	3247	4085	4826	5027	5196
HINNERUP KOMMUNE	4045	4679	5833	7946	9309	9535	10.101
HINNERUP BY	937	1564	2061	3261	4517	4643	5362
GALTEN KOMMUNE	2780	4261	5300	7290	9189	9614	9706
GALTEN BY	762	1050	1835	2947	3553	3665	4108

kaldte urbaniserings- og suburbaniseringsstadier. Men fra 1960 og fremefter ser vi klart virkningerne af næste stadie i byudviklingen, desurbaniseringen.

Forstæderne til Århus var ved at blive udbyggede. De tilbageblevne grunde/jordarealer var pga. efterspørgslen steget kraftigt i pris, og desuden ønskede Århus Kommune ikke, at al jord skulle udstykkes til parcelhusfolket: der skulle fortsat være jord og plads til erhvervsbyggeri, og der skulle være jordarealer til rådighed, så der kunne opføres store udlejningsejendomme. Det var jo – de gunstige tider til trods – ikke alle danskere, der

kunne eller ønskede at bo i eget hus. Behovet for gode lejeboliger var stadig stort.

Det er én af forklaringerne på, at desurbaniseringsstadiet indledtes, hvor der skete en nærmest eksplosionsagtig vækst i de Århusnære landkommuner. Landkommuner, hvor huse og grundpriser var billige, og som samtidig lå så tæt ved den store by, at den daglige transport til og fra arbejde ikke blev uoverkommelig, hverken økonomisk eller tidsmæssigt.

De fleste af tilflytterne bosatte sig altså i parcelhuskvarterer i og ved centerbyerne, men alle tre kommuner rummer jo andet og

To eksempler på 1970ernes mest typiske typéhuse. Huse, hvis lige man støder på overalt i de danske parcelhuskvarterer.

Fotos: Ejsbjerg Ugeavis 1980-84 (her gengivet efter Arv og Eje 1989 p. 95.

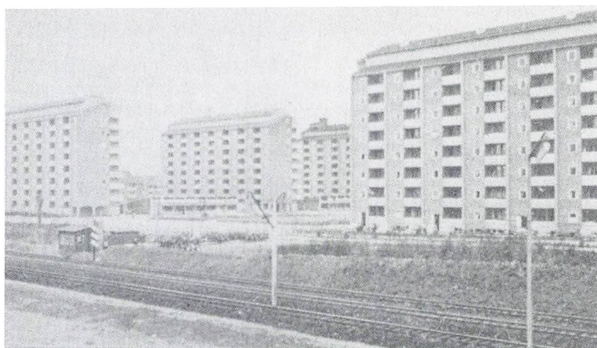
mere end disse; alle har de deres småbyer, landsbyerne, hver med sit særpræg.

Og landsbyerne gik heller ikke ram forbi, da folkevandringen fra by til land startede. Generelt for småbyerne gælder dog, at det ikke umiddelbart er de synlige, fysiske forandringer, der springer én i øjnene, men derimod forandringerne i landsbybefolkningernes erhvervssammensætning. Begrebet landsby associeres – ihvert fald i byfolks bevidsthed – oftest med bondeerhvervet, men dette er i dag en sandhed med meget stærke modifikationer. Helt nye kategorier af mennesker er (specielt

fra 1970'erne og fremefter) blevet bofaste i landsbyerne, og nu er det mere reglen end undtagelsen, at landsbyboerne ernærer sig af helt andre erhverv end de agrare – erhverv, der findes i centerbyerne eller i Århus. I dag er der således ikke meget landboliv og -miljø tilbage i landsbyerne. Også disse er på mange måder ved at udvikle sig til at blive boligbyer/sovebyer for pendlerbefolkningen.

I løbet af 1960'erne og 1970'erne blev det nemlig »moderne« for byfolk at flytte rigtig på landet. Den »grønne« bølge, der fra det store udland væltede ind over vort lille land, betød bl.a., at møddin-

Store ensartede boligblokke blev et karakteristisk islæt i mange af de store byers forstadsbyggeri, da byernes rum blev for trange. Arkivfoto.

ger ikke længere var noget ulækkert, men derimod »naturgødning«.

Menneskene, der flyttede ind i de nedlagte husmandssteder og øvrige forladte huse i landsbyerne, havde ofte andre bevæggrunde til deres flytning end de mennesker, der slog sig ned i parcelhuskvartererne i Hammel, Hinne-rup og Galten by. Hvor disse i langt overvejende grad flyttede dertil, fordi de nu havde mulighed for (måske for første gang) at få eget hus, så havde de fleste af de mennesker, der flyttede ud til de små gamle landsbyer »rigtig ude på landet« en anden æstetisk vurdering af bomiljøet. De fleste var båret af holdningen, at mennesker trives bedst i naturen, i det grønne. Landsbyernes ægte, naturlige og varme nærmiljø var det, man søgte og ønskede at blive en del af.

Nedlagte husmandssteder med noget landbrugsjord, hvor man kunne have nogle får, nogle høns, måske en hest og nogle grise gående, blev utrolig attraktive, og det samme var tilfældet med landsbyernes gamle boliger. Ingen af bo-

ligerne kom til at stå tomme i ret lang tid, når de oprindelige beboere enten døde eller satte deres bolig til salg, fordi de nu var så gamle, at de ønskede at flytte i ældreboliger o.lign.

Med byfolkets ankomst til landsbyerne blev den affolkningstendens, der havde præget landsbyerne gennem de sidste årtier, bragt i bero. Men det bragte ikke landsbyskolen, filialbiblioteket eller købmanden tilbage – dertil var det moderne samfunds indbyggede centraliseringstendens alt for massiv. Med lidt mere kyniske ord kan man beskrive denne periode i vores historie som tiden, hvor alt, hvad der var småt, skulle væk.

Set fra landsbyernes side så udviklingen, der så småt begyndte i 1950'erne, men for alvor tog fart i 1960'erne og 1970'erne, ud som om alle goderne lidt efter lidt samledes i centerbyerne, der således fik alt, mens de selv i samme tempo mistede deres funktioner: skolen, biblioteket, slagteren, bageren, brugsen. Og at det gamle sogneråd med de lokalvalgte sognerådsmedlemmer forsvandt, da kom-

Ældre husmandssted, som med et blev en utrolig attraktiv boligform, da det blev en modesag at flytte rigtig på landet.

Arkivfoto.

munesammenlægningerne trådte i kraft, forstærkede yderligere landsbyboernes opfattelse af deres rolle som underordnede og afhængige af centerbyerne.

Op gennem 1980'erne blev man fra offentlig/kommunal side mere og mere bevidst omkring det problematiske i de butiksløse landsbyer, og mange steder blev det forsøgt at redde de små butikker ved at oprette tillægsfunktioner til dem, f.eks. postekspedition, medicinudlevering, tipsforhandling og pengeinstitutservice. Det gav nogle af butikkerne en forlænget levetid, men var ikke nok til at sikre butikkens fortsatte eksistens. Det kunne ikke bremse det, at købmanden blev ældre og solgte sin butik som bolig, fordi han ikke kunne sælge den som butik.

Det er åbenbart lidt af en håbløs affære, for ganske vist erkender alle vigtigheden af at have en dagligvarebutik i landsbyerne, men realiteterne viser, at der ikke er råd til idealisme. De små butikkers overlevelse er nemlig betinget af, at folk vælger at købe varen lokalt og ser stort på det større udbud og

de billigere priser andre steder. Og sådan har de færreste råd til at tænke.

Det kom tydeligt frem, da brugen i Grundfør i Hinnerup Kommune lukkede for nogle år siden. Den lukkede nemlig ikke, fordi der ikke var kundegrundlag nok, men fordi kun 40% af Grundførborgerne handlede der. Priserne var ikke konkurrencedygtige i forhold til supermarkederne og discountbutikkerne i Hinnerup by og i Århus, og det gjorde udslaget. Det finmaskede net af butikker, der tidligere har kendetegnet det danske samfund, er således ved at forsvinde, og endnu har ingen været i stand til at anvise nogen mirakelkure på, hvordan de små landsbybutikker kan reddes.

Men det er ikke kun i forhold til det at handle lokalt, at befolkningsudskiftningen i landsbyerne er problematisk. I alle tre kommuner er jeg stødt på landsbyer, hvor udviklingen med de store flokke af »fremmede fugle« i de små lukkede landsbysamfund har affødt store og små gnidninger mellem de oprindelige beboere og tilflyt-

Brugsen i Grundfør i Hinnerup kommune. Brugsen startede i 1914 og forblev landsbyens nærbutik helt til slutningen af 1980'erne, hvor den table slaget om kunderne til de store supermarkeder. Billedet stammer fra Brugsens 25 års jubilæum i 1939. Arkivfoto.

terne. Gnidninger, der ofte var af-født af, at gamle menneskers traditioner stødte sammen med tilflytternes ofte idylliserede billede af det samfund, de valgte at blive en del af.

Ofte blev tilflytterne opfattet som alt for aktive i forhold til den gamle befolkning. Det var svært for landsbyboerne at vænne sig til, at alting ikke bare gik, som det plejede: med de samme mennesker i vandværksbestyrelsen, de samme mennesker i bestyrelsen for forsamlingshuset. Pludselig kom der nogle nye mennesker, der – ofte i bedste mening – ville være deltagende i deres nye samfund og derfor mødte op til generalforsamlingerne. Det blev derfor ofte dem og ikke de sædvanlige repræsentanter, der blev valgt ind. Og med de nye kom nye holdninger, nye normer, nye initiativer.

De gamle, de »indfødte«, så derfor på udviklingen med meget blandede følelser. Og mærkeligt var det jo i grunden heller ikke.

Alle vi mennesker er vel i en eller anden udstrækning, i en eller anden sammenhæng, nostalgiske: »alting skal blive, som det er, trygt og godt«, »de gode gamle dage« osv., osv. Man var simpelthen bange for kulturelt at blive løbet over ende, bange for at det gamle samfund skulle blive kvalt af tilflytterne.

Det var derfor i mange af landsbyerne, men specielt i de landsbyer, hvor der kom for mange nye på for kort tid, meget vanskeligt for tilflytterne i de første mange år at blive accepteret af de oprindelige som andet og mere end en tilflytter. Accepten blev også vanskeliggjort af, at kulturlivet i mange af landsbyerne var hensygnende. Der var ikke rigtig nogle lokale arrangementer, hvor man kunne mødes i festligt lag på tværs af det aldersmæssigt betingede tilhørsforhold til stedet.

I nogle af småbysamfundene begyndte kulturlivet dog at blomstre igen. Tilflytterne, hvoraf mange kom med så store forventninger til landsbyens nære og varme

*Tøndeslagning i Haldum
forsamlingshus, Hinnerup
kommune, 1976
Arkivfoto.*

miljø, prøvede at nyskabe det kulturliv, der tidligere havde været landsbyernes kendetegn. De genskabte tøndeslagning og fastelavn, genindførte de tidligere årstidsfester: forårsfesten, sommerfesten, høstfesten og julefesten og skabte derved nogle netværk, hvor nye og gamle kunne mødes i et fællesskab.

Nye og gamle kunne også finde sammen, når kampen gjaldt en fælles indsats mod kommunens nedskæringer på landsbyområdet. Dette viste sig f.eks. i Røgen-Farre landsbyerne i Hammel kommune, hvor der op gennem 1980'erne havde været en del uoverensstemmelser mellem de tilflyttende og de oprindelige beboere. Dialogen var meget dårlig mellem de to grupper, men da kommunen i 1987 kundgjorde, at landsbyens filialbibliotek skulle lukkes, fordi det var for dyrt i drift, fandt landsbyens beboere sammen. For dem drejede det sig nemlig ikke kun om at kunne låne bøger, men også om at beholde et socialt samlings-

sted, det sidste man havde tilbage af mere offentlig karakter.

Den sidste dag filialen havde åbent, gik alle landsbyens borgere hen og lånte rub og stub, hvad der var. Der var ikke én bog tilbage på hylderne.

»Happening'en« fik dog ingen virkning på lukningsbeslutningen, men aktionen var med til at samle landsbyens befolkning: der var noget, man havde stået sammen om, nye og gamle i forening. (I sandhedens interesse skal dog lige tilføjes, at alle bøgerne siden hen er blevet afleveret på hovedbiblioteket i Hammel).

Byfolkets ankomst til landbokommunerne var altså langt fra uproblematisk. Såvel de små bysamfund som centerbyerne blev underkastet markante ændringer, ændringer på godt og ondt.

For landkommunerne betød det at leve klos op og ned ad Danmarks næststørste by, at de under invasionsboom'et nærmest kom til at fungere som ekstra forstæder til Århus. Erhvervsmæssigt, ind-

købsmæssigt, kulturelt måtte de nødvendigvis leve i skyggen af me-gaudbuddet fra »storebror«.

Ekspansionsårene kostede – ikke mindst politisk. De politiske slagsmål var mange og store, og der blev brugt mange penge på udviklingen. Ingen af kommunerne var jo på forhånd »gearet« til at kunne opsuget tilflytterne; de eksisterende rammer var langt fra tilstrækkelige.

Karakteristisk for langt hovedparten af tilflytterne var, at det drejede sig om unge mennesker, unge familier i alderen 25-39 år. Og netop denne aldersgruppe er gruppen, der får/har børn – børn, der skal i institution og i skole. Det gamle landbomønster, hvor børnene blev passet af moderen derhjemme, passede ikke ind i det moderne livsmønster, hvor kvinderne for alvor blev en del af arbejdsmarkedet. Desuden var betalingen af huslejen til parcelhuset som regel afhængig af 2 husstandsindkomster.

For landkommunerne var et sådant livsmønster omkostningskrævende. Ganske vist opnåedes dobbelt skatteindtægt, men omvendt måtte kommunerne ud i store udgiftskrævende investeringer med oprettelse af daginstitutioner, bygning af skoler, udbygning af fritidsfaciliteter osv., osv.

Ofte skabte det konflikter mellem de oprindelige beboere og tilflytterne og mellem politikere og tilflyttere. Tit lød meldingen »at nu var de altså flyttet på landet, og

så skulle de ikke komme her med alle deres krav og tro, at de kunne flytte storbyen og alle dens faciliteter med herud.«

Det var svært at se nye mennesker komme ud og gebærde sig med andre normer og andre holdninger til, hvad skattekroneerne skulle bruges til.

Og reelt betød udflytningen af de mange nye familier til landkommunerne et enormt forbrug og en masse penge, der blev ødet bort på nogle ting, som man forhøjen kunne klare meget snildere med meget mindre administration og meget færre udgifter.

Udflytningen og problemerne ved denne var meget identiske i de tre kommuner, men måderne at tackle problemerne på var til gengæld yderst forskellige.

I de følgende tre afsnit vil jeg derfor beskrive de enkelte kommuner hver for sig og vise, hvordan de hver på deres måde klarede omstillingen fra at være et landbosamfund til at blive byfolkets boligbyer – sovebyer.

Hammel 1960 - 1990

Hammelegnen er indbegrebet af storslået østjysk natur med skove i massevis, åbne marker, søer, moser og engdrag, og med smukke attraktioner som Frijsenborg, Pøt Mølle, Søbygård sø og med adskillige gamle bygninger fra dengang, da Frijsenborg stort set var ene om at tegne Hammels ansigt udadtil.

Pøt Mølle i Hammel kommune. Pøt Mølle blev oprettet som vandmølle allerede i 1400-tallet, og møllehjulene har gennem tiderne leveret trækraft til bl.a. valsening af korn, melfremstilling og et savværk på stedet. I dag er Pøt Mølle traktørsted og et yndet udfugtsmål for bl.a. århusianere. Arkivfoto.

Kommunen består af hovedbyen Hammel, hvor godt halvdelen af kommunens borgere bor, og rundt omkring hovedbyen – som kyllinger omkring hønen – ligger en halv snes mindre bysamfund: Sall, Lading, Haurum, Skjød, Skjoldlev, Fajstrup, Voldby, Fære, Røgen, Svenstrup og Anbæk. Disse småbyer/landsbyer er omtrent lige store. Derudover indeholder kommunen, der ligger ca. 25 km fra Århus, det åbne land med landbrugsejendomme og småbebyggelser.

I 1960 var Hammel by en by bestående af hovedgaden med sidegader og med landbruget liggende tæt ind til byen; i dag er den vokset til at være en miniudgave af en købstad, med blomsterudsmykket gågade, torv, store centre, ny stor rådhusbygning etc. og med en befolkning på ca. 6.000, der hovedsageligt er bosat i de parcelhus-

kvarterer, der opstod fra 1960'erne og fremefter. Det landboagtige præg er forsvundet.

I løbet af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne oplevede kommunen, at folk nærmest stod i kø for at købe de nyudstykkede grunde i kvartererne omkring Hammel by.

Dengang mente man, at den igangværende proces med udflytning fra storbyerne var en udvikling, der fortsat ville give betydelig vækst i forstæder og byer i en radius af 20-30 km. fra de store byer. Kommunernes Landsforenings befolkningsprognoser viste således, at man ved en fremskrivning af udviklingen i Hammel kommune kunne forvente at nå op på et indbyggertal på ca. 13.400 i 1988.

Alle tegn i sol og måne viste således, at Hammel var en vækstkommune – og det ganske uden nævneværdig indsats. Byen var stadig centret med offentlige som

private institutioner, der dækkede vidt forskellige sektorer af samfundslivet, og hvis sigte var virksomhed langt ud over kommune-grænsen. Det havde været en udvikling med selvforstærkende elementer i sig og måske derfor en udvikling man forventede var givet og vedblivende ville eksistere. Hammel byråd konkluderede derfor i 1974 i sin dispositionsplan for kommunens udvikling:

»Problemet i Hammel er snarere at begrænse den fremtidige byudvikling end at avertere efter nye indbyggere, da efterspørgslen er til stede.«

I dag – knap 20 år efter – ved vi, at udviklingen blev en anden end beregnet. De selvforstærkende elementer, som havde været i Hammel, siden den mere eller mindre blev greveligt udnævnt til at være regionscentret for området i midten af forrige århundrede, var ved at miste deres kraft, og nye initiativer blev ikke taget. Samtidig begyndte de omkringliggende kommuner at røre på sig i for søget på at fravriste Hammel byens rolle som det samlende egnscenter. Dette fik stor betydning for Hammel kommune. Op gennem 1970'erne og 1980'erne gik udviklingen om ikke helt i stå, så dog for stærkt nedsat blus.

Hammels »boom« lå således klart i 1960'erne, mens Galtens og Hinnerups befolkningseksploration fandt sted i 1970'erne. Disse to kommuner ligger tættere ved Århus, og da benzinpriserne acce-

lererede i 1970'erne, blev afstanden til arbejdspladsen et afgørende kriterium i folks valg af bopæl – man kiggede ikke længere kun på billige grund- og huspriser.

I alt fik Hammel kommune i perioden 1970-81 en stigning i befolkningstallet på 1.399 personer, mens Hinnerup steg med 3.476 og Galten med 3.889 indbyggere.

Befolkningstvæksten i Hammel skete stort set udelukkende i byområderne, og specielt i og ved Hammel by, hvor folketallet steg fra ca. 3.200 i 1970 til godt 5.000 i 1985.

I tal ser udviklingen således ud:

	HAMMEL KOMMUNE	HAMMEL BY
1960	6903	2462
1965	8154	2764
1970	8426	3247
1976	9147	4085
1981	9825	4826
1985	9820	5027

Denne udvikling, hvor så at sige alt nybyggeri koncentreredes i og omkring Hammel by var indledt i årtierne forud. I perioden 1961-70, hvor Hammel oplevede sin største befolkningstilvækst, opførtes der i alt 594 nye boligenheder i kommunen, og heraf blev de 421 opført i Hammel by. Og mønsteret fortsatte – i formindsket tempo – op gennem 1970'erne, hjulpet godt på vej af en kommunalpolitisk beslutning fra begyndelsen af 1970'erne, der tilkendegav, at al fremtidig byudvikling skulle fore-

Hammel kommune.
(c) Kort- og Matrikelstyrelsen (A 405-92)

gå i Hammel by og ikke andre steder. Kun denne by har den dag i dag byzonestatus i kommunen.

Landskabet omkring Hammel by skiftede udseende. Med hele marker ad gangen udbyggedes byen med stadig flere nye parcelhuskvarterer. Det beboede areal i byen blev ca. 10 gange så stort, mens byens indbyggertal kun steg til ca. det dobbelte. Stigningen i antallet af husstande modsvarede således på ingen måde af en lignende stigning i indbyggertallet. Dvs. at der generelt boede færre personer i samme husstand end tidligere. Det skyldtes dels, at folk fik færre børn, at gårdhusstandene mistede deres tjenestefolk, og at unge flyttede hjemmefra i en stadig yngre alder. Denne udvikling er kende-

tegnende for den kvalitative ændring, der er sket i danskernes liv rent boligmæssigt: mere plads til færre mennesker.

Men hvem var parcelhusbeboerne? Hvor kom de fra?

Da udviklingen tog fart i 1960'erne, var det i vid udstrækning sognets/kommunens/omegnens borgere, der bosatte sig i de nye kvarterer. En del af tilflytterne var gårdmænd/husmænd, der – når de ikke længere magtede at deltage i den daglige drift – flyttede ind til Hammel, hvor de byggede deres små huse, aftægtsboligens afløser. Disse selvpensionister har bidraget væsentligt til Hammels boligvækst. Andre tilflyttere var de landarbejdere og småbrugere, der blev ofre for

*Hammel bank ca. 1935.
På første sal var der bolig
for bankens leder. Den
ansvarlige var på stedet
døgnet rundt.
Arkivfoto.*

strukturændringerne i landbruget. Her har udviklingen på Frijsenborg gods – skovbruget og avls-gårdene – spillet ind. Tidligere beskæftigede godset rigtig mange mennesker, og mange af dem boede ude i landsognene, typisk i landarbejder- /medarbejderboliger tilknyttet Frijsenborg.

Op gennem 1960'erne og 1970'erne rationaliseredes og effektiviseredes godsdriften væsentligt, og behovet for arbejdskraft faldt. De »overflødiggjorte« Frijsenborg- medarbejdere påvirkede også flyttemønstret med en centralisering i Hammel og en affolkning i landdistrikterne til følge. Deres valg af nyt bosted blev nemlig som regel den lokale hovedby Hammel, hvortil de i forvejen havde en vis tilknytning.

Nybyggerne var også mange af Hammel bys egne borgere. Mange af de familier, der hidtil havde boet til leje i byens kvist- og kælderlejligheder, fik med velstandssamfundet økonomisk mulighed for at erstatte de små og ofte misera-

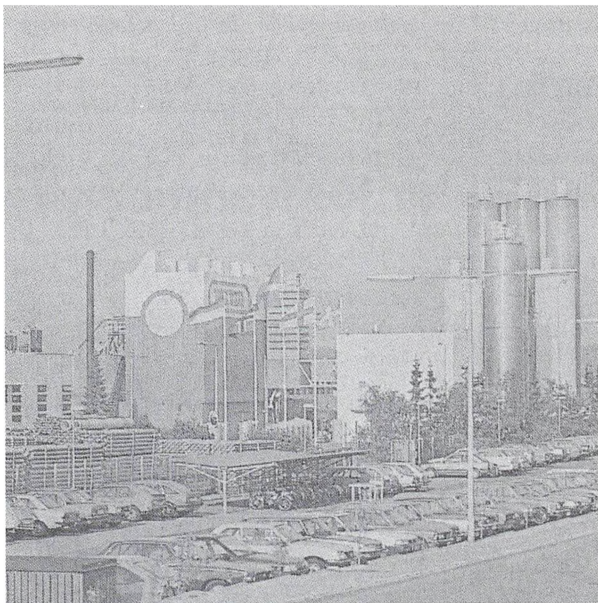
ble boliger i midtbyen med et nyt parcelhus i et af byens nye kvarterer. Også byens »bosser« blev grebet af parcelhus/villabølgen. Tidligere var det karakteristisk, at bankdirektøren, apotekereren, skolebestyreren, snedkermesteren, købmanden etc. ved lukketid låste indefra og så begav sig op i »privaten« på 1. sal. Man var på stedet, og man blev på stedet.

I løbet af 1970'erne begyndte de imidlertid også at flytte ud af lejlighederne i hovedgadens bygninger. Mange af dem bosatte sig i store, dyre villaer i et naturskønt område beliggende op mod de store Frijsenborgskove, et kvarter, der i folkemunde blev døbt »Beverly Hills«.

Udviklingen betød, at Hammel »city« skiftede identitet. Byens folk flyttede ud, og midtbyen mistede ved aftentide den atmosfære og det liv, der tidligere havde kendetegnet hovedgaden.

Mange af de første tilflyttere til byens nye parcelhuskvarterer kom således fra andre adresser i Ham-

*Nordisk Wavin A/S flyttede i 1969 virksomheden ud fra Århus, hvor pladsen var blevet for trang og etablerede sig i stedet i Hammel. I dag er virksomheden kommunens største arbejdsplads med ca. 500 ansatte.
Foto: Århus Stiftstidende 28/4-91.*

mel kommune. Men der kom også en del »fremmede« tilflyttere – nogle kom fra Århus, men mange kom helt andre steder fra i landet. Det var mennesker, der søgte her til, fordi de havde fået arbejde ved bl.a. nogle af de funktioner, der var nye i samfundet herude som i andre landkommuner, nu hvor service- og plejesamfundet for alvor blev dominerende i Danmark.

Endvidere fik Hammel selvfølgelig også sin del af »soveby's«-tilgangen, de såkaldte pendlere, altså folk, der arbejdede i Silkeborg, Randers eller Århus, men som havde valgt at bosætte sig i Hammel, dengang drømmen om at komme væk fra storbyen og lejliigheden blev realiserbar for mange mennesker. Karakteristisk var nok, at hvad angik økonomisk formåen, hørte mange af de pendlere, der flyttede ud til Hammel, til

dem, der havde mindst råd. – Jo længere ud på landet man kom, jo billigere var det. Grundskyldpro millen lå i 1960'erne på 14,5 mod 26,0 i Århus kommune. Samtidig var der derude på landet byggestre, der var i stand til at opføre et hus for små penge.

Kørselsudgifterne til den daglige transport til og fra arbejde var dengang ikke væsentlige for folks bopælsvalg – det afgørende var et hus, man havde råd til at bo i.

Men de fleste Hammel-borgere havde deres arbejdsplads inden for kommunegrænsen. Af en aktiv befolkning på i alt 4151 mennesker i 1970 havde de 2812 deres arbejdssted i Hammel kommune, 1037 i andre kommuner, heraf de 795 i Århus kommune.

Hammel havde altså mange lokale arbejdspladser, hvor dens borgere kunne få beskæftigelse. Dette

er et væsentligt element i debatten om sovebyer eller ikke-sovebyer. Var byen et sted, et samfund, hvor man boede, arbejdede, handlede, ja faktisk var der hele døgnet – eller var det blot et sted, hvor man indtog sin morgenkaffe og først vendte tilbage til, når man var på vej hjem til sit eget hus efter dagens arbejde i en anden by, en anden kommune?

I Hammel spillede især to store arbejdspladser ind: Hammel og Omegns Svineslagteri, der havde startet sit virke 1906/07 og så ubestridt havde været byens største virksomhed, og Nordisk Wavin, der i 1969 var flyttet ud til et nyt industriområde ved Hammel by, da pladsen inde i Århus, hvor firmaet havde etableret sig i 1957, var blevet for trang for den hurtigt ekspanderende virksomhed.

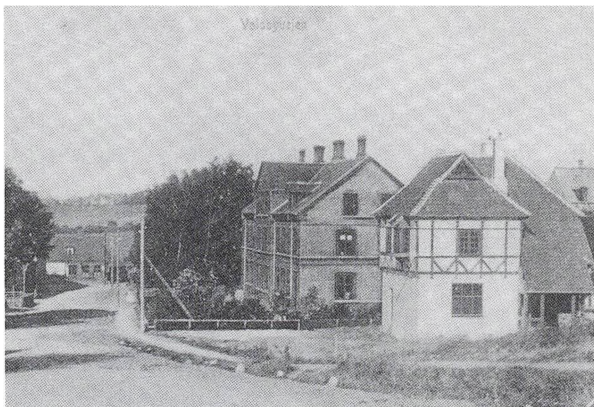
For Hammel kommune var Nordisk Wavins udflytning næsten som at vinde i lotteriet. Virksomhedens stadige ekspansion virkede som en saltvandsindsprøjtning på områdets udvikling generelt, skabte mange arbejdspladser i kommunen og medvirkede til at nedsætte antallet af pendlere. Disse to store virksomheder betød, at man i Hammel kommune også fik indpendlere, dvs. folk, der boede i andre kommuner, men som havde deres daglige arbejde i Hammel. I 1970 var der i alt 590 indpendlere mod 1037 udpendlere. Hovedparten af indpendlerne var ufaglærte arbejdere, der arbejdede på slagteriet.

Ser vi på de »fremmede« tilflyttere som en samlet kategori, var de fleste arbejdere, funktionærer og håndværkere. Der var kun få decideret højtuddannede.

På spørgsmålet om hvorfor de flyttede til Hammel, må man skelne mellem de tilflyttere, der flyttede dertil for at arbejde på en af de lokale arbejdspladser, og de som blot flyttede derud for at få et hus, men som i øvrigt bibeholdt deres arbejde i en anden kommune. Hvad de førstnævnte angår, var det selvfølgelig arbejdet, der var det afgørende. Endvidere fremhævede de tidligere storbyfolk, at der herude på landet var friere omgivelser og bedre opvækstbetingelser for børnene; derfor havde man valgt at flytte ud til arbejdspladsen, væk fra by-miljøet. Afgørende var også, at det generelt var billigere at leve derude. Pendlerne refererede selvfølgelig også til det med »landet« – den grønne natur, den friske luft osv. – men den egentlige bevæggrund til, at de flyttede derud, var de billige grund- og huspriser. Det var ikke et bevidst ønske om, at det absolut skulle være kommunen Hammel, der skulle være den fremtidige bopælskommune.

Endelig findes der selvfølgelig også dem, der gennem erhvervelse af et nyt arbejde skulle flytte til Århus-området, men ikke kunne finde en rimelig – både funktionel og økonomisk – bolig i det nære Århus-område, og derfor mere eller mindre tilfældigt havnede i Hammel.

*Dommergården, der ejedes af grevskabet Frijsenborg blev opført omkring 1840 og fungerede i mange år som kontor og bolig for birke-dommeren. Senere boede godssets forvalter i dommergården. I dag er huset fredet og solgt til private.
Arkivfoto.*

Det politiske, sociale og kulturelle liv

Politisk blev Hammel kommune i perioden 1958-1989 styret af et borgerligt byråd, hvor partiet Venstre – med oplandsbyernes gårdmænd siddende som byrådsmedlemmer – havde det afgørende ord. Den generelle opfattelse, der lå til grund for de holdninger, man havde dengang, var, at man havde nok i sig selv. »Hammel havde altid klaret sig godt, og sådan blev det nok ved med at gå.« Man ønskede, at udviklingen skulle forløbe stille og roligt, og frem for alt måtte man ikke ved indførelse af »moderne« påhit eller aktiv markedsføring på nogen måde forcere udviklingen. Man skulle til stadighed have »styr« over sagerne selv.

Ønskede »fremmede« at bosætte sig i kommunen, var de i og for sig velkomne, hvis de vel at mærke indordnede sig under de forhold, der var gældende i Hammel – for de var jo ikke blevet bedt om at komme.

Endvidere lå det helt klart i kommunens boligpolitik, at de folk, der ønskede at flytte til kommunen, skulle være folk, der kunne klare sig selv. Lejeboliger var om ikke et direkte fy-ord i den politiske debat, så dog noget man gik yderst lemfældigt hen over. Der var opført et enkelt kompleks af lejeboliger på Nørrevangsvej, og et andet på Elkærvej kom til i 1960'erne, men det var også alt, hvad kommunen kunne tilbyde af almennyttigt boligbyggeri til helt ind i 1980'erne, hvor byens indbyggertal efterhånden var nået op på godt 5.000 personer.

Byrådets betænkeligheder ved socialt/almennyttigt boligbyggeri var, at man frygtede, at »problem-børnene«, socialklienterne, fra de store byer, typisk Silkeborg og Århus, i så fald ville blive »eksporteret« til Hammel. Det kostede jo penge, og det gav problemer, og det var man bestemt ikke interesseret i.

Humoristisk udtrykt var holdningen i byrådsalen i 1960'erne og 1970'erne denne: »Det var nu

egentlig rart, hvis man kunne have en bymur med en port; så kunne man sortere folk ved porten.«

Ejerboligen var og skulle være det hammelske folks boligform – sådan lød de politiske røster. Det var for folk af en vis standard, både socialt og økonomisk, og andre var man ikke interesseret i at få til kommunen.

I 1980'erne måtte det venstredominerede byråd dog nødtvungen indrømme, at lejeboliger var et nødvendigt onde. Udviklingen gik ikke som planlagt; de selvforstærkende elementer havde mistet deres kraft. Op gennem 1960'erne og 1970'erne var mange af de institutioner forsvundet, der havde bundet oplandet til Hammel og gjort byen til noget specielt: handelsskolen, teknisk skole, den private realskole, retskredsen, kreds-lægeinstitutionen, amtssygehuset – lidt efter lidt blev de alle nedlagt eller flyttet til andre kommuner. Et planlagt kommende gymnasium snuppede nabokommunen Hadsten for øjnene af de forbløffede politikere/embedsmænd, der ikke havde gjort nogen nævneværdig indsats for at få det til kommunen, for det var da »selvfølgelig«, at det blev Hammel, regionscentret, der skulle have det.

De omkringliggende kommuner havde imidlertid noget at kæmpe sig op til – og de gjorde det med brask og bram. En indsats, der var stærkt medvirkende til, at Hammel fra at være en em-

bedsby med et solidt tag i yderdistrikterne fra 1970'erne udviklede sig til at blive nærmest en hvilken som helst by et hvilket som helst sted. Den lille »smørklat« her midt i det fede område mellem de fire store købstæder havde mistet meget af sin tiltrækningskraft.

Det geografiske handelsmonopol var også ved at være en saga blott. I de omkringliggende kommuner, hvis borgere havde været flasket op til at drage til Hammel, især om torsdagen, kom der efterhånden også specialbutikker og centre, og det fik Hammel, den driftige handelsby, lidt efter lidt at mærke.

Tingene udviklede sig altså ikke bare; kommunen var befolkningsmæssigt ved at blive meget stationær, og der var ikke længere nogen, der stod i kø efter de billige grunde/parcelhuse i kommunen.

Nye initiativer måtte prøves. Byrådet lod derfor det sociale boligselskab, Åbyhøj Boligforening, opføre nogle lejeboligkomplekser, og i begyndelsen fik skeptikerne ret i deres værste forudannelser: det blev i vid udstrækning et »enkekvarter«, som det lokalt blev døbt, enlige mødre med børn, bi-standsklienter, som kom til Hammel fra Silkeborg og Århus.

Efter nogle år gjorde byrådet dog den erfaring, at mange af dem fik arbejde og blev »gode« skatteborgere, nogle flyttede, og andre flyttede ind.

»Man kommer jo herud til et lille samfund, hvor der er visse regler, præmisser, som de fleste nok kan opfylde – og de, som ikke kan, de rejser nok igen. Sådan er samfundet skruet sammen herude« lyder kommunaldirektørens forklaring.

Han fortæller videre:

»Det jeg har oplevet ved at komme her som en udenforstående (fra Århus) er, at når man siger en »Hamler«, så mener man altså en person, som er inde i kulturen her, og det er ikke så ligetil. Her er normer og klasser. Der er klikker, bestemte mennesker er sammen, man optages i en forening på anbefaling af andre osv. Det er sådant et typisk samfund, vi har herude. Klassesamfundet herude trives altså stadig. Det er dog i dag særlig for den ældre del af befolkningen, at det gælder, men det er også typisk dem, der dominerer foreningslivet af denne her type. Som lægmand vil jeg sige, at det er Frijsenborggården fra for 200 år siden, der smitter af på andre leder, men på samme måde, den samme respekt.«

Og faktisk kan man i Hammel træffe så at sige hele repertoire af de såkaldte serviceklubber: Rotary, Lions Club, Round Table, Skydeselskabet, Hønsegildet, Skt. Georgs Gilde, Junior Chamber etc. med de dertilhørende dameklubber, hvor kvalifikationen er, at man er gift med en rotarianer, lionsmand m.v. Kun få byer af samme størrelse som Hammel kan frembyde et lignende udvalg. Den lokalhistoriske ekspert Arne Gammelgård tillægger især den stejle samfundspyramide i Hammel æren for dette foreningernes mekka. »Der er lidt mere »schwung« over det her end andre steder« lyder hans melding.

Imidlertid betyder denne foreningsstruktur, som man ikke ba-

re kan melde sig ind i, men skal anbefales til, at det for tilflyttere kan være lidt vanskeligt at komme »ind i varmen« – at blive accepteret af den oprindelige befolkning som andet og mere end en tilflytter.

Mange af de udtalelser, jeg har hørt fra tilflyttere, vidner om dette. Der er en dominerende »stamme« i byen, familier som altid har boet her, ofte kan slægtsleddene føres mange generationer tilbage. Og det er nok her, den tidligere så udbredte væren-sig-selv-nok holdning trives bedst. Men den holdning var der mange af de yngre, også tilflyttere, der købte. Det var man ligesom nødt til for at blive en del af fællesskabet i foreningerne.

Klassesamfundet og den stejle samfundspyramide er dog under nedbrydning set med 1990'ernes øjne – nye vinde er begyndt at blæse over det hammelske folk.

Nye tider

Udviklingen væk fra at være sig selv nok indledes fra slutningen af firserne. Stærkt medvirkende til en ændret politisk kurs var lukningen af slagteriet, byens næststørste arbejdsplads, i 1987.

I 1971 blev slagteriet, der var ejet af lokale folk i fællesskab, fusioneret med Tulip-koncernen. Dengang erklæredes højtideligt fra Tulip-ledelsen, at der ingen fare var for, at slagteriet blev nedlagt

i forbindelse med fusioneringen. Derfor vakte det stor opstandelse, da Tulip – næsten fra den ene dag til den anden – i august 1987 lukkede sin afdeling i Hammel, og 300 mennesker stod uden arbejde.

»Hammel lukker« forkyndte flere af de landsdækkende aviser. Så galt gik det heldigvis ikke, men i hæle-
ne på slagteriets lukning fulgte en del triste butikslukninger, og samfundet var generelt præget af undergangsstemning i årene 1987-88.

Men ifølge borgmesteren var denne hændelse – set i et lidt længere perspektiv – måske gavnligt for Hammel.

»Da var der måske noget, der gik op for os. Nu skulle vi begynde at slås lidt, og jeg tror, at vi har haft godt af at få sådan en saltvandsindsprøjtning, som vi fik. Det var faktisk Tulip-sagen, der vækkede hele byrådet: »Det var noget forfærdeligt noget« var holdningen.

Vi begyndte så virkelig at tage os af, hvordan vi får en positiv markedsføring, og der blev taget nogle gevaldige tag i 1989-90 for psykologisk at slå fast, at vi kan skam nok, og vi er stadig den gode by osv.«

billige parcelhusgrunde til salg – det fik man ikke folk til kommunen af. Og én ting var man klar over: skulle kommunen udvikle sig, skulle der skaffes skatteydere.

Hammels »problem« – set i forhold til de to andre kommuner Hinnerup og Galten – er, at det er et samfund med en stadigt voksende ældre befolkning. Allerede statistikkerne fra 1970 viste, at borgerne i Hammel kommune generelt havde en relativt højere alder end i de to andre kommuner, havde flere pensionister og umiddelbart kommende pensionister. Dette hang selvfølgelig sammen med, at Hammel ikke i samme grad blev udsat for boom'et af de udflyttende yngre familier.

Nedenstående statistik viser aldersfordelingen i enfamiliehuse (parcelhuse), som jo var den foretrukne og dominerende boform, i de tre kommuner i 1970.

Udviklingen i kommunens alderssammensætning i perioden 1970-82 understregede de tendenser, der var til stede i 1970.

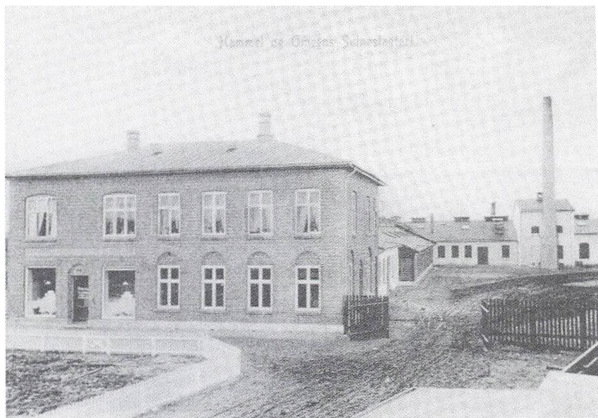
MANDENS ALDER	-25	26-39	40-64	65-
HAMMEL	50	431	562	229
HINNERUP	45	552	329	100
GALTEN	47	397	317	110

Efterhånden var der også kommet en del yngre mennesker med i byrådet, og det var med til at fremme erkendelsen af, at det ikke længere var nok bare at være Hammel, det var ikke længere nok at have

Ved udgangen af 1981, hvor der i alt boede 9.825 personer i kommunen, så borgernes aldersmæssige sammensætning således ud:

*Hammel Andelssvine-slagteri blev oprettet i 1906 og var i årtier egnens største arbejdsplads og stolthed. I 1971 blev slagteriet fusioneret med Tulip-koncernen, der i 1987 besluttede at nedlægge denne afdeling af koncernen med tab af mange lokale arbejdspladser til følge.
Arkivfoto ca. 1906.*

0- 6 ÅRIGE:	1040
7-15 ÅRIGE:	1536
16-19 ÅRIGE:	604
20-24 ÅRIGE:	656
25-39 ÅRIGE:	2310
40-49 ÅRIGE:	1022
50-59 ÅRIGE:	850
60-69 ÅRIGE:	847
70 ÅR OG DEROVER:	960

Selv om der reelt skete en vækst både i den såkaldte »børnegruppe« (de 0-19 årige), og i gruppen »de erhvervsaktive« (de 20-65 årige) så var der alligevel set i procent af den samlede befolkning tale om et mindre fald. Den eneste gruppe, der i tiden 1970-82 steg både reelt og procentuelt, var »pensionistgruppen« (de over 65 årige).

Samtidig viste befolkningstal fra begyndelsen af 1980'erne, at udviklingen var ved at gå i stå. Hvor de to andre kommuner i løbet af 1970'erne begge var blevet ca. 4.000 mennesker flere, var der i løbet af dette ti-år kun sket en vækst på godt 1.000 personer i

Hammel kommune. Og i første halvdel af 1980'erne gik udviklingen helt i stå; i perioden 1980-85 skete der således et direkte fald i befolkningen på 5 personer. Oliekriser, stigende arbejdsløshed, manglende tryk i ansættelsen, generelt stigende flytte- og byggeomkostninger, manglende udbud af andet end ejerboliger, ikke alt for gode børnepassningsmuligheder og et ikke særligt udviklings- og fremskridtsorienteret byråd var allesammen medvirkende årsager til, at der ikke kom nye mennesker til kommunen. Nye yngre mennesker/familier, der havde/fik børn.

Sammenligner man derfor befolkningsstatistikkerne fra sidst i 1960'erne til i dag, har alderssammensætningen ændret sig kolossalt i dette tidsrum. Børnetallet og dermed de personer, der skal bruge børnehavefaciliteter, skolefaciliteter m.m. var for kraftigt nedadgående, mens gruppen af dem, man kalder de »gyldne« skatteborgere var meget stærkt stigende. Fik man ikke ændret dette billede,

*Børnehaven »Skovvang«.
En af kommunens i alt 3
børnehaver, som alle er
placeret i Hammel by. I
resten af kommunen dækkes
pasningsbehøvet af den
kommunale dagpleje.*

og fik man ikke fat i nogle nye yngre tilflyttere, ville kommunen i løbet af de næste 10-15 år i betænkelig grad udvikle sig i retning af et egentligt pensionistsamfund.

Disse befolkningsprognoser var medvirkende til, at man politisk ændrede signaler og begyndte at se på, hvad det var, folk ønskede, i stedet for udelukkende at fokusere på, hvad Hammel kunne tilbyde dem, der kom. Man oplevede nemlig i stigende grad, at potentielle tilflyttere var begyndt at spørge efter, hvad Hammel havde at tilbyde ud over de billige grunde og den lave skatteprocent. Og at kommentaren ofte lød: »Nå, men hvis vi skal stå i kø for at få vores børn passet; hvis I ikke har den eller den fritidsaktivitet – så tror vi, at vi smutter til Hinnerup eller Hadsten, eller et andet sted.«

Der var jo tilbud nok til folk, der arbejdede i Århus, men ville bo et andet sted. De kunne vælge frit fra randkommunerne, der grænsede op til Århus, og som alle var lige ivrige efter at få nye indbyggere.

Rent beliggenhedsmæssigt har Hammel et lidt svagt grundlag; kommunen er kun forbundet med Århus kommune gennem Lading, og de accelererende benzinpriser i 1980'erne gjorde, at afstande og transportmuligheder spillede en afgørende rolle i valget af boligsted i forhold til arbejdssted. For pendlerbefolkningen kom Hammel derfor i 2. række i forhold til kommuner som Hinnerup, Galten, Hadsten, Ry og Hørning. Det var disse kommuner, der i første omgang havde pendlerbefolkningens søgelys.

Byen kunne altså ikke overleve bare på aspektet »butik-, handelsby«, som man havde håbet. Nu skulle der andre midler til.

Man måtte bevæge sig væk fra sparefilosofien, hvor borgerne skulle være deres egne herrer: bo i eget hus og sørge for privat pasning af deres børn, hvis de ikke var så heldige at få del i de forholdsvis få kommunale pladser, der blev tilbudt (i 1985 var der i alt 314 0-2 årige til de 125 dagple-

jepladser, der blev tilbudt, mens der til de 507 3-6 årige var i alt 249 pladser, heraf 129 børnehavempladser). Der var – ud over sport og grillbarer – ingen fritidstilbud til de unge, og foreningerne, der forsøgte at stable arrangementer på benene, måtte hytte deres eget skind: kommunen gav ingen underskudsgaranti, risikoen var og forblev ens egen.

Den landboprægede kommune holdt fanen højt og havde ikke ladet sig påvirke synderligt af, at tiderne havde ændret sig, og at der var kommet nye borgere med andre krav til kommunen.

Men nu blev de politiske signaler blødt op. Svagt startende med det gamle byråd, men især fra 1990, hvor det nye byråd indtog deres pladser med en socialdemokratisk borgmester ved roret, blev sparefilosofien erstattet af en vækstfilosofi – ud fra den erkendelse, at selvfølgelig kan man spare sig ud af mange ting, men man kan også spare sig derhen, hvor der ingen-ting er mere – og alternativet til dette er vækst.

Men med vanlig bondsk snusfornuft har man dog også indtaget den holdning, at kommunens kassebeholdning til enhver tid skal være på mindst 15 mill. kroner. Så det er altså ikke den rene satsning, det socialdemokratisk dominerede byråd nu styrer efter!

I dag er Hammel en kommune, hvor der bevidst arbejdes på at gøre den til en kommune, der er attraktiv for alle samfundslag.

Boligsignalerne er ændret, og man søger nu om at få del i alle de kvoter, man overhovedet kan få inden for såvel almennyttige boliger, andelsboliger, ungdomsboliger m.m., altsammen i et forsøg på at få rettet op på den skæve balance, der er i kommunens boligudbud, men også fordi politikerne har forstået, at med de overordnede lovændringer, der kommer fra folketetinget, er tiderne ikke gunstige for ejerboligfolket – og derfor er ejerboliger/parcelhuse heller ikke længere så attraktive.

Samtidig ønsker man med den ændrede boligpolitik at kunne beholde dels de unge, dels de nyetablerede par i kommunen. Før forlod den såkaldte uddannelsesgruppe Hammel, når de skulle videreuddanne sig – Hammel havde jo ingen videregående skoler mere, kun folkeskolen op til og med 10. klasse; boliger til denne gruppe var der heller ingen af.

I dag har kommunen fået en del ungdomsboliger opført, og mange af kommunens unge bliver nu boende i kommunen og pendler så frem og tilbage til uddannelsesstedet. Senere finder de sig en kæreste, og til dem har kommunen så en andelsbolig/almennyttig bolig ... ideelt set i hvert fald. Men med sådanne små tiltag kan kommunen faktisk vende en tendens og derved få rettet op på den skæve aldersfordeling, der er i området.

Og realiteterne taler for sig selv: fødselstallet har fra slutningen af

Østervangsskolen. Skolen på Voldbyvej blev opført i 1899 og fungerede som kommuneskole til sommeren 1989. I dag er den nedlagte skole omdannet til et kulturhus for alle kommunens borgere. Arkivfoto ca. 1905.

1980'erne vist en stadig stigning.

På børnepasningsområdet har man i dag ingen ventelister. Men denne politik er ikke uden torne. Kritikken lyder, at det er rene pasningsmuligheder, og at man har valgt den billigste løsning. Politikernes holdning er imidlertid klar: Hellere en pasningsmulighed, så folk kan få deres barn passet i stedet for at skulle ud på det sorte marked, end en venteliste til en måske pædagogisk bedre ordning.

Kultur- og idrætsforeninger trives i rigt mål. Kommunalpolitisk gør man meget for at motivere og aktivere foreningerne og er i vid udstrækning villig til at yde understøttelse. Dette at kunne sige at man dækker snart sagt alle aspekter af foreninger anses for at være af stor betydning, når man skal »sælge« Hammel til potentielle tilflyttere og erhvervslivet. Derfor har man i Hammel også valgt at drive et kulturhus. Da kommunen i 1989 stod i den situation, at en af skolerne i midtbyen, den gamle Østervangsskolen, skulle

lukkes på grund af et fortsat faldende elevtal, valgte man at omdanne den nedlagte skole til et kulturhus, »Kulturhuset Østervangen«. Kommunen brugte i alt 2,5 mill. kroner på at indrette huset, hvis målsætning »at bevare samspillet mellem unge og ældre« i dag – godt et år efter åbningen – må siges at være blevet opfyldt. Alle generationer færdes blandt hinanden i »Østervangen«, unge, midaldrende, ældre. Også handicappede og gangbesværede borgere har uhindret adgang, da man ved ombygningen installerede en elevator, så alle kommunens borgere frit kunne færdes mellem samtlige etager i den gamle kommuneskole.

En ubetinget succes har politikerne her kunnet notere sig – over 25.000 brugere har huset haft i sit første leveår. Stedet er da også blevet besøgt af kommunalbestyrelser fra hele landet, der ønsker inspiration i forsøget på at gøre lige netop deres kommune til en så attraktiv kommune som muligt.

For Hammel kommune var initiativet imidlertid ikke kun en succes, men også en økonomisk gevinst, for kommunen stod faktisk for i stedet at skulle opføre et ældrecenter, der ville have kostet ca. 6 mill. kroner!

Andre initiativer var opførelsen af en indendørs svømmehal i foråret 1991, den første i kommunen. Opførelsen af en svømmehal og betydningen af at have en sådan havde man faktisk snakket om i Hammel byråd i 31 år, men »det gik jo meget godt uden«. Nu er den altså en realitet til stor fryd for – stort set – alle borgere i kommunen.

Med det politiske slagord »Hånd om hele Hammel« som det styrende element har byrådet indledt en ny politik overfor kommunens oplandsbyer. Oplandsbyernes ønsker tages alvorligt; ofte hører de hjemme i småtingsafdelingen (plantning af nogle træer, nye fliser på fortovet, blomsterkummer som man har i Hammel), og disse ønsker bliver udført så hurtigt det overhovedet kan lade sig gøre, gerne dagen efter borgermødet, hvor ønsket blev fremsat. Dette har haft en meget positiv virkning og har gjort ideologien om Hammel by som centret, hvor alle kommunens servicefaciliteter centrerer, meget lettere at gennemføre. Med denne struktur slår kommunen to fluer med et smæk: kommunalpolitisk er alting meget nemmere, de store slagsmål om, »hvorfor fik den by nu det i stedet

for os«, eller »når de har fået det, så vil vi i hvert fald have noget andet« undgås, og det gør kommunen meget mere rentabel. Når alle skoler alligevel ligger i Hammel by, er det ikke det helt store problem at lukke den ene af dem og fordele eleverne på de tilbageblevne skoler; så stor er byen nemlig heller ikke.

Ser man i et hurtigt rids udviklingen i Hammel kommune gennem de sidste 30 år, er hovedtendenserne et tilflytnings- og specielt et udbygningsboom i 1960'erne.

Men udbygningen i Hammel skete ikke hurtigere, end at tilflytterne kunne absorberes i det eksisterende liv. Her er der en væsensforskel mellem de tre kommuner. Hammel var som den eneste etableret som by med mange bymæssige traditioner og kulturforeninger, længe før tilflytterne kom – der var noget at gå ind i, en social integration var lettere. Hammel udviklede sig aldrig tilnærmelsesvis til at blive den pendlerkommune, som både Hinnerup og Galten blev med byfolkets ankomst. Den blev ikke til en »ekstra« århusiansk forstad, en soveby.

Mange af dem, der flyttede til Hammel, kom fra andre landsogne i Jylland, og mange af dem fik arbejde på lokale arbejdspladser og blev derved hurtigt en del af miljøet på arbejdspladsen, fik lokale »indfødte« venner, osv., osv. Ringene bredte sig hurtigere og blev større og større.

Integrationen var derved på

mange måder lettere for mange af tilflytterne, men til gengæld betød det fast etablerede mønster i kommunen, at nytillflyttere heller ikke fik megen indflydelse. Kom nogle med gode ideer/forslag, som havde været anvendt i den kommune, man kom fra, var det næsten 100% sikkert, at sådan skulle det ihvert fald ikke være i Hammel; her kunne man nemlig godt selv finde ud af tingene uden hjælp udefra. Det ideologiske ståsted i den solide landkommune blev der ikke rokket ved.

De fleste af de tilflyttere, jeg har talt med, er kommet til kommunen i 1960'erne og 1970'erne og er i dag fuldt associerede med miljøet derude. De mindes dog stadig

deres fornemmelse fra dengang om virkelig at være kommet ud på landet, ikke kun geografisk, men også kulturelt. De mindes de lukkede politiske møder, og de mindes, hvordan man i krogene murede over demokratiets trivsel.

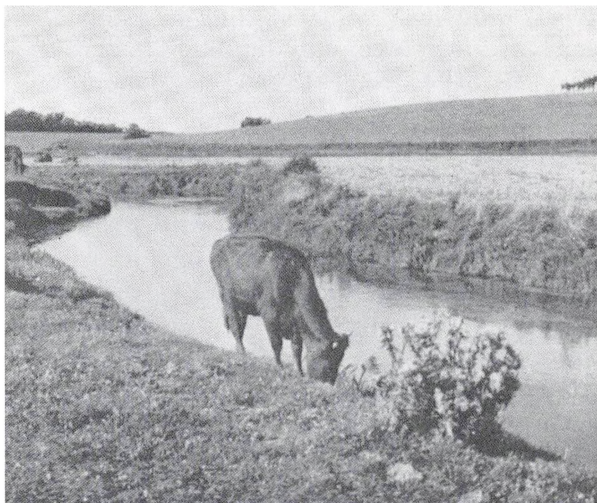
Alligevel blev det politiske mønster i kommunen ikke påvirket af befolkningsvæksten.

Afstemningsresultaterne fra de kommunevalg, der har været gennem perioden, varierer inden for et par hundrede mennesker. Undertagelsen var valget i efteråret 1989, hvis udfald betød, at de politiske farver skiftede pr. 1. januar 1990. Men de fleste mennesker, jeg har talt med, siger, at det udelukkende skyldtes den socialde-

Hammel by. Hovedgaden med dens mange butikker i husenes stueetager var i mange år det, der lokkede omegnens beboere til byen.

Parti ved Lilleåen, der gennemløber Hinnerup kommune. Arkivfoto.

mokratiske borgmesterkandidat, Niels Erik Nielsen, der fik $\frac{1}{4}$ af samtlige stemmer og dermed fik halvt socialdemokratiet til magten.

Det er altså samme type mennesker, som kommer hertil – eller også bliver de det! Tydeligt er det ihvert fald, at de tilflyttere, jeg talte med, i dag også er blevet »Hammelere« og på lige fod med de »rigtige« indfødte nærer holdningen:

»Hammel er ikke verdens navle – men næsten.«

Hinnerup kommune 1960-1990

Hinnerup kommune – med det politiske slogan »En grøn kommune« – har landskabsmæssigt fået meget foræret. Måske knap så storslået som på Hammelegnen, men dejligt ligger kommunen på begge sider af den smukke Lilleå-

dal, hvor Lilleåen tager sin begyndelse. Også her møder vi det typiske østjyske landskab med bakker, skove, søer og vandløb og med de store Frijsenborgskove som et massivt grønt bælte midt i kommunen.

Hinnerup ligger ca. 15 km. fra Århus.

Bystrukturen i Hinnerup kommune er anderledes end i Hammel kommune, hvor man har Hammel og så en gruppe mellemstore byer rundt omkring. I Hinnerup kommune er strukturen langt mere glidende: Hinnerup by er med sine ca. 5.000 borgere klart by nr. 1, Søften ligeså klart by nr. 2, Foldby-Norring klart nr. 3, Grundfør nr. 4 og så fremdeles nedefter med en mængde mindre byer/landsbyer med større eller mindre befolkningstal: Sandby, Vitten, Haldum, Haar, Tinning, Korsholm.

Billedet af Hinnerup kommune

gennem de sidste ca. 30 år er også markant anderledes end det billede, vi fik af Hammel. Talte vi der om en stor udvikling, så skete der i Hinnerup en sand eksplosion, indbyggermæssigt og boligmæssigt.

Hvor Hammel var by med en mængde bymæssige service- og handelsfaciliteter, længe inden den fik sine parcelhuskvarterer og sine tilflyttere, var Hinnerup i 1960 et lille, meget lokalt samfund ude på landet. Der var stationen, træskofabrikken og nogle huse i Storgade. Her boede de handlende, som havde butikker der, de folk, der var ansat på træskofabrikken, samt en del håndværkere.

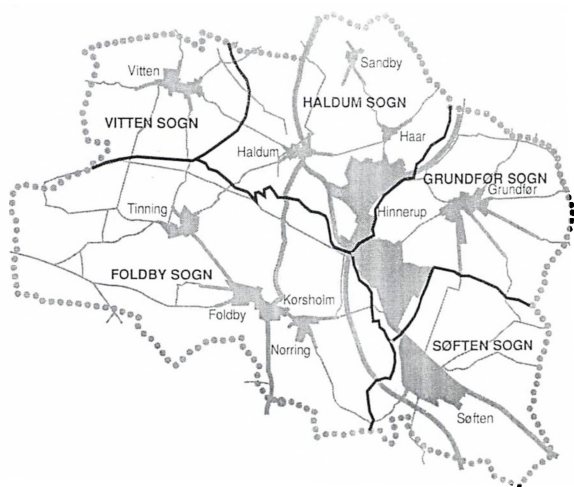
Hammel by var i 1960 med sine 2.462 borgere fordelt i byens 811 boliger omtrent 2½ gange så stor som Hinnerup by, der kun kunne mønstre i alt 937 borgere, der var bosat i byens 311 boliger: 3 landbrugsejendomme, 122 enfamilie-

huse, 110 tofamiliehuse og 76 større beboelses- eller erhvervs-ejendomme.

Så for bare 30 år siden var der meget store forskelle på de to kommuner; det er der også i dag, men nu er de størrelsesmæssige forskelle ikke så markante: kommunerne har i dag stort set lige mange indbyggere.

Hinnerup kommune har således vokset sig op til at blive en kommune, der i dag rummer godt 10.000 borgere. En vækst, der har forvandlet det lille lokale landbosamfund til en ny moderne kommune, hvor begrebet *livskvalitet* har været et fremtrædende element i den kommunalpolitiske styring.

Kaster vi et kort blik tilbage på 1950'erne tiåret, hvor såvel Hammel som Galten så småt begyndte at mærke byfolkets øgede flytteradius, er det tydeligt, at Hinnerup endnu ikke var blevet »opdaget«

Hinnerup kommune.

af århusianerne – ihvert fald ikke som et sted man ville flytte til. Kommunen lå gemt lidt for godt af vejen i forhold til de centrale færdselsårer.

I alt blev kommunens indbyggertal i dette ti-år kun forøget med 7 personer, mindre end én person om året, hvis man laver en gennemsnitlig årlig vækstberegning. En del af de små butikker forsvandt, og samfundet var på vej til en form for stagnation. Den meget lille tilvækst til trods voksede Hinnerup by i samme periode med 42 personer, altså igen det typiske billede af Danmark, hvor folk flyttede fra land til by. Boede man i et lokalområde, var det ofte ensbetydende med, at den lokale landbobefolkning flyttede til det lokale bysamfund; en udvikling parallel med den vi så i Hammel, blot i meget mindre målestok.

Vækst ud over alle grænser

Var samfundet et udpræget lokaltforankret landbosamfund i 1950'erne, så blev der rørt kraftigt op i dette billede i 1960'erne. Nogle lokale landmænd og bygmestre fik øjnene op for de muligheder, der lå i udviklingen, der var i gang i Århus-området, hvor byfolket bevægede sig længere og længere ud i deres hunger efter hus og have. Hinnerup kommunes beliggenhed tæt ved erhvervs-koncentrationen i Århus nord og Århus City måtte kunne udnyttes; man måtte

kunne få folk, der ikke tidligere havde haft tilknytning til kommunen, gjort opmærksomme på, at også Hinnerup lå på landkortet og var egnet som nyt boligområde.

To lokale landmænd med marker op til Gl. Hinnerup by udstykkede deres marker, nogle lokale bygmestre byggede nogle huse på de udstykkede grunde – og fik dem solgt. Hinnerup var blevet »opdaget«!

Og så gik det ellers derudad – i rivende fart. Væksten var i perioden 1960-65 oppe på 66,9% i Hinnerup by, der voksede fra 937 indbyggere i 1960 til 1.564 i 1965. Boligmængden forøgedes med 216 nye boliger, hvoraf størstedelen var nyopførte enfamiliehuse – parcelhuse. Huse, der i gennemsnit beboedes af 2,9 personer.

Udviklingen fortsatte; bebyggelserne på parcelhusmarkerne omkring Gl. Hinnerup by (nu Hinnerup Syd) bredte sig til Norringområdet, Foldby-området samt området omkring Nørregade, Nørrevangen i Hinnerup Nord; også Søften-området kom med i udviklingen.

Hele kommunen blev således fra 1960'ernes midte udsat for et boom af nye parcelhuse, nye borgere. Et indtryk af, hvor massiv den fysiske ændring af byernes størrelse var, får man ved at sammenligne boligudviklingen i dette ti-år med den foregående 20-årige periode.

Perioden 1941-60 bød på i alt

Disse fotos er karakteristiske for landkommunernes byudvidelser. Markerne pløjedes op, blev udstykket i parcelhusgrunde, og i løbet af meget få år stod der et helt nyt beboelseskvarter på de førhen gule og bølgende kornmarker. Billederne er fra Rønvangen i Hinnerup 1970-75. Arkivfoto.

135 nye boliger; perioden 1960-70 kunne notere sig for i alt 669 nyopførte boliger, hvoraf de 319 blev opført i Hinnerup by. I 1970 indeholdt kommunen således 1835 boliger, som dens 5.833 borgere boede i.

En voldsom vækst, der forvandlede de bynærliggende marker til parcelhusenklaver, men en vækst, der kun var forløbere til den eksplosion, der skete i kommunen op gennem 1970'erne. Årtiets første 5 år gav en gennemsnitlig vækst på 7% om året – en vækst, der let kunne have afstedkommet uhenigtsmæssige løsninger (som vi se-

nere skal se blev tilfældet i Galten kommune), men som i Hinnerup fra 1970'ernes begyndelse politisk blev styret meget bevidst og konsekvent.

Man gik nemlig her i gang med at diskutere økonomisk planlægning, fysisk planlægning og langtidsplanlægning længe før kommunerne i 1977 af folketinget blev forpligtet til at udarbejde sådanne planer.

Fra begyndelsen af 1970'erne stod kommunen således for langt hovedparten af udstykningerne til såvel bolig- som erhvervsbyggeri. Det erklærede mål var bevidst at

Præstemarkskolen i Søften ved indvielsen i 1975. Skolebygningerne ses i baggrunden. Senere er skolen udvidet, og yderligere 2 blokke er kommet til. Arkivfoto.

stræbe efter at blive en attraktiv boligkommune.

I Hinnerup var filosofien anderledes end i Hammel. Der valgte man politisk kun at ville have et byzonecenter, nemlig Hammel by, hvor al udvikling – boligbyggeri, erhvervsbyggeri og alle former for servicefaciliteter – skulle centres.

I Hinnerup blev Hinnerup by ganske vist i følge kommuneplanen udlagt som kommunecentret, men den overordnede filosofi var, at det ikke var et center, man sigtede mod, men derimod en mere decentral udbygning, hvor udgangspunktet skulle være skolestrukturen i kommunen: hvor mange skoler skulle man have,

hvor store skulle de være, og hvor skulle de placeres. Byudviklingen skulle så placeres omkring disse skoler.

Den bevidste planlægning betød, at man regnede »baglæns« på, hvor mange børn man skulle have i de enkelte skoler, hvornår man skulle have dem, og hvilken vækst, der så passede til dette mønster.

I dag er kommunen bygget op med satellitbyer omkring sine fire skoler, nemlig de to nybyggede skoler fra 1970'erne (den 3-sporede Rønbækskolen, beliggende i Hinnerup Syd, og den 2½-sporede Præstemarkskolen i Søften) samt omkring den – ligeledes i 1970'erne – ombyggede og udvi-

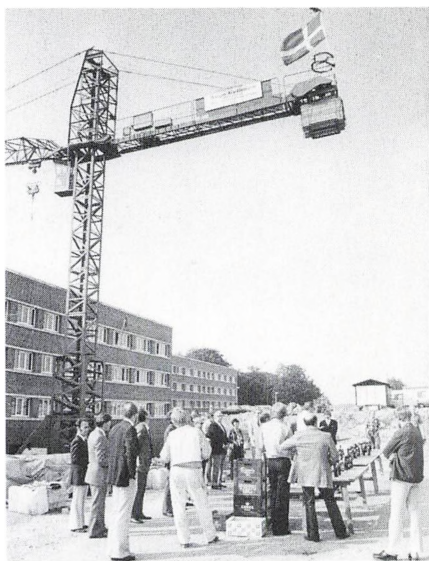
dede 3- sporede Haldum-Hinnerup skolen, beliggende i Hinnerup Nord, og Korsholm-skolen, som dækker børnehaveklasse-6.klasse for børnene i Foldby, Norring og Tinning. Eleverne herfra fortsætter deres skolegang i Præstemarkskolen i Søften.

Det blev omkring disse 4 skoler, kommunens boligpolitik blev ført ud i livet, men i og med at de to af kommunens i alt fire skoler var placeret i Hinnerup by, Rønbæk-skolen og Haldum-Hinnerup skolen, så blev det alligevel her, i kommunens centerby, den største udbygning skete, og det var her, handlen lidt efter lidt centreredes, mange af servicefaciliteterne ligeså.

Befolkningsmæssigt så udviklingen i kommunen i perioden 1960-81 således ud:

	HINNERUP KOMMUNE	HINNERUP BY
1960	4045	937
1965	4679	1564
1970	5833	2061
1976	7946	3261
1981	9309	4517

Samtidig med beslutningen om at det var skolestrukturen, der skulle være styrende for boligområderne, traf man beslutning om, hvordan boligområderne skulle se ud: Alle 4 områder skulle indeholde et varieret udbud af alle boligformer: private parcelhuse, andelsboliger, lejerboliger, bofællesskaber, ungdomsboliger og ældreven-

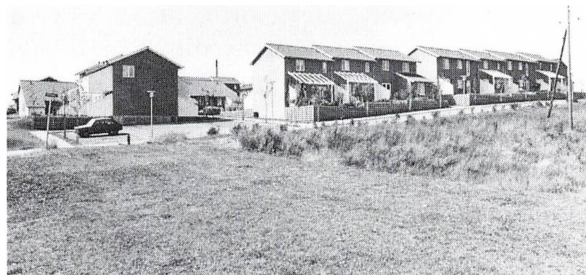
Boligforeningen Vesterbo holder rejsegilde over det almennyttige boligbyggeri Vesterbo i Hinnerup – det første af sin art i kommunen. Arkivfoto.

lige boliger. Med denne politik ville man søge at undgå, at f.eks. alle parcelhuse samledes i ét område, alle lejerboliger i et andet, eller med andre ord: man ønskede ingen ghettolignende tilstande med en fin halvdel ét sted og en »mindre« fin et andet sted, som man jo så i mange kommuner.

Dette var målsætningen og beslutningen fra begyndelsen af 1970'erne. En målsætning alle vel kan være enige om er både smuk og socialt velovervejet. »Den bedste socialpolitik er en god boligpolitik«, som kommunens borgmester Wilhelm Lytken igen og igen har fremhævet.

Udviklingen i Hinnerups udbygningskvarterer i 1970'erne blev dog en lidt anden. Her – som i de andre kommuner – var det

*Bakken – det almennyttige
boligbyggeri beliggende vest
for Haldum-Hinnerup
skolen. Opført af Åbyhøj
Boligforening 1984-85.
Arkivfoto.*

parcelhuse, folk ønskede, og det var parcelhuse, der blev bygget. Et boligselskab opførte dog i slutningen af 1970'erne 66 enfamilielejeboliger.

Men op igennem 1980'erne kom de andre boligformer mere og mere til. Det meget fremadsende og godt planlægningsorienterede byråd havde – langt tidligere end såvel Hammel som Galten kommune – fornemmet, hvad vej vinden blæste rent boligpolitisk. Den økonomiske krise, der prægede landet i »fattigfirserne« betød nemlig bl.a., at det private parcelhusbyggeri gik næsten totalt i stå, og kommunen indså, at hvis man fortsat ville have andel i den befolkning, der tidligere købte/byggede parcelhuse, måtte man nu opprioritere det byggeri, der havde afløst parcelhusfavoritten og i stedet opføre de boligformer, der nu var de attraktive, nemlig andelsboliger og almennyttige udlejningsboliger.

I dag fremtræder boligområderne – til trods for at de private parcelhuse stadig er klart i overtal

– med deres grønne områder og deres stisystemer derfor lidt mindre ensartede, lidt mindre trivielle end så mange andre tilsvarende nybygningskvarterer fra 1960'erne og 1970'erne.

Karakteristisk for politikerne i Hinnerup var også, at samtidig med at man planlagde de fysiske rammer, begyndte man også at lave langtidsbudgetter. Man var klar over, at man ikke kunne diskutere vækst/udvikling uden samtidig at diskutere økonomi. Med de mange nye borgere, der strømmede til kommunen, kom en mængde krav til det kommunale serviceapparat – et serviceapparat, der hidtil havde været beregnet for landbosamfundets befolkning, men som nu måtte omstilles til at kunne dække de behov, som de nye befolkningskategorier havde: daginstitutioner, skoler, fritidsfaciliteter, idrætsfaciliteter, biblioteksfaciliteter osv. Behov, der krævede mange økonomiske ressourcer.

For at undgå alt for store lånoptagelser og for på langt sigt at kunne blive selvfinansierende beslut-

tede byrådet derfor i 1974 at sætte skatteprocenten kraftigt op (fra 14-16% i 1960'erne til 19,4% fra 1975). En stigning, der gjorde, at Hinnerup kommune på et tidspunkt i 1970'erne hørte til blandt de 10 kommuner i landet, der havde den højeste skatteprocent.

Dette lagde dog ikke en dæmper på folks lyst til at flytte til Hinnerup. Folk strømmede fortsat til.

Hvem var så tilflytterne?

I Hammel så vi, at de nybyggede parcelhuskvarterer i ret udpræget grad blev befolket af lokale folk. Dette mønster er anderledes i Hinnerup. Her var det i vid udstrækning udflyttere fra Århus, der skabte kommunens befolkningsvækst – udflyttere, der flyttede ud for at få opfyldt drømmen om huset, der lå på landet i fredelige, grønne omgivelser, men som beholdt deres arbejde og deres sociale og kulturelle tilknytningsflader i Århus. Hinnerup blev i 1970'erne århusianernes nye boligby, nye soveby.

Selvfølgelig kom der også folk fra helt andre steder i landet, folk som havde fået arbejde i Århusområdet, men som valgte at bosætte sig i Hinnerup; nogle af mere tilfældige grunde end andre, men fælles for dem alle var, at de kom til at tilhøre pendler-befolkningen. Hver morgen kørte bilerne i en tæt strøm ind til Århus. Af en aktiv befolkning på i alt 2900 personer i 1970 var de 1365 pendlere, altså folk med bopæl i kommunen, men med arbejdssted

uden for kommunegrænsen. Af de 1365 pendlere var de 1232 folk, der arbejdede i Århus.

Efter de mange enslydende udsagn jeg har fået fra folk, der flyttede ud til kommunen i 1960'erne og 1970'erne, er jeg ikke i tvivl om, at det for disse første tilflyttere nærmest var tilfældighedernes spil, der gjorde, at det blev Hinnerup, man bosatte sig i.

Forhold, der talte til gunst for valget af Hinnerup, var den nære afstand til Århus, de rimeligt billige grund- og huspriser og den – i hvert fald i starten – billige kommuneskat. Endvidere trak selvfølgelig de naturmæssige værdier, der var i landkommunen, også byfolket til.

Derimod var der ikke noget særligt hverken kulturelt eller socialt, der gjorde kommunen attraktiv. Hinnerup kommune var klart et samfund, der var i sin vorden – et pionersamfund, hvor rammerne for et socialt og kulturelt fællesskab først skulle til at skabes.

Også her adskilte Hinnerup sig klart fra Hammel. I Hammel kom nyttilflytterne ud til et samfund, hvor rammerne var etablerede og udbyggede og fyldte med traditioner – et samfund, som nyttilflytterne, hvis de vel at mærke accepterede de hammelske »præmisses«, kunne træde ind i og blive en del af.

I Hinnerup derimod var kulturellivet i 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne stillestående, ja nærmest hensygnende. Der var selvfølgelig de traditionelle landbo-

Hinnerup friluftsbad. Til stor fryd for kommunens mange børn indviedes friluftsbadet i 1971. I dag er der planer om også at bygge en indendørs svømmehal. Arkivfoto.

samfunds rester tilbage som aftensko­ler, idrætsliv, lørdagsbal på Hinnerup Kro, høstfest i de små lokale samfund, men selv disse rester var på retur.

Kommunen stod ligesom i en slags »venteposition« rent identitetsmæssigt. De 5.000 borgere, der ved kommunesammenlægningen i 1967 var blevet »et folk« skulle først finde sig en ny identitet – en bestræbelse, der var så meget desto vanskeligere, fordi der konstant kom nye mennesker til, nye kategorier af mennesker, der kom med andre kulturelle og sociale normer: byfolkets normer. I begyndelsen af 1970'erne lå vækstraten på 7% om året, og det var så stor en vækstrate, at den på ingen måde kunne opfattes som harmonisk, hverken af de oprindelige borgere eller af tilflytterne. Mange har fortalt mig, at man dengang omdøbte Hinnerup til H. H. = hullet Hinnerup, et sted med en manglende rodfasthed og en manglende identitetsfølelse.

Med byfolkets udflytning blev Hinnerup en kommune, hvor noget af det særegne var befolkningens meget skæve aldersfordeling. Generelt set var tilflytterne typisk unge mennesker og familier med børn. Ved udgangen af 1981, hvor tilflytningen havde toppet, så borgernes aldersmæssige sammensætning således ud:

0- 6 ÅRIGE:	1260
7-15 ÅRIGE:	1737
16-19 ÅRIGE:	504
20-24 ÅRIGE:	479
25-39 ÅRIGE:	2850
40-49 ÅRIGE:	1050
50-59 ÅRIGE:	543
60-69 ÅRIGE:	460
70 ÅR OG DEROVER:	426

Hinnerup blev befolkningsmæssigt en meget ung kommune. Af kommunens i alt 9.309 borgere var de 6.830 under 40 år!

Gruppen de 25-39 årige var langt den største voksengruppe, og netop denne aldersgruppe er dem, der får/har børn. Op gen-

nem 1970'erne havde Hinnerup kommune da også utrolig mange børn i forhold til kommunens størrelse.

Den unge alder var det ene af tilflytternes karakteristika. Et andet var deres socio-økonomiske tilhørsforhold. Af den ene eller den anden grund udviklede Hinnerup sig i stigende grad til at blive en kommune befolket af mennesker, der tilhørte den såkaldte mellem-lagsgruppe i samfundet. En slags »funktionærernes« kommune.

En fornemmelse af befolknings-sammensætningen fås af nedenstående tabel, der viser borgernes fordeling efter socio-økonomisk gruppe.

HINNERUP KOMMUNE 1980	
PERSONER I ERHVERV	4865
SELVSTÆNDIGE	630
FUNKTIONÆRER I + II ¹⁾	1157
FUNKTIONÆRER III ¹⁾	1214
FAGLÆRTE ARBEJDERE	662
UFAGLÆRTE ARBEJDERE	1017
UDEN NÆRMERE ANGIVELSE	185

1) Funktionærer I: overordnede funktionærer
 Funktionærer II: ledende funktionærer
 Funktionærer III: øvrige funktionærer

Af den samlede arbejdsstyrke på 4865 var knap halvdelen, i alt 2371, funktionærer af den ene eller den anden slags.

I Hammel så billedet af borgernes fordeling efter socio-økonomisk gruppe i 1980 således ud:

HAMMEL KOMMUNE 1980	
PERSONER I ERHVERV	4903
SELVSTÆNDIGE	1014
FUNKTIONÆRER I + II	687
FUNKTIONÆRER III	977
FAGLÆRTE ARBEJDERE	615
UFAGLÆRTE ARBEJDERE	1428
UDEN NÆRMERE ANGIVELSE	182

Der var således mange flere funktionærer bosat i Hinnerup kommune end i Hammel. Markant var også forskellene, når man sammenligner funktionærer 1 og 2-grupperne i de to kommuner. I Hinnerup var der langt flere af de erhvervsaktive, der var ansat i højere stillinger, end der var i Hammel.

Mange af Hinnerups funktionærer var/er ansat i stillinger inden for hel- eller halvfølgelig regi, primært i Århus kommune: ved Journalisthøjskolen, Danmarks Radio, Kommunedata, Landbrugets EDB-central, ved politiet, på sygehusene og på universitetet og øvrige lærestalter.

Denne befolkningssammensætning gav kommunen et godt skattegrundlag. Der var en stor, solid gruppe af økonomisk velfunderede borgere, der lagde mange skattekrone i kommunekassen.

Og sådan var billedet også i 1970. Sammenligner man den skattepligtige indkomst i kommunen med de 2 andre kommuner, så lå den allerede i 1970 væsentligt højere end i Hammel og Galten.

Grundfør fritidscenter. Denne bygning har tidligere været ramme om Grundfør skole, men som så mange andre landsbyskoler blev den lukket efterhånden som man samlede sognets børn i stadig større skoleenheder. I dag fungerer den som fritids- og juniorklub. Arkivfoto.

INDKOMSTÅRET 1970

	GNS. SKATTEPLIGTIG INDKOMST	GNS. SKATTEPLIGTIG INDKOMST FOR PERSONER MED 200.000 OG MERE
HINNERUP	17.800	519.900
HAMMEL	16.400	309.200
GALTEN	16.300	245.700

Men – vil mange nok spørge sig selv – hvordan hænger tilnavnet H.H. (Hullet Hinnerup) sammen med denne befolkningssammensætning? Ville man ikke netop forvente, at et samfund med så mange veluddannede mennesker ville være et samfund med en høj grad af kulturel fællesskab, identitetsfø-

lelse? Eller var samfundet derude blot et sted, hvor man boede og så i øvrigt dækkede sine sociale og kulturelle behov et andet sted, f.eks. i Århus?

Svarene på disse spørgsmål er et både ja og nej. I starten var Hinnerup et sted, man søgte til, fordi man her kunne få den bolig, man søgte sammenholdt med visse naturmæssige værdier.

Men efterhånden dukkede der spirer frem i samfundet, spirer, der fik lov at gro for siden at blomstre. I det følgende vil jeg søge at skildre nogle hovedlinier i den sociale og kulturelle udvikling, der fandt sted, efterhånden som pionersamfundet begyndte at slå rødder.

Tæring efter næring

Hinnerups meget planlægningsorienterede byråd nøjedes ikke med den boligpolitiske og den økonomiske planlægning – man lavede også politiske målformuleringer ud fra den betragtning, at Hinnerup ikke bare skulle vokse for vækstens skyld: de skulle ikke bare bygge huse, for det var jo ikke noget i sig selv.

Man ville nå noget andet og mere, således at de mennesker, der boede i Hinnerup, fik en menneskeværdig tilværelse, totalt set.

Men i de første mange år måtte kommunalpolitikkerne lægge de fleste af ressourcerne på det område, der hed opbygning af servicefaciliteter, faciliteter, der i første omgang udelukkende rettede sig mod børne- og ungdomsområdet. Og der blev brugt mange penge på bygning af skoler, daginstitutioner, fritidscentre og fritidsfaciliteter i 1970'erne. Tilflytternes mange små børn og skolebørn blev dyre børn for kommunen. Overordnet var den politiske filosofi imidlertid, at 1) der måtte sættes tæring efter næring (med andre ord: de politiske mål måtte afstemmes med de økonomiske midler) og 2) ingen ventelister (ud fra betragtningen: »det er alle vores børn, derfor skal ingen af dem på venteliste«).

De to mål betød sammenlagt, at man bevidst valgte at lave ordninger, der vægtede kvantiteten til gavn for alle frem for kvaliteten,

der ville være langt dyrere og derfor kun for de få.

I praksis udmøntede denne politik sig i, at man ingen vuggestuer byggede i Hinnerup. De små børn skulle passes i dagplejeordningen. Børnehaver byggede man 6 af. Den resterende del af de 3-6 årige skulle forblive i dagplejeordningen, der så til gengæld ikke havde noget loft i forhold til pladser; fritidshjem opførte man heller ingen af, men til gengæld havde alle kommunens skolebørn og unge adgang til de 5 fritids- og junior klubber, der var i kommunen.

Politikken »Knap så flot, knap så pædagogisk, men til gengæld for alle vore børn« har betydet, at kommunen principielt gennem mange år har kunnet bryste sig af, at ventelister havde man ingen af. Reelt er forholdet dog et andet. En del 3-7 årige står på venteliste. De har ganske vist en plads i den kommunale dagpleje, men forældrene ønsker en børnehavplads i stedet.

Filosofien var den samme inden for idrætsområdet: mange boldbaner og små klubhuse spredt ud over hele kommunen, så alle børn havde mulighed for at kunne komme til dem frem for et stort, flot stadion ét sted i kommunen osv., osv.

Denne politik medførte/medfører en del kritiske røster fra borgerne om, at man kommunalt altid valgte de billigste løsninger. Mange familier, jeg har talt med, var utilfredse med de manglende

institutionspladser, mange klagede over skolernes dårlige vedligeholdelse, men de fleste var især utilfredse med manglen på tilbud til de unge, der ikke dyrkede sport – til dem har kommunen ikke noget attraktivt tilbud.

»Med den skat, kommunen indkasserer, burde den kunne yde noget mere for sine borgere« lyder meldingerne.

De kritiske røster til trods blev borgmesteren, der var en af drivkræfterne bag ideologien »Kvantitet til alle frem for kvalitet til de få«, op gennem 1970'erne og 1980'erne genvalgt med større og større stemmetal, og dette noteres politisk, som at »linien nok alligevel er god nok«.

Men måske er der andre elementer i det kommunale klima, der gør, at borgerne ved hvert kommunevalg viser deres bifald overfor deres borgmester; elementer, der af borgerne også vægtes som værdifulde i bestræbelserne på at skabe en god bokommune for alle kommunens borgere.

Politiske og kulturelle signaler

Politikerne arbejdede meget bevidst med den befolkningstilvækst, man i kommunen blev udsat for. Man holdt sig i en lang række forhold for øje at gøre det, der bedst kunne betale sig. Og i Hinnerup var det fra starten borgerne, man satsede på ud fra den

betragtning, at en kommunes primære indtægtskilde var dens borgeres skattepenge. Målgruppen, man sigtede mod, var borgere, der tjente en god indtægt og derfor var gode skatteydere. Man vidste, at hvis befolkningstilvæksten hovedsageligt var sammensat af borgere med indtægter under gennemsnittet, så ville det være en ulempe at vokse, da en sådan vækst enten ville resultere i dårligere service eller en højere skatteprocent eller en kombination af begge elementer.

Kommunen måtte derfor føre en konsekvent politik, så budskabet nåede de målgrupper, der var i området, og som man gerne ville beholde, samt de mennesker, der var ønskværdige fremtidige Hinnerup-borgere.

Denne politik blev ført ud i livet på mange områder:

- ingen ventelister: et væsentligt kriterie for familier, hvor begge voksne er udearbejdende
- troværdig byplanlægning. I Hinnerup har byplanlægningen altid været væsentligt kraftigere end i Hammel og Galten. Folk har kunnet stole på de lokalplaner, byrådet fremlagde, og ingen er blevet udsat for ubehagelige »overraskelser«, som f.eks. pludselig at blive nabo til en støjende aktivitet: skydebaner, flyveplads o.lign.
- stor åbenhed i de politiske beslutningsprocesser. En politik, der har stor betydning for det politiske klima, når man i en

Denne virksomhedsbygning er et af de eksempler, som kommunen i sin kampagne-brochure for det nye erhvervsområde i Søften fremhæver som et eksempel på »godt erhvervsbyggeri«.

- kommune som Hinnerup har mange »kritiske«, meget kvalitetsbevidste borgere, der stiller store krav til f.eks. kommunens håndtering af miljøet
- restriktiv erhvervs politik. Skønt kommunen gerne så flere virksomheder etablere sig, så skulle det ikke være erhverv for erhvervets skyld.

Princippet i kommunens erhvervs politik er, at virksomheder, som den ikke selv kan miljøgodkende, får afslag på deres anmodning om en erhvervsgrund i kommunen.

Trods kommunens ønske om at skabe større balance mellem indbyggertal og antallet af arbejdspladser, så vægter man renomméet som den grønne og fredelige kommune højest. Denne linie har man konsekvent holdt fast ved, ja endog forstærket den. I dag underlægges fremtidige virksomheder ikke kun strenge miljøkrav, men som den første kommune i landet stiller Hinnerup kommune nu også arkitektoniske krav til kommende virksomhedsbygningers udseende.

Altsammen krav, der skal sikre et attraktivt erhvervsområde, men først og fremmest krav, der skal sikre, at der ikke rrokkes ved det kommunalpolitiske slogan »En grøn kommune i centrum«

- et aktivt handelsliv. Ikke så meget for handelsfolkets skyld, men ud fra ønsket om at skabe et helt samfund for sine borgere. Og hertil hører, at folk skal kunne handle, hvor de bor. Handelsmønstreret i 1970'erne viste, at folk handlede i Hadsten og i Hammel – det var gamle rodfæstede traditioner – og den nye befolkning handlede i Århus, inden de kørte hjem fra arbejde. I Hinnerup begyndte man derfor at interessere sig for et midtbycenter, og den første begyndelse til et sådant blev taget med indvielsen af Handelsgården i 1974/75, et center indeholdende supermarkeder, specialbutikker samt offentlige servicefaciliteter som biblioteket.
- en bevidst boligpolitik, hvor man vægter alle boligformer lige højt. I 1970'erne og 1980'erne søgte og fik man alle de kvotter i boligministeriet, som kom-

munen kunne tilkomme af både andels- og almennyttigt boliger; også ungdomsboliger lykkedes det efter lange forhandlinger at få andel i. Udviklingen var her parallel til den vi så i Hammel, men forskellen var, at i Hinnerup erkendte man flere år før Hammel, at det at kunne beholde de unge mennesker i kommunen også var en måde at skaffe vækst på.

Og sådan kunne man blive ved. Den røde tråd, der går igen og igen, er ønsket om at sikre optimale forhold.

Karakteristisk er derfor også borgmesterens kommentar, når andre (her i blandt andre kommunalbestyrelser) ytrer sig om, at Hinnerup er en asocial kommune, der kun tager »det gode«: »Selvfølgelig – det er jeg jo valgt til at sørge for – jeg er valgt til at varetage borgernes interesser.«

Som én af strengene i viften af bestræbelser på at skabe de bedste rammer, skabe et godt bo- og væremiljø for hinnerupianerne, var kommunens aktive medvirken i den kulturelle skabelsesproces, der har fundet sted i kommunen. Man var sig meget bevidst, at al kommunalpolitisk debat ikke udelukkende skulle fokusere på institutioner, skoler, kloaker, veje m.m., lige så væsentligt var det, at borgerne fik jeg-følelsen i forholdet til den nye bopælskommune. Man skulle væk fra øgenavnet H.H. De kulturelle kim udsprang i

væsentlig grad fra biblioteket, der i begyndelsen af 1980'erne begyndte at lave arrangementer for kommunens borgere, arrangementer med vidt forskelligt indhold, og hvis sigte var at nå ud til så mange borgere som muligt. Og arrangementerne fik maksimal opbakning; folk myldrede til, lykkelige for at der endelig skete noget kulturelt (og socialt) i deres kommune.

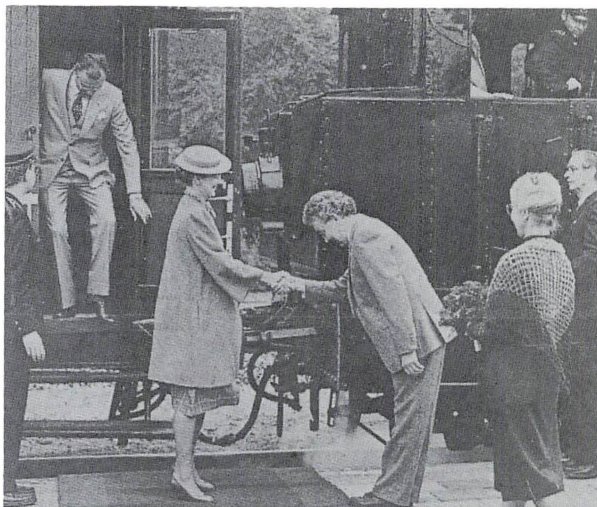
Noget var sat i gang, og langsomt op gennem 1980'erne begyndte det kulturelle liv i Hinnerup at spire og blomstre. Kulminationen på udviklingen kom i 1987, da byen Hinnerup kunne fejre sin 125 års fødselsdag. Man besluttede da fra kommunens side at markere dette jubilæum med nogle festdage, som man kaldte »Anderledes«, forstået på den måde, at disse festdage skulle være båret oppe af folks egne arrangementer, af folks eget initiativ og lyst til at deltage. Man ville derigennem søge at fremme de kulturelle, menneskelige og kunstneriske kvaliteter, man følte, der var i kommunen. Altså ikke noget med en traditionel byfest med bajere, øltelt og hornmusik. Det lykkedes kommunen og dens borgere at få et mægtigt arrangement op at stå, hvor dronningen, der kom med damplokomotiv inde fra Århus, stod for den officielle åbning af festdagene.

Med festdagene brød den kulturelskabelse, der op igennem 1980'erne havde været i sin vor-

Da Hinnerup i 1987 fyldte 125 år, blev dette markeret med stor festivitas.

Dronning Margrethe var også blandt lykønskerne.

Foto: Århus Stiftstidende 3/2-91.

den, ud i fuld blomst: Amatørteater, lokale revy-traditioner, foredragsforening, musikskole, koncerter, »Folk i Hinnerup«, forlagsgruppe, hvis udgivelser består af bøger og bånd med en eller anden tilknytning til Hinnerup, de årligt tilbagevendende »Festdage« osv., osv.

Alle disse aktiviteter og skabende udfoldelser skabte muligheden for, at borgerne i kommunen mødtes på kryds og tværs og var med til at give befolkningen – den oprindelige som de nyankomne – følelsen af et tilhørsforhold til kommunen, identitetsfølelsen.

Med alle disse spæde forsøg på at skabe en identitet i kommunen efter den store tilflytning fra 1970'erne er Hinnerup kommune ved at bevæge sig langt væk fra definitionen af en soveby, forstået kulturelt på den måde, at der ikke foregår andet end TV-kiggeri inden for ens egne 4 vægge om aftenen.

Som organisme har kommunen vist sig at kunne løse de opgaver, der fulgte i kølvandet på 1960'ernes og 1970'ernes befolknings-eksplosion. Målet, man aldrig tabte af syne, var, at man ikke ville udvikle sig til at blive Randers 20%, Slagelse 40%, eller Århus 80%; man ville være HINNERUP 100%.

Og det er faktisk ikke så lidt af en mundfuld, når man tager i betragtning, at størsteparten af Hinnerups borgere jo oprindeligt var alt andet end hinnerupianere, men noget tyder på, at målet er i sigte: mange af dem, jeg talte med, fortalte, at de indtil for få år siden altid havde brugt ordet »de«, når de over for andre beskrev deres kommune, men nu var de begyndt at sige »vi«. De var med andre ord i deres egen bevidsthed nu blevet rigtige Hinnerup-borgere – en proces, der for nogles vedkommende havde taget 10-15 år.

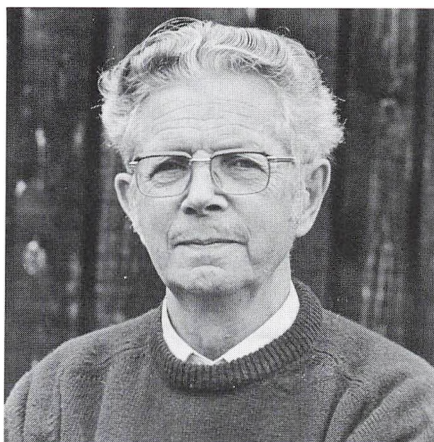
Peter Bang Termansen

Det var med vemod, at museets ældre medarbejdere den 1. april erfarede, at konservator Peter Bang Termansen om natten var afgået ved døden, et par måneder efter sin 91-års dag. Endnu een af de medarbejdere, Peter Holm knyttede til sit museum, var borte.

Peter Bang Termansen var søn af Nationalmuseets navnkundige konservator, maleren Niels Termansen, og både Peter Termansen og hans ældre bror Niels Jökum Termansen trådte i faderens fodspor, begge oplærte af ham og tillige – ligesom faderen – uddannede på Kunstakademiets malerskole.

I femten år virkede Peter Bang Termansen som konservator i kirkerne (kirkemaler), inden han den 1. januar 1933 blev ansat som konservator i »Den gamle By«, hvor han efterfulgte maleren Carl Frederiksen.

Det har været med til at give »Den gamle By« en særlig position blandt de kulturhistoriske museer i Danmark, at det fra sine meget tidlige år har haft en fastansat og faguddannet konservator; frugten heraf er en i de senere år stadigt voksende konserveringsanstalt; Termansen var i de 35 år, han kom til at virke i Købstadmuséet, alene om opgaverne, hvilket indebar, at snart sagt alle slags

genstande kom i hans kyndige og følsomme hænder. Men ikke blot museets enkelte genstande nød godt af hans store indsigt og kunstneriske intuition – han fik også stor indflydelse på farverne ude og inde, i et som oftest fortræffeligt samarbejde med museets arkitekter. Et særligt forhold havde han til museets kirkesamling, hvor han dels havde deltaget i opstillingen sammen med magister Chr. Axel Jensen, dels havde haft altertavler og andet malet inventar til undersøgelse og restaurering. – Hans største samlede arbejde blev nok balkonstrængningen i Helsingør Theater – et mageløst restaureringsarbejde, som han med rette var stolt af, og som er til stor nydelse for de mange, der kommer i teatret.

Peter Bang Termansen var et

varmt og meget følsomt gemyt, højt kultiveret med arv fra den danske højskolekultur og fra sin opvækst på Kalundborgegnen, som flere malerier fra hans hånd vidner om. Stærk i sympatier og antipatier. Saadanne folk får venner, men også modstandere, og det undgik Termansen da heller ikke; det er vel også en mager personlighed, som kun samler sig venner. Men til dem hørte unægtelig jeg. Da jeg i februar 1961 kom til »Den gamle By« for at arbejde med Helsingør Theater under genrejsningen, havde jeg den store oplevelse at komme i et meget nært samarbejde med ham og der opstod et venskab imellem os, som varede til hans død. Endnu for tre år siden kom vi i et fint samarbejde igen, da den 88-årige skrev en ypperlig artikel til museets årbog om gravmæler på Hørsensegnens kirkegårde. Da kom der breve fra ham med korrektur – med hans ualmindelig skønne og faste håndskrift.

Da jeg var ung og ny på museet, sugede jeg til mig alt, hvad han under vore samtaler i arbejdet gav mig af museal viden og alt det, han kunne fortælle om netop dette museums og dets genstandes historie. Og meget levende fortalte han om Peter Holm.

Også kunne han vise én, hvordan man skulle behandle en mu-

seumsgenstand – og hvordan ikke. Ikke alle folk af faget brillerer i den retning.

Desværre forlod han »Den gamle By« i 1966, da han modtog en opfordring fra Aarhus Kunstmuseum til at forestå dets nyanlagte konserveringsanstalt, og her fik han fem gode arbejdsår. At man udså ham hertil, skyldtes naturligvis den store anseelse, han nød i vide kredse; en anseelse, han selv var for beskeden til at tale om, men nok var sig bevidst.

Vist kendte han sit eget værd, men al ydre pomp, al forfængelighed var ham fremmed og stærkt imod. Han følte sig i høj grad som tjener, – det, der betød noget for ham, var selve det at få lov til at gøre et stykke arbejde af blivende værdi. Det fik han i sandhed mulighed for. Ved sin kunstnerisk følsomme omhu for museumsgenstandene – hvad enten det var kunstværker eller blot brugsgenstande – gjorde han en indsats, som vil bevare tingene til sene tider. Der rejses intet stort monument for Peter Bang Termansen, og det behøves ikke – hans arbejde er det skønneste monument, der kan tænkes. Og i os, der var hans venner, og som lærte af ham, lever han videre, saa længe een af os er tilbage.

H. N-C.

Årsberetning 1992

Egentlig har »Den gamle By« aldrig haft nogen indgang. Da museet for en halv snes år siden indførte entré til arealet, opstillede man to billet-kiosker – udført i træ af tømmerne på Århus tekniske Skole. Udformningen mindede om acciseboder; men nogen permanent løsning repræsenterede de ikke. I efteråret 1991 blev kiosken i Vestergade imidlertid fjernet, og i vinterens løb opførte museets håndværkere en kopi af den murede accisebod fra 1839, der står ved Slagelsevej i Korsør. Det er første gang, »Den gamle By« bygger en kopi; men vi må se i øjnene, at ingen af landets få tilbageværende acciseboder er »til salg«, og i øvrigt skal den her tjene et praktisk formål. Sammen med et baghus rummer boden billetsalg, toiletter, automattelefon og gardero-beskabe.

Acciseboden danner således en slags byport, og pladsen foran, der tidligere var dækket med buskads, er ryddet og brolagt. Her har man opstillet en »søjle« – inspireret af Landsudstillingen 1909 – med vejledende planer over museet og fortegnelse over dets sponsorer.

Acciseboden var en stor opgave for håndværkerne, og dog har der skullet være plads også for den løbende vedligeholdelse. Vandmøllen fra Møllerup – »den lille vand-

mølle« – har stået stille i flere år; men i 1991 blev mølleakselen udskiftet, Grundfoss A/S og Nordisk Wavin lovede at levere henholdsvis pumper og rør til recirkulering vederlagsfrit, og restaureringen kom til at fortsætte langt ind i '92 – mere omfattende og omkostningstung end forudset, fordi tør-lægningen af å-løbet afslørede råd og andre alvorlige skader på kajer og mølledæmning. Firs vognlæs mudder kunne ydermere køres væk.

Der er udført vedligeholdelsesarbejder på vindmøllen, Ørneboden, stampemøllen osv., og disse løbende problemer slipper vi ikke for. Tegnestuen har således regnet ud, at henved en femtedel af bygningsmassen kræver udvendig istandsættelse i de kommende to-tre år. Men det største byggeri, museet har gennemført i den senere tid, mærker vort publikum kun indirekte. Det drejer sig nemlig om det store magasin, som for et par år siden blev rejst på en grund, Århus kommune stillede til rådighed i Trige. I den forløbne periode har museets tekniske forvaltning overflyttet meget omfattende samlinger fra midlertidige, lejede lokaler til hallerne i Trige, ligesom det har været muligt at rydde visse lokaler på selve museet, som man af nød havde måttet

inddrage til opmagasinering. Passende beskedent, og dog ikke helt uden stolthed, mener vi os berettiget til at nævne, at »Den gamle By« ved at tage sådanne industrihaller i brug har skabt en model for løsning af problemer, der plager snart sagt alle museer. Flere er allerede bygget eller projekteret – såvel i Århus som andre steder.

Blandt de bygninger, der her ved blev lettet for uvedkommende gods, er den røde postlade. Den er istandsat, har fået belysning m.v. og er atter tilgængelig for publikum, der har kan møde postvognene og isbåden fra Storebælt. I selve posthuset arbejder man med ændringer, der tillader indretning af et rigtigt telegrafkontor – hidtil lidt af en askepot i vor posthistoriske afdeling. Og medens vi er ved etaterne, bør nævnes, at der i Toldbodens stueetage er en permanent udstilling om accise, acciseboder osv.

Huset fra Svendborg – kaldet Fichs gård – stod færdigt til indflytning i sommeren 1991. Tagetagen er indrettet til tegnestue for arkitekterne – sådan en har »Den gamle By« underligt nok ikke haft før, førstesalen er kontorer; men såvel stueetagen som kælderen er tilgængelige som permanente udstillinger. I stuen drejer det sig om et herreskræderi – og i tilknytning hertil en mindre lejlighed, dagligstue, soveværelse og køkken fra ca. 1890. I kælderen har kobbersmeden fået sit værksted.

Ved at knytte en gartner til det lille hold af faste håndværkere har museet i det sidste par år også været i stand til at tage fat på større udendørs arbejder – omlægning af gartneriet, historiske haver etc. Som det første markante resultat kunne man i foråret 1992 åbne den nye apotekerhave – et geometrisk anlæg i streng barokstil med ca. 90 forskellige lægeurter.

Årets største udstilling – arrangeret i samarbejde med kaffebranchen – hed ganske enkelt »Kaffe«. Centralt i udstillingen var en samling af kaffemøller udlånt af Henning Bendixen, Holbæk; men derudover havde man i museets stuer dækket op til kaffe. Det vil sige, at kaffeservice fra de sidste tohundrede år blev udstillet i de rette omgivelser og med det rette tilbehør, nemlig brød, kager etc. – holdbart, men overbevisende fremstillet i stentøj. I anledning af regentparrets sølvbryllup viste man i Helsingør Theaters Foyer en udstilling om Marselisborg, og i Marcus Bechs gård vil man indtil videre kunne se en udstilling, der i billeder, souvenirs og andre mindre genstande fortæller om Landsudstillingen i Århus 1909. Fra samme landsudstilling stammer også en lang række plakatslag, der blev præsenteret i Møllersalen i Århus festuge 1992.

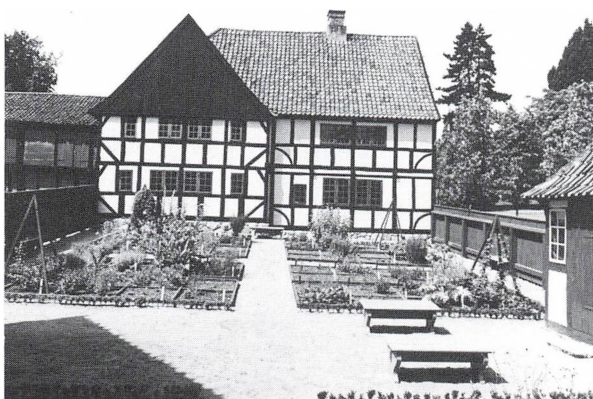
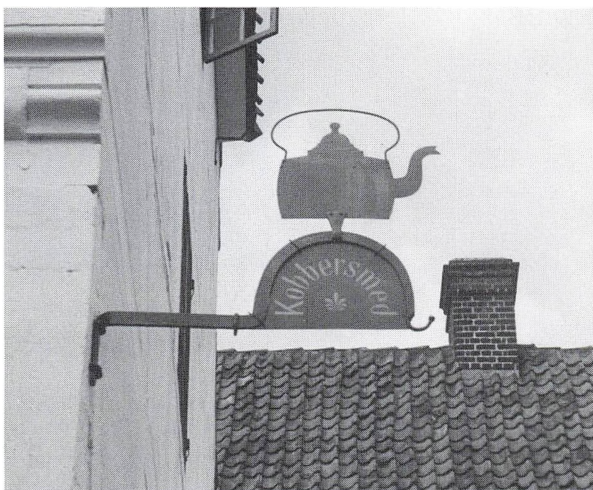
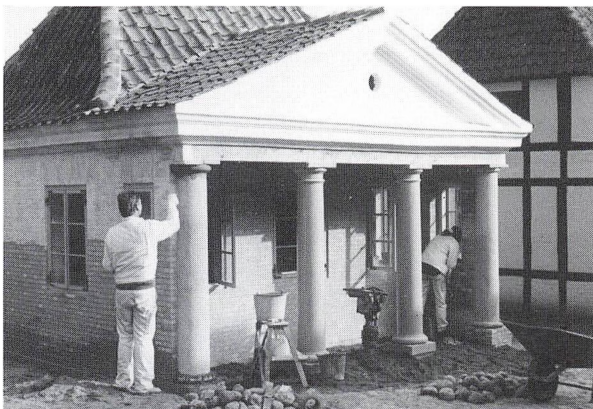
Den traditionelle juleudstilling, der varierer temaet juletræer og juleskikke, måtte i 1992 næsten nødvendigvis blive en foreløbig præsentation af den største gave,

Det første der nu møder de besøgende når de kommer til »Den gamle By« er museets nyopførte billethus. Der er tale om en kopi af en accisebod fra Korsør. En smuk lille bygning som med sin søjlesmykkede facade signalerer storhed og autoritet.

Acciseboder fandtes frem til midten af sidste århundrede ved købstædernes porte. Her blev der betalt konsumtionsafgift, eller bytold om man vil, af alt der blev bragt ind i byen til videre salg.

Arbejdet med acciseboden har, sammen med det nødvendige reparationsarbejde, lagt beslag på en stor del af museets arbejdskraft, men det er dog lykkedes at færdiggøre indretningen af Fichsgården. I stueetagen er der indrettet et mindre herreskrædderi, som det så ud ved århundredskiftet, og i tilknytning hertil en mindre klunkelejlighed, dagligstue, soveværelse og køkken fra ca. 1890.

I kælderen er kobbersmeden flyttet ind med sin værksted og et mindre udvalg af de særdige produkter. Der er tale om værksted og udstilling i ét. Til de små grønne oaser, som museet er så rig på, er der kommet endnu én. Det drejer sig om den nye apotekerhave, som blev indviet i foråret 1992. Haven, som er anlagt i barokstil, indeholder ca. 90 forskellige lægeplanter. Her findes Malurt mod forstoppelse, Hør mod nyrekolik, Rosmarin for det nervøse hjerte, planter for den nysgerrige og hvile for den trætte.

Genåbningen af den røde postlade d. 10. juni blev fejret med pomp og pragt. På billedet ses Postorkestret, der i dagens anledning aflagde museet en musikalsk visit.

»Den gamle By« har modtaget i mange år, nemlig ingeniør Karl Meys kolossale samling af legetøj – mest drengeløstøj og ikke mindst mekanisk, der tilfaldt museet som arv. Planen er at ombygge Næstvedhusets stueetage til en udstilling af Karl Mey-samlingen, der i forening med det »gamle« legetøjsmuseum på første sal vil blive en meget stor attraktion. Men såvel nyindretningen af Næstvedhuset som overflytningen af musiksamlingen til andre lokaler vil blive meget bekostelig, og realiseringen må afvente økonomien.

Hvor længe vil »Den gamle By« være i stand til at finde og erhverve huse til genrejsning? Spørgsmå-

let høres ofte; svaret er ikke entydigt – kan ikke være det, alene af den grund, at ingen i dag kan vide, hvad vore efterkommere vil finde interessant. Men det er indlysende, at bygninger fra 1500-, 1600-, og 1700-årene ikke ligefrem hænger på træerne mere. Til gengæld er det sket, at sådanne huse i tidens løb er taget ned og opmagasineret, men af en eller anden grund ikke er genrejst. Det er tidligere nævnt, at »Den gamle By« fra København har fået lovning på »Møntmestergården« fra Borgergade. Opgaven er imidlertid så omfattende – ikke mindst økonomisk – at dette projekt stadig er under bearbejdelse. Det har dog ikke hindret, at museet yderli-

gere har erhvervet et renæssancehus fra Randers samt »de Eilshowske Boliger« – en 1700-tals stiftelse – fra Odense. Når dertil lægges det allerede hjemtagne fattighus fra Sorø, vil man begribe, at vi ikke savner byggeopgaver de første mange år; men desværre mærker vi i høj grad følgerne af den stramme situation på finansmarkedet. Ansøgninger om støtte til dette eller hint besvares p.t. forstemmende ofte med afslag.

De gaver, der er tilgået museet i de forløbne to år, har da også navnlig været genstande. Fra Nationalmuseet har vi modtaget henved syvhundredte værker til lom-

meure, og komiteen, der på urmargernes vegne bestyrer urmuseet i »Den gamle By«, har bl.a. forøget samlingen med et bordur mærket »LINCKE A COPENHAGUE« fra 1745 og et komplet tårnur af nyere dato, der efter nogen istandsættelse vil kunne gå og slå.

I samarbejde med Isenkræmmerforeningen og grossistfirmaet Anker Iversen vil »Den gamle By« genskabe en gammel isenkramforretning. Foruden 100.000 kr. kontant har man i 1991 fremskaffet inventaret – for det meste fra en nedlagt butik på Gl. Kongevej, Frederiksbjerg; men dertil kom en helt enestående erhvervelse, nem-

Vanen tro har året været præget af en lang række særudstillinger:

Årets største udstilling blev til i et samarbejde med kaffebranchen og hed ganske enkelt »Kaffe«. Centralt i udstillingen var en samling af kaffemøller udlånt af Henning Bendixen, Holbæk. Hertil kom, at der i museets stuer var dækket op til kaffe – fra det mest overdådige sødmefyldte kagebord til det, som på billedet her, mere beskedne mellemåltid.

Juleudstillingen, der efterhånden er blevet en del af den århusianske juleforberedelse, viste i 1991 dele af Karl Meyers store legetøjssamling.

Blandt de mindre udstillinger skal nævnes særudstillingen om Marselisborg Slot, som blev vist i Helsingør Theaters Foyer i anledning af regentparrets sølvbryllup.

»Den gamle By«s samlinger er naturligvis vokset i det forløbne år, dels ved gaver, som vi er meget taknemmelige for, – dels ved køb. Blandt erhvervelserne kan nævnes tre meget fine taffelure, og det hjørneskab fra Allona, der ses øverst på denne side; stilmæssigt ligger det på overgangen mellem empire og nyrokoko og stammer vel fra tiden o. 1850. – Vi var også glade for, at det var muligt til tekstilsamlingen at gøre nogle gode køb på auktionen over inventar fra Schackenborg, – bl.a. den pragtfulde balkjole fra ca. 1900, som blev fotografere- ret på een af museets medarbejdere straks efter købet, som det ses på billedet forneden.

Museet har gennem nogle år haft et fint samarbejde med Danmarks Radio omkring operaer fra guldalderetiden: Museet udvælger værkerne, – og radioen (samt pianisten Erik Kaltoft) forestår opførelsen i Helsingør Theater. Her et glimt fra en prøve på Kuhlaus »Hugo og Adelheid« i maj 1992 – første opførelse siden 1828. I forgrunden Kenneth Ørsøe – bag ved medlemmer af koret GAIA.

lig en typesamling af varer fra en isenkræmmer i Brønshøj, som dækker tiden fra ca. 1915 og frem – groft sagt: isenkram fra før-plasticiden. Lageret omfattede endda erstatningsvarer fra den første verdenskrig.

Ved køb har museet erhvervet bl.a. et hjørneskab fra Altona, stil-mæssigt i overgangen mellem empire og nyrokoko. På en auktion over inventar fra herregården Schackenborg indkøbte man en del tekstiler – navnlig en balkjole med slæb fra ca. 1900 og to liberijakker til tjenerskabet.

Man burde vel blandt erhvervelserne også nævne drueklasen over nedgangen til vinkælderen, skiltet ud for kobbersmedeværkstedet og skrædderskiltet – kopieret efter en københavnsk original fra ca. 1700 – hvis det ikke var fordi disse »ny-erhvervelser«, såre iøjnefaldende, var skåret, smedet, bemalet og forgyldt på vor egen konserveringsanstalt. Men nævnes bør det under alle omstændigheder, fordi konserveringsanstaltens virksom-

hed ellers nærmest er usynlig. Når en istandsættelse er vellykket, fremtræder den jo netop ikke som istandsættelse!

Konservatorerne har haft travlt med at forberede åbningen af de ovennævnte nye afdelinger – post-laden, kobbersmedeværkstedet m.v., ligesom man har istandsat de malede dekorationer i Helsingør Theater. Også rekvirerter udefra – bl.a. Ribe kommune, der havde problemer med vandskade på det gamle rådhus – har henvendt sig om hjælp i »Den gamle By«, og vi kan formentlig konstatere, at museets konserveringsanstalt i dag hører til de bedst renomméede i landet. For yderligere at underbygge kvaliteten af restaureringsarbejdet har vi hos Statens Museumsnavn fået bevilget et mikroskop af mærket Zeiss-Jena, der kan forstørre op til et tusind gange. Det har navnlig betydning for undersøgelsen af gamle farvelag.

Medens konserveringsanstalten ifølge sin natur hører til de mindst udadvendte, men ikke derfor

Festugemarkedet i september har forlængst skabt sine egne traditioner. Det blev i år åbnet lørdag d. 5. september kl. 14 med de indbudte gæsters indmarch – og med Østjysk Musikforsyning i spidsen. På billedet ses statsminister Poul Schlüter i selskab med borgmester Thorkild Simonsen og rådmand Olaf P. Christensen.

mindre væsentlige funktioner, har »Den gamle By« – i modsætning til mange andre danske museer – til gengæld en klart profileret publikumskontakt gennem sine arrangementer. Fast indarbejdet gennem mere end tyve år er festugemarkedet i september, af yngre herkomst Lions' clubbernes julemarked, »vennernes dag« – der reelt er blevet til vennernes week-end – i maj og promenadekonserterne i Simonsens Have hele sommeren. Herom er der intet nyt.

Men det er med betydelig glæde, vi konstaterer, at Helsingør Theater synes at have fået en renaissance netop som teater. »Den gamle By« har hverken kræfter eller penge nok til selv at drive teater – formentlig den mest under-skudsgivende form for virksomhed, der eksisterer i dag. Vi må løbe an på, at andre har brug for scenen til deres arrangementer, og det er der altså. Århus Sommer-

opera vendte efter en række Mozart-successer – kunstnerisk såvel som publikumsmæssigt – tilbage i 1991 med »Barberen i Sevilla«. Den nåede langtfra at blive udspillet og kunne følgelig sættes op igen med lidt ændret rollebesætning i 1992.

Som sædvanlig har teatret været brugt til en række koncerter; men ellers er det navnlig de musik-dramatiske værker, der har sat deres præg – Haydns »Apotekeren«, udtog fra operaer af Mascagni, Donizetti og Stravinskij ved elever fra det jyske Musikkonservatorium, Kuhlaus »Hugo og Adelheid« i samarbejde mellem Danmarks Radio og museet, og Orazio Vecchi's madrigalkomedie »L'Amfiparnaso« sunget af koret Da Camera og iscenesat af Troels Kold.

Det er et repertoire, der klæder teatret, hvis akustik til gengæld klæder repertoireet.

Sæsonen 1991 blev publikums-mæssigt set den største nogensinde i museets historie, idet besøgstallet for første gang krøb lige lidt op over de 300.000. Alt tyder på, at det næppe vil blive mindre i 1992. Om dette resultat skyldes vore egne fortjenester, skal jeg lade være usagt. En i hvert fald stærkt medvirkende årsag er til-

væksten i turismen, der altid slår igennem i vore besøgsstatistikker. Regnskabet for 1991 – opgjort i 1000 kr. – ser således ud, når man henholder sig til hovedposterne. Man vil bemærke, at museets egenindtjening – heri ikke medregnet kontante gaver – overstiger de samlede offentlige tilskud med det meste af en million:

Regnskab for 1991:

i 1.000 kr.

Indtægter

Offentlige tilskud	i alt	5.523
Entré		4.652
Salg af tryksager, souvenirs m.v.		587
Århus Festuge		95
Forpagtningsafgift fra Restauranterne		420
Andre forpagtere (pottemager – baker)		86
Diverse		<u>28</u>
	Indtægter i alt	<u>11.391</u>

Udgifter

Lønninger	6.481
Vedligeholdelse og drift af bygninger	3.116
Administration	858
Øvrige driftsomkostninger	524
Afskrivninger (restaurant og magasinbygninger)	163
Henlæggelse	<u>175</u>
	Udgifter i alt <u>11.317</u>
Resultat	<u>74</u>

Resultatet er overført til kapital-kontoen, hvis saldo pr. 31.12.1991 herefter udgjorde kr. 193.049,00.

Der blev i 1991 udbetalt 5.903.194 kr. i løn til langtidslidige m.v. – Denne lønsum refunderes i sin helhed af Århus kommune.

Museets bestyrelse består med udgangen af 1991 af: direktør, civilingeniør S.Chr. Mellerup (formand), bankdirektør, cand.jur. N.P. Bager (næstformand), murermester Kaj Buch Andersen, musiker Anders Errboe, professor, dr.jur. Ole Fenger, administreren-

de direktør Peter Jensen, formanden for Arbejdernes Fællesorganisation Torben Brandi Nielsen, Asbjørn Tofthøj Olsen samt rigsantikvar, professor, dr.phil. Olaf Olsen. Endvidere sidder museumsinspektør, cand.mag. Birgitte Kjær i bestyrelsen som medarbejderrepræsentant, dog kun med observatørstatus.

Selvom kontorpakmester Leif Meto ikke er ansat i »Den gamle By«, regner vi ham alligevel med som én af vore, og den 1.6.1992 kunne Leif Meto fejre 25 års jubilæum som »Postmester« i »Den gamle By«.

Det faste personale består ved årets udgang af mag.art. Erik Kjersgaard, direktør – Poul Jacobsen, HD, administrationschef – cand.mag. Ebbe Johannsen, inspektør – mag.art. Henrik Nyrop-Christensen, inspektør – cand.

mag. Birgitte Kjær, inspektør – cand.mag. Marianne Ritzau, inspektør – Lars Vester Jakobsen, konservator – Bue Beck, arkitekt – Jens Siig Gaardsvig, konserveringstekniker – Svenn Nielsen, konserveringsassistent – Michael Calaminus, konserveringsassistent – Jørgen Olesen, murerformand – Rasmus Leth Jakobsen, tømrerformand – Leif Thomsen, maler – Erna Thomsen, bogholder – Anna-Marie Kraft, kontorassistent – Irmelin Kielsgaard, korrespondent – Inga Hansen, kontorassistent – Birgith Raun, kontorassistent – Finn Lund, vagtmeister – Gitte Kidmose Røn, gartner – Heiner Thorø, museumsbetjent – Inger Gøth, rengøringsassistent – Rita Bøhl, rengøringsassistent – Mette Jensen, opsyn – Jette Kastberg, opsyn – Peter Ilsø Vinther, opsyn og Maren Holm, opsyn.